
कविकुलगुरू - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

॥श्रीगणेशायनमः॥ नित्याधिकारे इति। उपपदमतिङितिसूत्रे इत्यर्थः। नियत इति। अप्रतिबद्धप्रसरं नित्यमि-
त्यर्थः। एवं चाधिकारस्यान्तमपि नित्यपदं तदंशेन संबध्यत इति भावः। योगविभागेनेति। तस्य चैकवाक्यिकत्वं
वक्ष्यते। एतदपीति। छंदस्येवेत्येतदित्यर्थः। एतदनुरं छंदस्येवेति प्रतीकपाठो लेखकप्रमादात्। एतच्चेति। उ-
क्तछांदसत्वमित्यर्थः। निर्वाह इति। अपि तव्यमित्यादेः क्रियावाचकस्यापि नपुंसकत्ववदस्यापि नपुंसकत्वस्या-
पि मानिप्रातिपदिकत्वेन तत्वेन लुकानदृश्यवणादित्यर्थः। अन्वयेति। सुबन्तमित्यनेनान्यतरस्यैवग्रहणे विनिगम-
काभावादिति भावः। पूर्वत्रान्यतरस्यैवेति। तस्य कालवाचकत्वेन क्रियायां विशेषणत्वादिति भावः। क्वाचित्क एवेति।
कदाचित्क इत्यपि बोध्यम्। योगविभागसिद्धत्वात्तदनुवादेन विभक्त्यलोपस्यैवानेन विधान [illegible] मिति

ग्रा०र०

११४

भावः। व्यस्तप्रयोग इति। समासे ह्रीबेरस्य परनिपातः स्यादिति भावः। अलोपश्च प्रस्यास्यासमासावयवविभ
क्तेरेवनेन समसादुत्पन्नस्याव्ययादिति लुग्भवत्येवं ननु गोपदार्थस्यैव चित्रगोरिति समुदायार्थस्य चित्राभिन्न
गोरूपस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वमस्त्येवेत्यरुचेराह गौरीपतिरिति। राजकुमारीपुत्र इति स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्राति
पदिकत्वलाभाय समस्त पूर्वपदत्वकरणम्। उत्तरपदभूतयोरिति स्वरूपकथनम्। उत्तरपदस्यैव तथात्वसम्भ
वात्। दत्तिजित्। यत्र च्च अनेन तदेवरूपमित्यन्वयः। संनिधानादिति। उपस्थितत्वादित्यर्थः। परिशिष्टेत्विति।
अत्रारुचिः स्पष्टैव। द्योतक समभिव्याहारे षष्ठ्या अभावेऽस्य वा च कृत्वेपि संनिधानत्यागे न मानमिति। विग्रहायो
ग१ गादिति। एवं च विग्रह इति त्वदुक्तिरसंगतेति भावः। अवेशस्यैवेति। एवं च — तादृशविग्रहस्वरूपकथनमसंगतमि

×या५

तिभावः। असंस्पर्शादिति। एवंचनञर्थकथनस्यैवाभावेन तन्मात्रलोक्तिरसंगतेति भावः। दुर्लभत्वापत्तेरिति। कृ
नात्वेन कृतैकादेशौकारस्यैव लुकापहारेणेति भावः। वैकल्पिके उदाहृतिविषये सेद्धत्या द्वावलौकिकत्ववारणायनि
×आकरे ३ सेति। अनभिहितसूत्रे भाष्ये। परिगणनफलस्य भीष्मंकटमित्यस्यान्यथासिद्धिस्तत्रोक्ता। रक्षितनगंयेइति। अत्रा
कृविवीजं तुमथ्यार्थक —— समयोगे द्वितीयाविधानस्य दूरार्थकाराच्छुव्दयोगे पंचमीविधानस्य चारितार्थ्यमि
ति। प्रागुक्तरीत्या। अधिहरीत्यत्रोक्तमां अधिकरणशक्तीति। कालवाचकत्वादित्यपि बोध्यम्। क्रियापदेनैवेति। कर्तृ
कर्मद्वारेति भावः। निषेधोपीति। असंताभावार्थकनञः क्रियान्वयित्वव्युत्पत्तेरिति। नवायुक्तीति उक्तव्युत्पत्तिविरोधा ×भावः।
दिति भावः। तनो भूतलाधारकघटाभाववतीति स्वार्थीति बोध्यम्। भाष्यकारेति। संज्ञानुमतिस्थानमित्याहेषत्वा

शा॰र॰
११५

भावार्थेनितदाशयः। अत्र। अर्थमर्थमनीति वाक्ये मनिशब्दस्येत्यादि मूलं तु रक्षितानुसारेणेति बोध्यम्। साक
ल्य इति। पूर्वोत्क्रम परित्यज्येत्यर्थ इति भावः। औत्सर्गिकत्वादिति। उन्मत्तगंगमित्यादौ व्यभिचारादिति भावः।
नन्वग्निग्रंथादावप्यध्ययनमस्तीत्यत आह। इदानीमिति। तदर्थे। तत्सन्निपातके। अनंतत्वविवक्षायां। तस्यापिवि
वक्षायामित्यर्थः। ग्रंथपर्यंतमिति। तदंतमित्यर्थः। अनंतत्वस्य सुतरामिति। प्राधान्येनेत्यर्थः। तस्येति। अनंतत्वस्ये
त्यर्थः। ननु सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावेन न समासो न स्यात्। अग्निग्रंथपर्यंतमिति विग्रहप्रदर्शनेन भवतापि
तस्य स्वीकारात्। अग्निग्रंथोपस्येत्यस्य स्पष्टत्वादुक्तविग्रहसमानार्थत्वादत आह। सहयुक्ते इति। एवं च प्रथमांतेन स
मास इत्यसंगतं साहित्यं च सहशब्दार्थः। न च सूत्रे विनिगमनाविरहादधिकार्थकसहशब्दस्य ग्रहणमिति =सर्वा १

न त्र

भावः साकल्यस्यैवेति यत्तु एतानि भक्षयेत्स कथमन्यत्परित्यजेदिति मतीतेरिति भावः। एवंच यत्रैत्वँत्तणाभक्षणेना
स्यर्थमिति निर्गलितस्तु चिंते साहित्यमतीतेन तात्पर्यं तत्रापि चेत्तत्तीयानहिं यत्रनहपिभासनेनतत्र कथं नत्ततीयेति
तात्पर्यं साहित्यद्योत्यतयेति। साहित्यवत्द्योत्यतया बोध्यतयेत्यर्थः मयूरव्यंसकादित्वात्सुप्सुपेति वा समासः
×तिरिति ४ यथाश्रुतेनेनुग्गंधद्यस्य सहाध्ययनेपि साहित्यमतीनिर्ज्ञायतेनेनत्वं तत्वमतीतस्य तत्द्योतनाक्रिरसंगतैवस्या ×पि ५
दितिदिक्। न्यायसिद्धत्वमेवाह। वचनं विनेति विकल्पबोधकशब्दं विनेत्यर्थः। नित्यत्वादिति। वाक्येन संज्ञाऽनव
×मा २ गन्नित्यसमाससदृशत्वादित्यर्थः। पुनर्विधानमिति। समाससंज्ञाया इति भावः। अन्यथा नद्धिहितसमासानु
वादेनाव्ययीभावादिसंज्ञामेव विदध्यात्। अत्र च व्याख्यानमेव शरणं वृद्धानां। वचनत्संज्ञाविधानमव्ययादीनां

श्री०र०
११६

×पंज्ञापक १

समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वसंपादनेनोपसर्जनसंज्ञाविधानार्थं चरितार्थमिति किमिति वाच्यं नत्र सूत्रे
समासे इत्यस्य समाससंज्ञाव्याप्य संज्ञाविधौ प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थे बाधकाभावादिति दिक् । इवेन समासस्यक्वा
चित्कत्वे हेतुमाह । जीमूतस्येवेति । अत एव ज्ञापकादिति । बहिर्योगे पंचम्या समासविधानाज्ज्ञापकादित्यर्थः
। लक्षणं वस्तुसन्निमित्तेन तु नेन संबंधेनान्वयस्तदाह । अव्ययमिति । अनोः समीपार्थत्वादिति भावः । वनस्या
न्विति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तु नात्र न तु घोसेनात्र लक्ष्यलक्षणभावेनेतरत्रान्वयाभावात् । वनसमीपमित्येव
बोधादिति भावः । तेन संबंधेनान्वये तु वनमन्विति सेव बोध्यम् । अग्निमभीतिवत् । अनुनाघोत्यन इति । दीर्घगं
गासदृशीति वाच्योऽर्थः । गंगादैर्घ्यस्यादिः फलितोऽर्थः घोसार्थस्य विशेषणतापाएव संमतत्वात् । यद्वा घोस

नइत्यस्यबोध्यनइत्यर्थः।सचशक्यैवेतिबोध्यम्।लक्षणत्वंचवस्तुसदेवनिमित्तं।एवंचात्रापिनेनसंबंधेनान्य
त्रा[illegible]न्वयाभावान्नकर्मप्रवचनीयत्वप्रयुक्ताद्वितीया।सादृश्यापंनर्भावश्चैकार्थीभाववलात्।उपलक्षितेत्य
स्यविशिष्टेत्यर्थः।गंगादैर्घ्यसदृशेत्यादिबोधोनंतरंनियमेनमनसानऊनज्ञापकत्वबोधात्तस्यानुघोत्यतोकाय
थाप्रारभ्यनइतिक्रियाध्याहारकतया।अथशब्दस्यप्रारंभघोतकतानद्दतिबोध्यम्।सामान्यशब्दोपीति।ने
नपंचनदंसमगंगमित्यादिसिद्धिः।पदांतरसमभिव्याहारेणेति।नदघटितमेवतत्रवाक्यंनकेवलवर्निपदा
र्थघटितमितिभावः।समासस्येति।इदंचसमासांतान्तंनइत्यादिसूत्रेषुभाष्येस्पष्टं।समासार्थोत्तरपदस्यवेति
।अयंपक्षःसरूपसूत्रेकैयटेस्पष्टः।परंतुचिंत्यः।समासपदस्यनदर्थोत्तरपदलक्षणायांमानाभावात्नदर्थे

ग्र॰ र॰

११७

वाक्यस्योपचारेण समासपदेन ग्रहणमित्यर्थस्यैव गोस्त्रियोरिति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वाच्च। अं नञिति सूत्रस्य भाष्येणो
नरपदावयवत्वपक्षस्य विरोधाच्च। सरूपसूत्रस्य भाष्ये नु समासावयवत्वपक्षेपि सुपोजं सुधियां न नु ध्वं न यत्वाघप
क्षे सर्वफलद्रूपमाह। नेनेति। अदंताव्ययीभावत्वप्रयुक्तोऽम् अदंतद्विगुप्रयुक्तोऽनित्यर्थः। न चाद्विधुरीत्यादाव
कारांतो नरपदत्वाभावात्स्त्रीत्वं कथं स्यादिति वाच्यम्। लिंगानुशासनसूत्राणां लोकसिद्धलिंगानुवादकत्वेना

क३

विधायकत्वेन वान्यत्र द्विगोः स्त्रीत्वाभावनियामकत्वाभावात्। न दुक्तं लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति समासां
तादिस्यादिसूत्रेषु भाष्ये। नचोनरपदावयवत्वेपि अवयवावयवस्य समुदायावयवत्वेनोक्तप्रयोगयोः सिद्धिरिति वा
च्यम्। अंनसूत्रे समासस्यांतोदात्तत्वमुत्तरपदस्यैवेति विकल्पे आद्युदात्तं प्रथमकार इत्यादौ कपोतोदात्तत्वापत्ति

मुक्ताः स्तुनर्त्युनरपदस्येत्युक्तानत्सक्षेन च इत्सन्नान्तो हानत्वासिद्धिरित्यर्थपरभाष्यविरोधेन नत्सक्षस्यांगीक
र्तुमशक्यत्वादित्यलम्। इंद्रियमात्र पर इति। वात्येंद्रियेत्यर्थः। सर्वेवात्येंद्रियाविषयेसवपरोक्षत्वव्यवहारादि
तिभावः। नसंज्ञाया इति। नत्संज्ञकस्येत्यर्थः। नपुंसकहूस्व इति। उपलक्षणमेनदुपसर्जनह्रस्वस्यापि। नद्दुक्तमि
ति। माधवादिभिरितिभावः। नद्दीभिश्चेत्यत्रैकेयशेप्येवं। परंनुयोगविभागसिद्धस्यसामान्यत्वेन विशेषेणनद्दी
पौर्णमासीत्यनेन वाधः कथं नेत्यत्र दृष्टंमानंफलं च चिंत्यं। नदेनद्दुक्तमित्यनेन ध्वनितं। इत्यव्ययीभावः। इति पक्षे
त्विति। अत्रनुनासूचितमरुचिवी। नमुक्तम्। पघिमसंबोधने इति। एवं च नत्रैवानेन समासः स्यादिति शंका। न
द्दघदिनेति। नत्मकृतिकसुवंतेत्यर्थः। गर्गादिभ्य इति। नद्धिनविधौ सुप इति नाधिकारः। नत्संबंध्यपत्य

शा०र०
११८

भित्यर्थे गर्गादिभ्यः प्रत्यय इत्यर्थेन तदर्थबोधकस्य सुबुत्पत्तिं विनाऽसंभवात् परिपूर्णे पदे पदार्थान्तरेणान्वेतीति कु
त्सित इति सूत्रोक्तभाष्याच्च सुबुत्पत्त्यनन्तरं सामर्थ्यात् सुब्व्यवहितप्रत्ययोत्पत्तिरिति किमर्थं नञ्लक्षणाकर्षं वान
स्य ज्ञापकत्वमितीत्यम् । नञ्चैकपदेति । समासमत्ययविधौ प्रतिषेध इति वार्तिकव्याख्यावसरे श्रितस्य श्रितान
स्य च सुबन्तत्वाभावमाशंक्य संबुद्धौ संभव इत्युक्तम् माहद् इति । कथं श्रितः कष्टश्रित इत्यत्र यथा स्यात् कष्टपरमश्रि
त इत्यत्र मा भूदिति भाष्यविरोधादिति भावः । समर्थेनेत्यस्य विशेष्यत्वमादाय प्रामस्य तदन्तविधेः समासप्रत्यये
ति निषेध इति तात्पर्यं । सुबुत्पत्तेरिति । स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेरित्यपि बोध्यम् । नसिध्येदिति । श्रितशब्देन समासेन तष्टा
पि समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् टकसिद्धिः । श्रिताशब्देन समासेन तु समुदायस्य शब्दान्तत्वाभाव इति तद्भावः । सा

पेक्षत्वेनेति।ननुकारकांशेक्रियायानित्यसापेक्षत्वेनकोदोषः।नचसापेक्षत्वेनकाष्टशब्देनैकार्थीभावापन्नत्वेन
दृगर्थोपस्थेननिष्कृष्यतस्यकेवलस्यैकार्थीभावोदुरुपपादइतिअसामर्थ्यमितितदर्थइतिवाअमू।परमगार्ग्यस्या
पत्यमित्यर्थेपरमगार्ग्यायणइतिप्रयोगस्ययेनविधिरितिसूत्रभाष्यसंमतत्वेननतदनुपपत्त्यानिष्कृष्यैकार्थीभा
वाभावेपियथाकथंचिदेकार्थीभावमादायवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात्इतिचेन्नसमुदायादाप्यपितदादिनियमाभा
वेनकेवलादापत्तेर्दुर्वारत्वमितिदोषस्यानेनोपलक्षणत्।दिग्गिति।दिगर्थस्तूपपदमतिङितिसूत्रस्येनषष्ठी
समासादुपपदसमासोविप्रतिषेधेननवाषष्ठीसमासादुपपदसमासइतिअंतरंगाभिप्रायमुक्तातदुभयप्र
त्याख्यानपरेणतदुन्तरेणाथवा विभाषाषष्ठीसमासोप दांनसंनदोपपदसमासोभविष्यतीभाष्येणयथाकथं

ग्रं०२०

११९

×पाक८

चित्कारकोपादानेपितत्परिभाषाप्रवृत्तिः। षष्ठीसमासोपिसुबुत्पत्तेःपूर्वमेवगतिकारकेतिस्वरश्चषष्ठीसमा
सेपीत्युभयोःसमत्वेनांतरंगत्वाभावेपिनक्षतिः एकसंज्ञयोरेवोभाभ्यामपिप्रवृत्त्याविरोधाभावेनयुगप
द्वेवोभाभ्यांसंज्ञाद्वयेज्ञानेपदानष्ठीसमासोनतत्कृतैकार्थीभावस्तदोपपदसमासैस्तत्कृतैकार्थीभावोभविष्यति
स्यास्यतीत्यर्थकेनयद्यपियंथंचित्कारकोपादानेपितत्प्रवृत्तिरितिलभ्यतेपरिभाषायांसामान्यतःकारको
पादानेनतस्याःकारकमात्रविषयत्वौचित्यात्। अन्यथाकर्तृकरणोपपदानामितिववदेत्। तथापितद्युक्त
मयोजनासिद्धिरेवात्रदूषणमिति। एवंचेद्दशेषुसुपेत्यस्यासंबंधेपिनक्षतिः। नवोध्यम्। नफलमिति। तेनमु
ख्यगत्यर्थाभावात्कथंकर्तरिकःकथंवाकर्मणिद्वितीयेत्यपास्तम्। यद्वेति। अस्यासत्त्वेऽगतित्ववादिनांमते

तदर्थमावनृस्य कमिदमुं द्वितीयाग्रहणस्येति। चतुर्थी वेत्येव सिद्धे तत्सामर्थ्यात्षष्ठीबाधकत्वमित्याशयः। भत्या
ख्यायेति। संदर्शनादिपरत्वे धात्वर्थस्य कर्मतया कर्मणायमभिप्रैतीति संभ[illegible]हानत्वे चतुर्थ्यास्तदपरत्वे कर्मणि
द्वितीयायाश्च सिद्धिमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानमाकरे। [illegible]स्येतीति। समासमानार्थकवाक्याभावेन नत्वाभिमानः। अर्थ
द्वारकमिति। गुणवचनस्य शब्दत्वादिति भावः। नन्वेवं कर्तृकरणे इत्येव सिद्धमत आह। रूढत्वेत्विति। धनरूढत्वे
त्वित्यर्थः। अर्थ रैविभवा अपीत्यमरादिति भावः। एतदभिप्रायेणैवार्थग्रहणमिति तात्पर्यं। श्लक्ष्णनिपुणयोगे
हेतुत्वसंभवेपि सर्वत्र हेतुत्वोपपादनासंभवरूपारुचेराह। [illegible]वमादेर्निमित्तार्थमिति। सदृशशब्दयोगे प्रतिपदोक्त
तया तुल्यार्थैरिति तृतीयां नेनैव समासोऽन्नतुभोजनहेतुनासदृशइत्यादौ। [illegible]नेन नत्र षष्ठीसमासेनासिद्धिः

शा॰ र॰
१२०

हेतोः षष्ठ्यर्थत्वाभावादिति परास्तम्। अभिधेयपरमिति। ऊनार्थकलहं तृतीयाया इति सूत्रे व्याख्यानादूनार्थग्र
हणं वृत्तिकृतोक्तं। ऊनार्थान्युत्तरपदान्यर्थकलहशब्दौ तृतीयान्तात्पराण्यंतोदात्तानीति तदर्थः। अत्र हि मतिपदो
क्तत्वादस्यैव ग्रहणमतो ऽर्थाप्यर्थशब्दो ऽभिधेयपर इति भावः। तृतीयेति सूत्रभाष्ये ऽत्र समर्थग्रहणं प्रत्या
ख्यानमत एव समर्थसूत्रभाष्ये तृतीयान्तकृतेत्युपन्यस्योपादानविकल इत्युदाहृत्य नमुपादानेन कृतो विकल
इत्यर्थः। स्वरविधायके व्याख्यानादर्थग्रहणे नुन भाष्यानुग्रहः। किंच तृतीयाया इत्युक्त्या मतिपदोक्तपरिभा
षाया अप्रवृत्तिरेव वाचा कृत इत्याद्यर्थकवाक्कलहादाविष्टमेवेति तदाशयः प्रतीयते। एरजं नस्य चेति। उक्तपथा
पि सूत्रपाठदर्शनादिति भावः। अस्य वार्त्तिकस्य समासप्रकरणे ऽदर्शनादाह। एतच्चेति। अत्र द्विजशब्देनेति। नरसं

वंधी द्विजस्तदितरमनुष्येभ्यः श्रेष्ठ इति बोधः द्विजनरसमुदाययोरवयवावयविभावः संबंधः। द्विजेतरमनुष्ये
भ्य इत्यध्याहारः यतः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं गुणादिभिरिति तस्यानर्थैवलाभात् तत्र पृथक्करणं
स्वघटितसमुदायघटकस्तेनरेभ्य इति मनेदं। येनुव्याहृतत्वात्ख्यसंबंधो निर्द्धारणविभक्तेरर्थः नत्वाभि
सस्य च द्विजेनरमनुष्यपरता तथा च तत्र श्रेष्ठत्ववान्द्विज इति बोध इति वदंति तन्मते श्रेष्ठशब्देन समासमापि बोध्या
न नूध्वनयन्नाह। कथं पुरुषोत्तम इति। पूर्वमतेनु पुरुषस्योत्तमेन सामर्थ्य दुरुपपादं। उत्तमस्य निर्द्धारकगुण
त्वात्। निषेध इति। इदमुपलक्षणं नत्रैव निर्धारणषष्ठीत्यपि बोध्यम्। एवं च संबंधसामान्यषष्ठ्यात्र समास इति
भावः। समान्यत एव षष्ठीसमासनिषेधयोः प्रवृत्तिरिति वैनंउक्रमनेनमभ्युपेत्याह। यद्वेति। संज्ञायामिति समा

सइतिहलदंनादित्यलुक्तुनअलुकिसंज्ञात्वेहितेनतस्यसाधुत्वान्वाख्यानं अतएवरघुनाथादौणत्वंन सर्व
नामानीत्यत्रनिपातनाण्णत्वाभावइत्यस्यत्वयमाशयः स्वायत्तसंज्ञाकरणेशास्त्रानुगतनायाएवकर्त्तुमौचित्ये
नाकृतणत्वस्यैवसंज्ञात्वेनोच्चारणंनादशस्यैवसाधुत्वार्थमितितदुक्तंबाधकान्येवनिपातनानीति। संज्ञायांरद्विज
इत्यादितुनेष्यतएवअभिधानलक्षणाःकृत्तद्धितसमासाइत्यकर्तरिचकारकेइत्यत्रभाष्योक्तेरितिदिक्। पूरणा
र्थत्वंतत्संज्ञकत्वं। कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्यासंज्ञाविषयत्वादितिभावः। उक्तेष्विति। अधिकरणसप्तमी। पादपूरण
मितिनिर्देशोनपूरणेइतिनिषेधस्यानित्यत्वंज्ञापयतेनेनकुंभपूरणभवइत्यादिउंछषष्ठेत्यादिचसिद्धमित्यन्ये। भा
ष्यएवेति। एवंचस्वरितत्वकल्पनंभाष्यविरुद्धमितिभावः। उक्तोदाहरणस्येति। ब्राह्मणस्यशुक्लाइत्यस्येत्यर्थः। गु

णवाचिनयेति। सदागुणवाचिनयेत्यर्थः। पूर्वग्रन्थेति। पूर्वेणनेनसमासप्रतिषेधस्योक्तत्वेनपुनस्तेन तत्स्वीकारेविरो
धइतिभावः। भावप्रत्ययान्तएवेति। भावप्रत्ययान्तःसन्योगुणमेवाहेत्यन्वयस्तदाह। तद्भावेगुणंगुणिनंचेति। घटस्य
शुक्लःपटःशुक्लः इत्युभयविधप्रयोगदर्शनादितिभावः। गुणमेवेति। नगुणिनमित्यर्थः। क्लिष्टमिति। भावप्रत्य
यान्तोगुणवाचीतिशब्देनाक्षरमर्यादयानदृष्टलाभात्क्लेशः। पुनरुक्तीति। शुक्लादिरेवेत्यनेनैवगन्धादिभिर्नेनि
षेधइत्यर्थलाभेनसदेत्यादिपुनरुक्तिमत्त्वमित्यर्थः। निष्कृष्टंगुणमेवनाहुः किंतुगुणगतांजातिमाहुरित्यर्थः। तु
ल्यएवेति। तेनतत्रनिषेधाप्राप्तिरिष्यतेचतत्रसमासभाष्यादिसंमतत्वादितिभावः। स्वग्रन्थेनैवेति। तत्रहिसशुक्लादि
रेवेत्युक्तं। अस्यापवादमिति। भावप्रत्ययान्तःसदागुणवाच्यत्रनिषिध्यतेइतितदर्थइतिभावः। केवलगुणस्येति।

शु०२
१२२

भावप्रत्ययांतोऽन्यश्चेद्गृहस्त्यनेइतिभावः।तेनत्राह्मणेश्शुक्लोरूपमित्यत्रापिनिषेधइतिबोध्यम्।तस्यैश्चगुणैरि
ति।इदंपष्ठीतिसूत्रेभाष्ये।नत्रगुणमात्रेतिषष्ठीतिवाचकतयागुणिनितेनतस्यासैर्गुणैर्गुणबोधकैःशब्दैरित्यर्थः
।गंधत्वेनेति।गंधशब्दैस्त्यादिः।गंधशब्दान्नेनरूपेणप्रतीयमानोगंधःशुक्लादिशब्दाच्छुक्लगुणइवनगुणिसामा
नाधिकरण्येननद्विशेषणतयाप्रतीयतेकिंतुस्वप्रधानःस्वनिष्ठविशेष्यतावांवप्रतीयतइत्यर्थः।तात्पर्यमिति ×ने५
।गुण्यसामानाधिकरण्येनैवगुणवाचकत्वमित्यर्थः।अदर्शनादिति।गंधंमालतीकुसुममित्यप्रयोगादित्य
र्थः।ननत्स्येति।घटःशुक्लइत्यादौगुणिसमानाधिकरणगुणस्यापितैःप्रतिपादनादित्यर्थः।श्रोक्लेति।तैःसर्व
दागुण्यसमानाधिकरणस्यैवगुणस्यप्रतिपादनादितिभावः।सामानाधिकरण्यमस्त्येवेति।गुणिसामानाधि

करण्येन सन्निपातकशब्दावाच्यगुणवाचकत्वं नत्स्यत्वं नैवं शौक्ल्यादिशब्दास्तेषां गुणिसमानाधिकरण्येन
सन्निपातकशुक्लादिशब्दवाच्यगुणवाचकत्वादिति दिक्। तादर्थ्यरूपसंबंधस्येति। अत एव गुर्वर्थशब्दस्य गु
रोरिदमिति विग्रहप्रदर्शनं भाष्ये सर्वपश्चादिति नतः पश्चादिति भाष्यप्रयोगे आद्यादित्वात्षष्ठ्यंतात्तसोपप
त्तौ न योगे पंचमीकल्पने मानाभाव इति भावः। भाष्यप्रयोगोपीति। प्रकृतसूत्रस्यभाष्यस्वरसोपीत्यस्याप्युपल
णमिदं। कैयटेति। उक्तमत्राहुर्विविजः। न ह्यनेनेति। यद्यपि शेषषष्ठ्यां न स्वरभेदस्तथापि कारकषष्ठ्यां समस्ते
वं समासनिषेधश्चाविशेषादुभयोरपीति भावः। सतिसमासे इति। षष्ठीसमासे इत्यर्थः। षष्ठ्यन्तत्वेनोभयोरपि
प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वादिति भावः। पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति। अप्रधानमुपसर्जनमित्यर्थे नामा ×—२

ग्रा॰र॰

१२३

श्रितेस्येनतत्तत्रषष्ठीसमासेपिसुवचमित्यत्रबोध्यम्। व्यवस्थेष्यतेइति पूर्वनिपातव्यवस्थेष्यतेइत्यर्थः। नत्वेति
४-२-२। नत्ववस्थारूपंवस्त्वित्यर्थः अप्रधानमुपसर्जनमित्यर्थेनामाश्रितस्यषष्ठीसमासेपिसुवचमितियोजना । न
क्तकौंडिन्येति। आसीदित्यध्याहारेणधातुसंबंध इति भूतेक्त इति वाच्यम्। सुरासुरैः पूजितोगस्तीत्यादौ दोषात्।
नेनेतीति। अन्यथा वर्तमानेक्तप्रत्ययेक्तस्य च वर्तमान इति कर्तरि षष्ठ्या दुर्वारत्वेनोपज्ञानश्रद्धयोगेन्तृतीया
नत्वासंभवः नचेयमर्थान्तरेन्नतृतीयापूर्वोक्तरत्र कर्तृतृतीयायाएवनिर्णयात्। सामान्यविषयकत्वस्येवेनिविधे
यविषयएवसन्न्यायोनानुबाधविषये इति सामान्यतोज्ञाप्यते इत्यर्थः परेत्वाहुः। नक्तकौंडिन्यन्यायेनवर्तमाने
क्तेनभूतेक्तोबाध्यतेइतिवक्तुमप्ययोग्यंयतस्तक्तकौंडिन्यन्यायोयेननामाप्राप्तइत्यनेनसमानविषयः। नाप्राप्त

पिहानेन कृतानमारम्भनेइति नेन युक्तो ह्यधिबाधः। सकृत्नेनु नसः। आभाभायामेवात्सोपधाद्दृष्ठो अचामादिहवृद्धिरारभ्य
तेसेोभुन इत्यादौ अतोनतकौ ङित्यन्यायेन नयोर्बाध इति तद्धितेष्वचामादेरिति सूत्रभाष्योक्तेः। अत्र वर्तमान
कस्यभूतकेनाभावेनारंभात्। वर्तमानभूतत्वयोर्युगपद्विवक्षाया असंभवात्। यदीदं तस्याद्वर्तमाने लट् इत्यादि
नि तस्यैवायमपवादो न्याय्यो न तु भूते कस्येति दिक्। अनुन्यासकार इति मत्वादिसूत्रे कैयटेऽप्येवं। कारकषष्ठ्या
एवेति। कादियोगे तस्याः प्रतिपदविहितत्वादिति भावः। एतेनेति। उक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः। कथं तर्हीति। किमोद्द
स्याधिकरणमित्यर्थाभिप्रायेण प्रश्नः। अर्थः स्यादिति। कर्त्रर्थतृजकाभ्यां कर्मषष्ठ्यैव समासप्रतिषेधस्तेनेति भा
वः। परिशेषितेनेति। कर्मातिरिक्ते निषेधेन कर्मणि परिशेषितेनेत्यर्थः। विधिरूपेणेति। अयमेव पक्षो युक्त इत्यस्य

श्री० १०
१२५

त्रमपंचितं। उपरंजकत्वमात्रं। बाधाभावेनसंभवमात्रं। जयादित्य इति। अनेनारुचिः सूचिता। नह्यीजंकर्मणिचे
तिसूत्रस्यभाष्यविरोधः। तत्रहिकर्मषष्ठीमात्रेनन्निषेधेऽस्यैवैयर्थ्यमापादितं। आहुरिति। अत्राहविबीजंनाभ्यांका
रकषष्ठ्यैवनिषेधइतिप्रसासन्निलभ्यार्थस्यैवज्ञापनमुचितं। एतन्त्रिभुवनविधातृत्येनन। सानुबंधकस्येति। तस्य ×१९३
हितनेवव्याप्तस्यइतिभावः। मतांतरेसानुबंधकनिर्देशः कर्तरीतिवत्स्पष्टार्थः। अन्यथातृच्साहचर्यात्कर्त्रर्थकस्यै
वग्रहणेसिद्धेकर्त्तरीतिव्यर्थमेव। अतएवेति। अन्यथानकर्मधारयान्मत्वर्थीयइत्यनेनहृन्निहृपाकत्यनला
घवमूलकेनसतस्यादितिभावः। अतएवाएषुरा व्रान्मत्वर्थीनेतिरस्कृतइतिसूत्रेभाष्येउक्तं। रूढत्वेतुनदोषः। ×१०२
कर्मधारयान्मत्वर्थीयेकृतेयोर्थःप्रतीयतेतस्मिन्बहुव्रीहिणालभ्येहिलाघवचिंतानान्यथेतिसंर्यं। कृससर्पवा

निति। अत्र हि जातिविशेषवाच्यतीयनेन तथा प्रतीतिर्बहुव्रीहौ। सर्वधनीत्यादि तु व्रीह्यादिपाठात्सिद्धं। अदं
डी। अवाग्मीत्यादौ मत्वर्थीयांतेन नञ् समासः बहुव्रीहिणा द्वंद्वसंयोगनिषेधस्य सम्यग्बहुभाषित्वनिषेधस्य
चानवगमात्। असुपर्वतोऽगस्त्येति मत्वर्थस्यास्य सूत्रस्य भाष्यप्रयोगेण क्वचिल्लाघवानादरोपीत्यस्य तुर्ध्यापव
यवेकायशब्दप्रवृत्तेर्नाबीजमाहुः समुदाय इति। तथा चेति। इदं सूत्रस्यानुसारेण सूत्राशयवर्णनमात्रं परं वहिरंगमिति
सूत्रस्य भाष्येऽनुसरसभिधाने षष्ठीसमास इष्यते एवेति लभ्यते नन्वापरिष्टात्स्फुटीभविष्यति। नाभेर्य इति। नाभ्यव
धिकरस्यार्थस्य लक्षणाह। द्रिस्योगलक्षणेति। ननु पूर्वशब्दस्य नाभिसापेक्षत्वात्कथं समासोऽत आह। पूर्वशब्दस्येति। प्रा
धान्याच्चेति। भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिरिति भावः। समुदायेति। छात्रसमुदायावयवः पूर्व इति बोधः।

श०र०
१२५

एकदेशिसमासं विनेति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैकदेशपूर्वकस्यैव तत्र ग्रहणमिति भावः। इति भाव इति।
इत्यभिमान इत्यर्थः यथाश्रुतसूत्राशयवर्णनाभियुक्तानां ज्ञापकवादिनामिति वः। एतत्सूत्रप्रत्याख्यानं भाष्य
रीत्या तु न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया नप्रवृत्तिः कर्मधारयेणैव सर्वप्रयोगसिद्धेः। नत्रैवार्थे च साधुत्वं प
थोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। षष्ठीसमासस्तु तद्विषयेऽनभिधानाद्वारणीयः। पद्वेष एव सः ज्ञापकस्य च नोपयोगः
तन्ध्वनयन्वस्य तिरषां प्रत्याख्यानमिति दिक्। निर्देशादेवेति न चशब्दपरत्वेपि तुर्याणीतिवन्नपुंसकोत्वा
णसत्वेन ननेन क्लीवग्रहणसिद्धिरिति वाच्यम्। योगविभागपूर्वकमर्धमिति निर्देशो न तत्त्वाभरत्याशयात्।
भिन्नलिंगत्वमुपपादयति। शाकलश्चेति निर्देशेनेति। शाकलखंडउ इति निर्देशो नेत्यर्थः। लम्येनेइति। नेनखंडउप्रा

वाचिनस्त्रिलिंगत्वं सिद्धं। अत एव हृंताधर्मास्यास्तितिनमित्यादयः प्रयोगा उपपद्यंते। अवयववाची पुल्लिंग इति
भाष्यं नृपलक्षणमिति भावः। अन्ये तु भाष्यानुरोधेन कोशे वा पुंसीति पूर्वान्वय्येव हृंनाईमित्यादौ समाशत्वारो
पाभिप्रायं नपुंसकत्वं शरीरार्द्धं हरामिति वत्स ष्ठीसमासः। स्त्रियां प्रयोगा दर्शनाच्चेत्याहुः प्राप्तमिति। नञोक्तविग्र
हे ऽनिष्टमिति भावः। ननु पिप्पलीनां बहुत्वाद्बहुवचनं कुतो नेत्यत आह। परवदिति। विशेष्यैक्यादिति। अर्द्धस्य विशे
ष्यस्यैकत्वादित्यर्थः मा भूदिति। अवयविन एकत्वाभावादिति भावः। स्वउसमुच्चयेत्विति। एकशेषेणेति भावः। एत
त्सूत्रमिति। एतस्यैकदेशिसमासविधायकं सूत्रमित्यर्थः जातिर्वेकवचनं तेनेन सूत्रत्रयमित्यर्थः अर्द्धं पिप्प
लीत्युपलक्षणं सूत्रत्रयोदाहरणस्य। एकदेशिसमासो नारभ्यत इति तत्र भाष्ये उपक्रमानुरोधस्त्वादिति तथा

शे॰र॰
१२६

चनत्रैवभाष्यं इष्यत एव पिप्पल्यर्धमितीति। प्रयोगरूपेतद्भाष्यविरोधादर्धपिप्पलीत्यत्रैकदेशिसमासेनमुक्ते
षष्ठीसमासो न भवतीति द्वितीयतृतीयेति सूत्रस्थं भाष्यमेकदेशयुक्तिरित्याहुः। द्विगुप्राप्तेति। नद्विएषुतत्पुरुषे
षु परवल्लिंगतानिषेधकं न तु सुरूपग्रहणं प्रत्याख्याने ऽर्थाद्द्वेवप्रत्याख्यानं तस्येति भावः। त्रिसूत्रीमिति। उक्तरीत्या
कर्मधारयेण सिद्धिमाश्रित्येत्यर्थः। एवं हि तत्र भाष्ये न सुपग्रहणं न करिष्यते एकदेशिग्रहणात्सिद्धं एकदेशि ×क्षं४
नोरिति वक्ष्यामि तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं एकदेशिसमासो नारप्स्यते कथमर्धपिप्पलीति समाना
धिकरणो भविष्यति अर्धं चासौ पिप्पली चेति षष्ठीसमासोपि प्राप्नोति इष्यत एव षष्ठीसमासः अपूपार्धपि
प्पल्यर्धमितीति। भत्र्यादिपरैः स्त्रीलिंगैश्च तुर्थ्यादिशब्दैरनभिधानात्समास एव नेति तत्रैकदेशिसमासे च तु

र्थाभिप्रेति कर्मधारये तु पुंवत्वे चतुर्थाभिप्रेतिभेद इति नञ्ं कामं। इत्यादौ ति। आदिना लोपे चेत्यादपूरणमित्यादेः
संग्रहः। इमं क्लेशमिति न चात्र पक्षे न स्यब्यवहितनञाभापन्नाभ्याम न्वयक्लेशः। सौत्रत्वकल्पनस्यैनोधिकक्लेश
त्वमित्यभिमानान् नद्धानीति। परिच्छेद इत्यर्थः। नद्धारेति। नत्परिच्छिन्नजनकक्रिया याहि पुरुषस्य परिच्छेद इत्यर्थ
स्तदाह यस्य हीति। परिच्छिन्नस्यैवेति। तावत्कालातीतजननाश्यपत्वेनेति भावः। घोन [illegible] यितुं यस्य स इ
ति। गुणीभूतमपि यच्छब्दार्थं तच्छब्देन परामृश्य मासज्ञानपदमनिपाधनाभदर्शनेन तद्घोतनमिति भावः। यस्य
समासज्ञानपदार्थ इति विग्रहवाक्याद् बोधः मासज्ञानो दृश्यतामित्याहौ ज्ञानस्यैव दर्शने कर्मत्वादिमतीते न त्वे
तावता न्यपदार्थप्रधानोयमिति भ्रमः कर्त्य इति बोध्यं। नास्यप्रवेश इति। नत्र विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येन

शा॰र॰
१२८

काथीभावारोपादिति भावः। व्यत्यासेनेति। ज्ञानपरिच्छेदको भास इति वा कार्थो भासपरिच्छेद्यो ज्ञान इति ह्यस्यार्थ इति भा
वः। विग्रहं कृतीति। वृत्तिविग्रहयोः प्रधानार्थसाम्यायेति भावः। अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहावित्यस्य विप्रकर्षः स्यादित्यत आ
प्यन्वयः। पंचविधे। कर्मकरणसंप्रदानापादानाधिकरणरूपे तत्र प्रमांस्योदकस्याप्यमिति विग्रहेपि ततः कर्मत्वादि
नाऽवोधात्। निर्विवादत्वादिति। त्वदीयानामन्यासकृद्दादीनां चेति शेषः। किंचेति। षष्ठ्यन्तानां तु नालौकिके प्रवेशः त्रि
कृतः शेष इत्युक्तेरिति वक्ष्यते। अनुपस्थितकल्पनं। षष्ठ्यन्तकल्पनं। असांप्रदायिकं चेति सर्वादीनीति सूत्रे सर्वमा
दिर्येषां तानीति भाष्ये विग्रहप्रदर्शनादिति भावः। पदांतरेति स इत्येतदित्यर्थः। अतएवेत्यस्य वृद्धसंमत इत्यते
नान्वयः प्राच्येन। स इत्यतः पूर्वेण चित्रागावोयस्येत्यादिना। अर्पिते बोधिते। विषये। वाक्यार्थे। तद्घटके पदार्था

२५

र्थे।नस्यदं द्रान्तुं।नस्य देन नं पराम्नपुं वाक्यभेदेनेति।यस्य चित्रागावः संति स चित्रगुपदवाच्यो भवतीत्येवं वाक्यभे
देनेत्यर्थः।इयं कारिकाग्रंथकर्तुरेवात्मज्यनामिति।वाक्येगवामेव प्राधान्यं दृत्तौ तु संबंधिन इति नास्त्येव वाक्येन
प्रधानार्थसाम्यमित्यर्थः।क्वचिद्गुणेनेति।अर्थानां वृत्तिविग्रहयोर्गुणप्रधानत्वसमानमिति पत्तद्द विवक्षितन
मितिनदर्थः।यन्नसन्निहितार्थोपदर्शके आख्यानेहस्यपेक्षया गुणप्रधानभावस्य विपर्ययो वैपरीत्यं क्रियाप्रधा
नरूपं दृष्टमित्यर्थः।नद्गाहविग्रह वाक्यानीहेति।परेतु यादृश्यो गुणप्रधानभावोऽर्थानां लोके दृष्टः स क्वचिद्दवि
वक्षितः यन्नसन्निहितार्थविग्रहवाक्ये निउं·नेलोकदृष्टस्य क्रियाप्रधानत्वस्य वैपरीत्यं कर्तृप्रधानत्वं दृश्यत इति
हरिश्लोकस्यार्थः नद्धितेत्युपलक्षणं वृत्तिमात्रस्य।एवं च वृत्तिसमानार्थकमेव न तदर्थबोधकत्वेन दृश्यमानं

श्री·र· ग्रो·१
ग्रंथी२ ग्र्य२
१२८

वाक्यमिति भावः तदेव प्राधान्यं तच्छब्देन दर्शयति तत्र सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शकत्वात्तच्छब्देन दर्शि
तं भवति चित्रगोः स्वधीपः सचित्रगु[illegible]पदवाच्य इत्यर्थः । अत एव तद्वहतीति सूत्रे भाष्ये तस्येदमित्येव सि
द्धे इदं त्वर्थमित्याशंक्य वहतिर्वोढेति शास्त्रभेदात्तेन विधिरित्युक्तेः शास्त्रभेदे प्यर्थसामान्यात्सिद्धं यद्वा वा
र्थो रथं वहति स एव रथस्य वोढेत्युक्तेः तत्र शास्त्रभेदादित्यस्य वहतीति क्रियाप्रधानं वोढेति कर्तृप्रधानमि
त्यर्थः अर्थसामान्यादित्यस्य तस्यार्थोपदर्शके वहतीत्यत्रापि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासात्तद्वहनकर्तेत्येवार्थः
वर्तमानकालश्चाविवक्षित एव एवमन्यत्राप्यूह्यं । कालाः परिमाणिनेति सूत्रे भाष्येपि स्फुटमिदं सूक्ष्मदृशामित्या
हुः हेतुकद्धित्विति । तद्धितार्थोत्तरपदे इति विहितेत्यर्थः । वार्तिके उत्तरपदे इति हेतो[illegible]तृतीयेति भावः । नियम

×द्१ भंगोनेति।इदंचकैयटानुरोधेन।यद्द्वारायस्याधारत्वेनतदन्वयद्वारैवतस्यक्रियान्वयइतिशेषः।उद्देरस्तिक्रियान्व
×द्२ येनतद्द्वारानदन्विताऽस्यापिनदन्वयइतिप्रकारांतरेणापितद्भंगसंभवान्नदंतर्भावेनमानमक्षकुशलइ
×स३ त्याहेनह्रींकत्वाघप्रतीतिश्चेत्सत्यं।आधेयप्रधानइति।अधिशब्दस्याधिकरणवृत्तिरित्यर्थः।ईश्वराधीनइ
त्यस्येश्वररूपाधिकरणवृत्तिरित्यर्थः।स्पष्टंचेदं [illegible] रवविधायकेभाष्ये।अधिकरणप्रधानस्येति।अधिक
रणशक्तिमात्रबोधकस्येत्यर्थः।अधिकरणप्रधानइति।मध्यगताधिकरणत्वशक्तिप्रधानइत्यर्थः।तदाह।मध्ये
इत्यर्थादिति।वर्नेऽतरिति।वनवृत्तिमध्यभागेइतिबोधः।अधिकरणत्वमात्रेति।नतुमध्यालिंगितेनदृत्तिरित्य
र्थः।असंगतेरिति।अव्ययीभावनित्यत्वेनव्यपेक्षायालत्वासंभवादितिभावः।अन्यथाअतोऽधिकार्थवृत्तिनाप्य

शा॰र॰ ४न्यन२ १२९

व्ययीभावस्वीकारे। अतिप्रसंगाच्चेति चोद्ये नो। अन्यथा अन्ययेति पदोपादानसाध्ये हेत्वंतरकथनेन तदसंगतिः स्यादि
व। अव्ययविन इति तदीत्याप्यम्यगताधारत्ववत्त्वेपि वनगताधारत्ववाचकत्वेन नस्येतिभावः। अधिकरणप्रधान इति
। शक्तिमत्प्रधान इत्यर्थः। असंगतमिति विशेषणसमासेनैव गतार्थत्वान्नदाह अधिकरणेति। एवं चैतत्प्रकरणे
तथार्थकथनमनुचितमितिभावः। इहं शास्त्रे। दुर्लभत्वादिति सुप्सुपेत्सुकेरितिभावः। शाकपार्थिवादीति। न
च कैयटोक्तमत्याख्याने दोषः। शाकप्रियः पार्थिव इत्यादिवारणाय तन्द्वचनस्यावश्यकत्वेन कैयटोक्तमत्र
त्याख्यानस्यासंगतत्वादिति भावस्तद्धनयन्नाह। एतच्चेति। भाष्य एवेति। तत्रहि त्रैविध्यमस्य अव्ययवां [illegible] वि
धामधीनेइति विग्रह इत्युक्तं। एतेनेति। नवरसहचिरामित्यस्य नवावयवकरसंमूहे नरुचिरामित्यर्थ इतिभा

वः। एकापि समभीति। एकोच्चारणविषयापि समभीतं तत्रेणोच्चारणाद्विघन इत्यर्थः। द्वन्द्वसाधुत्वं तु सौत्रत्वात्।
स्पष्टं चेदमादेशमस्यपयोरिति सूत्रे मूले। विषये इति। अत एव पौर्वशाल इत्यादौ न द्वितोस्तनिः। अन्यथोकार्था
नामप्रयोग इति न स्यादिति भावः। अनिपदोक्तत्वादिति। निरवकाशत्वाभावेपि अनिपदोक्तत्वेन शीघ्रोपस्थितिक
त्वान्याय्यमिति भावः। भाचांग्रंथमिति। भाष्यग्रंथमित्यर्थः। परस्परसंबंधाभावादिति। निष्कृष्य पंचगोपदमात्रयोः
परस्परसामानाधिकरण्याभावाच्छत्रोपानहस्य चार्थमात्रे ह्रस्वभावादिति भावः। अन्यथा पंचगोधनपदानां पर
स्परविशेष्यविशेषणभावपूर्वकमेवान्यपदार्थोपसंक्रमाच्छत्रोपानहमिय इत्यत्र समूहबोधपूर्वकमेव न तु उप
संक्रमान्न दंसंगतिः स्पष्टं वा। वचनसामर्थ्यादिति। तत्सामर्थ्याद्भूतपूर्वसामानाधिकरण्यमाश्रियेत्यर्थः। बाधि

शा॰र॰

१३०

नइति। त्रयाणामेकार्थीभावे द्वयोर्व्यपेक्षाया दुर्लभत्वात्। महाविभाषाहि व्यपेक्षाया एवबोधिकेतिभावः। ज्ञापकसिद्धेति
वचनसामर्थ्यसिद्धं तत्पुरुषस्यन्यायसिद्धनित्यत्वरूपार्थस्य चानुवादमात्रमितिभावः। ज्ञापकशास्त्रे बोधकपरः अनए
वेति। वार्त्तिकस्य तत्पुरुषपदस्य सूत्रसिद्धार्थानुवादकत्वादेवेत्यर्थः। त्रिपदेहि बहुव्रीहौ खाद्गिरेपदस्योत्तरपदपरत्वा
भासुं वत्वन्नस्याद्वार्त्तिकस्यापूर्वं हि शम्यारूपे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषे पुम्वत्कर्मधारयेत्यनेन पुम्वत्वं सिद्धमेवेतिनद्य
श्रयणं व्यर्थमेवस्यादितिभावः। पूर्वनिपातेति। त्रिपदे बहुव्रीहाविनरशब्दस्य सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातः स्यादितिभावः
।नचैवं पूर्वनिपातव्याहतनयेन हाश्रयणस्यावश्यकत्वे कथं प्रकृतार्थसाधकत्वेनास्यकैयटस्योपन्यास इतिवाच्यम्।
नमरइत्यादिनिर्देशेनैस्तत्पूर्वनिपातस्यानित्यत्वेनापि तत्सिद्धिरिति पुंवत्वमेवमुख्यं फलमित्याशयात्कर्मधारयपूर्वपद

कबहुव्रीहौ तु नस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपातापत्तेः समकृतः। सूत्रार्थानुवादकत्वे तु नात्र नत्वाभि॰ ईदृक्संख्ययोरभावा
त्। अत एवेति। ज्ञापकसिद्धार्थानुवादत्वादेवेत्यर्थः। अन्यथा चिन्नाशादेः पुंवत्त्वापत्तिरिति भावः। ननु भोत्तपूर्विकं सामानाधि
करण्यमाशायद्दिगुवत्सूर्वकाले केत्यपि दुर्वारमिति। दृढचूड्वीरोग न आह। पूर्वकाले केति। तस्य सामर्थ्यमित्युक्त्वा वप्पस्यप्रष्ट
त्वो मानाभावरितिभावः। दिगर्थस्तु यदि सामानाधिकरण्यमात्रं नियामकं न तु निकृष्य नयोरेवेत्याग्रहः। एवमेकार्थी
भावमात्रमपेक्षितं न तु निकृष्येत्याग्रहः। अत एव येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये मत्स्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः तस्य
परमगार्ग्यायणसिद्धिः प्रयोजनमुक्तं। किं चैवं प्राचीशालाप्रियायस्मा कशालाप्रिय इत्यादौ सामानाधिकरण्य
निबंधनपुंवत्त्वासिद्धिः पुंवत्त्वे यथाकथंचित्सामानाधिकरण्यं निमित्तं कर्मधारये तु निकृष्येत्यत्र मानाभावात्। तथा

ग्रा·र·

१३१

चार्थवृत्तिना द्वंद्वे नियामिका न तु तन्मात्रवृत्तिना। अतिप्रसंगस्त्वनभिधानाद्वारणीयः। अत एव भाष्ये संपूर्ण — वच
नमेवमत्याख्यानमित्युक्तं नेन ह्यामूलं सम्यगेवेति। वाग्दृषदृमिपश्यानि। अत्र वाग्दृषदोः सामानाधिकरण्याभावेपि
मिपश्यादेन नयोः सामानाधिकरण्याद्बहुव्रीहिर्निर्बाधः पूर्वं तत्रैवमिनीये। बाधलक्षणे। दशमाध्याये। दध्नः षउहो
द्वादशाहे उत्सन्न स्तत्राहः क्रमणार्थं नरवृहद्वैरूप्यं वैराजशाक्वररैवतानि सामानि गवामयने दध्नः षउहस्त्सा
दिवाकं द्वंद्वं कृत्वेति। वृहद्रूपं तरेसामनीयस्येत्यर्थः। नेह द्वंद्व इति। किंतु त्रिपदबहुव्रीहिरेवेत्यर्थः स्वरे विशेषस्येति
। त्रिपदबहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण वृहत्पदस्वरः उत्तरपदे परतो द्वंद्वे तु सन्निशिष्टद्वंद्वस्वरेण वृहद्रूपं तरेसं
नोदात्तमिति स्वरे विशेषः स्वरविशेषेप्यस्य प्रवृत्तिरिति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। तत्रैव हेतुमाह नित्यैवें चोह ×त्रि१

९८

नो।संकोचे।समासांतमात्रकृतविशेषविषयत्वेन [illegible] चात्रद्वंद्वे पूर्वपक्षइवषट्स्वप्यहःसुउभयोरनुष्ठानापत्तिरेक
स्मिन्नेकस्मिन्नंतरस्मिन्निंतरदिनित्यनुष्ठानंसिद्धांतेइष्यनइ निवार्य्यं।षउहापेक्षइतरेतरयोगेनतद्वयवापेक्षइ
त्यद्दोषात्।केषुचिदहःसुघटनेनकेषुचित्तैलेनभोजनेपिमासंघटनतैलाभ्यांभोजयितव्यमितिवत्।यदित्रिसुनोद्वह
सहस्वरसवद्वहद्रथंतरसामेत्यत्रश्रूयतेनदशाछांदसत्वात्त्रिपदेबहुव्रीहौद्वंद्वोनेतिकल्प्यं।यद्दशाचार्थोनर्भावेणै
कार्थीभावस्तद्दशाहिद्वंद्वस्य नित्यत्वाबाधिकसंभवना।यद्दातुनद्वंनर्भावेणैकार्थीभावस्तद्दाद्वंद्वमाष्यात्रिपद्दोनि
र्बाधएवेत्यन्ये।स्वरोनसंभवतीति।नत्रद्विषंतरस्येसंज्ञायामितिसमासेनद्विगुत्वाभावादितिभावः।एवमेवेति।पू
र्वनिपातार्थत्वमेवेत्यर्थः।शब्दमहत्तिनिमित्तेति।वैय्याकरणत्वादीत्यर्थः।पापाणकेति।अत्रापिसूत्रेकुत्सितश

श्रा·र·

१३२

र्वः कुत्स्यमानपरः। अत एवं पूर्वपदस्य सदृशलाक्षणिकत्वादेव। न च दर्शनीयाभिमानाद् दर्शनीयभिमाने त्वत्रापि द्वयोरे
कविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वेन सामानाधिकरण्यासंभवात्वापत्तिः। वृत्तौ हन्तेः प्राक् तमासामानाधिकरण्येऽप्येव नत्सद
न्तेः। इवस्य द्योतकत्वाच्च वृत्तेः प्रागपि सामानाधिकरण्यमत्रेति बोध्यं। भूतपूर्वगत्येति। घनेन तुल्यः श्यामः इति वा
क्ये न च्छक्यार्थस्य सादृश्ये प्रतियोगित्वेनान्वयादुपमानत्वमस्तीति भावः। उपमेयपरत्वमिति। न च श्यामादिशब्दा
नामस्त्वमेव। खंजपाचक इति। खंजत्वं गुण इत्यभिमानेनेदं ननु प्रधानमुपसर्जनमिति महासंज्ञया ऽनेकस्यप्र
थमानिर्दिष्टत्वे अप्रधानस्यैव संज्ञा न प्रधानस्येति बोधयितुं शक्यं न तु प्राधान्यकस्येत्यत्रास्या नियामकत्वेनस
रुचेराह। यद्वेति। निरूढविविशेषणेति। विषयताविशेषप्रकारतावदित्यर्थः न देव हि लोकस्यं शेषणत्वेन प्रसि ×वि१

दं। ननु द्रव्यगुणसमभिव्याहारे कुत्स्यतादृश्यविषयतावत्त्वमत आह। रूढिश्चेति। रूढिविषयतादृश्यविषयतावत्त्वमि
त्यर्थः। अवसीयत इति। गुणादेरेनोर्वे दृश्यविषयतावत्त्वं निश्चीयत इत्यर्थः। एकेनेति। अनेकशिल्पादिजीविन एकशि
ल्पादिजीविनः कृता इत्युदाहरणार्थः। असमूहरूपाः समूहरूपाः कृता इति वा। गुणक्रियेति। सत्याठकः सच्छुक्ल
इत्यादौ। रूढिश्चेति। न च मतल्लिकामचर्चिकाप्रकांडमुद्घतल्लजौ। प्रशस्तवाचकान्यमूनीति कोशप्रसिद्धाम
तल्लिकादयः न्याय्यमिति। न च युवत्वारोपवत्पुंस्त्वस्याप्यारोपेण सामानाधिकरण्यम् उभयारोपापेक्षया लघ्वा
नुसारेण परिभाषाज्ञापनस्यौचित्यात्। पूर्वानग्रहणेति। पूर्वानन्याग्रहणेत्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः। पूर्वनिपाते
विशेष इति। गुणवचनत्वात् गर्भिणीशब्दस्य पूर्वनिपात इति भावः। उपमानशब्देनेति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाष

न्या·र·
१३३

येतिभावः।इदंचमतंकैयटस्यष्टं।क्रियारूपस्येति।क्रियापदवाच्यरूपस्येत्यर्थः।भिन्नवाचीति।पूर्वपदार्थप्र
धानत्वायां।मित्येति।नेननाभ्यांविग्रहोनञुत्तरपदार्थेति।स्पष्टंचेदंभाष्ये।आरोपितत्वंनञाद्योत्यतइति।आरो
पितब्राह्मणत्वंब्राह्मणपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यब्राह्मणइत्यत्रनञाद्योत्यतइत्यर्थः।एवमन्यत्रापिबोध्यं।ए
तदेवभाष्यसंमतं।नञोवाचकत्वेआह।आरोपमात्रंवेति।इदंनञ्वाच्यमेवोत्तरपदार्थविशेषणंतदाह।
विषयत्वंतुसंसर्गइति।तादात्म्यारोपश्चात्रनामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिस्तुनिपातातिरिक्तविषयेतिभावः।
ननुअत्रापिपक्षेद्योतकत्वेवनञइतिनञ्समभिव्याहृतपदशक्त्युद्बोधकत्वस्यद्योतकत्वेविशिष्टस्यैवतच्छ
क्ति।विषयतयापृथगुपस्थित्यभावेनविषयत्वंतुसंसर्गइत्यस्यासंगतेः।पृथगुपस्थितयोर्हिसंसर्गोभवतीत्या

हुः। आरोपितो ब्राह्मण इति। अयमंत्येबोधाकारः। आद्ये तु आरोपितब्राह्मणत्ववानिति प्रदर्शनीयं। अत्रापमे
वयुक्तं नत्वंत्ये। तस्य नञर्थेत्वेपि ब्राह्मणादिपदानां मुख्यसंबंधेन ब्राह्मणत्वादिमति शक्तिग्रहात्तत्रारोपितत्वान्वय
४९। स्य दुर्घटत्वात्। नञ्समभिव्याहारात्तदंत्यागः। शब्दार्थसंबंधस्यानित्यतापत्तेः। मम तु न दोषः। मुख्यसंबंधे
न ब्राह्मणत्ववत इवारोपितसंबंधेन ब्राह्मणत्ववतोपि तदर्थत्वात्। नञ् तु स्वविशिष्टस्य तदर्थकत्वतात्पर्यनि
र्णायकः। इदमेव नञो द्योतकत्वं नामैतावतैवात्रैकार्थीभावव्यवहारोपि विशिष्टानुपूर्व्या द्योत्यांतर्भावेण श
क्तं वच्छेदकत्वाद्विशिष्टस्यार्थवत्त्वं। समासविधायकशास्त्रबलादत्रैवमेव कल्पनोचिता। प्रजयतीत्यादौ तु ने
वं। अउादिव्यवस्थार्थमन्यथा तत्र कल्पनात्। लोकस्य तु तत्रापि विशिष्टशक्त्यैव बोधः। अवयवशक्तिबोध

ञ·१

१३८

४नरर२

[illegible] न द्वारा विशिष्टशक्तिबोधकमेव वच्याकरणमिति दिक्। पर्य्यवस्यतीति। भेदएवारोपस्य सं
भवादिति भावः। अत एव। उत्तरपदार्थप्रधानत्वादेवं शहलिंगमिति। अन्यथोपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वापत्तौ हलङ्यादिलो
पस्य दुर्वारत्वेन द्वैपर्य्यस्य दृष्टमेव। न च वचनसामर्थ्यादुपसर्जनेप्यत्वमिति वाच्यम्। लाघवेनोत्तरपदार्थप्राधा
न्यस्यैव ज्ञापयितुं युक्तत्वात्। अब्राह्मणानश्वयोर्विशेषश्चिंत्यः। अर्थिकार्थमिति। आरोपितनबोधोत्तरं प्रकरणा
दिना तात्पर्यग्राहकवशान्नानसत्तदर्थबोध इति भावः। उत्तरपदप्राधान्यात्तदर्थप्राधान्यं। भाष्योक्तमित्यनेन नकैप
दाद्युपपादितपूर्वपदार्थप्राधान्यपक्षस्य नञ्समासानुकूलत्वं बोधितं। न ज्ञान्यत्र प्रपंचितं। वास्तवबहुत्वेति। न
न्वेकत्वादेरीदृशो विषये आरोपेनस्योत्तरत्वेनोक्तसंख्यायाश्च पूर्वसंख्याव्यवहारप्रतिबंधकत्वात्तत्र बहुत्वभानं शब्देने

कत्वस्यैवोपस्थितेश्च। अन्यथाऽनेकान्यपदार्थ इत्यत्रापि वा सत्त्वबहुत्वसत्त्वाद् बहुवचनापत्तिरित्यरुचेराह। यद्वेति। र
थो गज इत्युपलक्षणं सायवसमूहस्यापि। अनेके इत्यस्य पदभेदेनोभयविशेषणत्वात्। स्वादृश्याद्य इति। तद्धत
इत्यर्थः। कारिकायां सदृशानीति पाठे दर्शनात्। नस्वकीयेति। तदृश्येपि पूर्वं तेषामार्थिकार्थत्वकथनात्। आकरवि
रुद्धं चेति। विशिष्टेन लक्षितस्य प्राधान्येपि आकरोक्तोत्तरपदार्थप्राधान्यहानेरिति भावः। मासजातवदिति। तत्र
यथा जातस्य प्राधान्यं तथा प्रकृते ब्राह्मणादेरारोपितो ब्राह्मण इति बोधात्। नन्वत्र्यर्थमिति। तन्नत्र्यर्थप्रकारेणाज
नितबोधम्। नत्समस्तपदं। आकृत्या सदृशादिलक्षकमित्यर्थ इति तद्व्याख्यातारः। भाष्यविरुद्धमिति। तथा प्रका
रस्य भाष्येऽनुक्तेः। अर्थं तत एव तद्बोधसंभवे तल्लक्षणाया व्यर्थत्वाच्च। समर्थयितुमिति। मीमांसकायुक्तपूर्वपदार्थ

4R3

ग्रा-र प्राधान्यमिति शेषः। लक्षणेनेति। नञो भेदवत्यर्थे इत्यर्थः। इदमुपलक्षणं निपातानामनेकार्थ[illegible]त्वादित्यस्यापि। ज्ञा

१३५ पकादिति। नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति यद्भवति न तत्पूर्वपदार्थप्राधान्येपीति सामान्यापेक्षज्ञापकादनेकमि

×दा३ त्यत्रैकवचनस्यापि सिद्धिरिति भावः। एवमाश्रयणेनेति गौरवं लाघवादुत्तरपदार्थप्राधान्यज्ञापकत्वमेवोचितम्। ए

तदेव ध्वनयन्नोक्तम्। कथंचिदिति। ननु इदं समर्थनं विचारचिंतामणि श्लोकोनराद्धार्थस्येति नञ्नञोत्तरपदस्य

तदर्थलाक्षणिकत्वेन द्विशेष्यकबोधे चोपसर्जनत्वासंभवेनात्वादिसिद्धये ज्ञापकोपन्यासवैफल्यापत्तेः। लाक्षि

णिकतामात्रेणोपसर्जनत्वाभावाद्विशिष्टस्य लाक्षणिकत्वे तूत्तरपदप्राधान्यमिति न दुक्तिविरोधा[illegible]दित्यूह्यं।

नन्विदं भाष्येनोक्तमत आह। उभयेनेति। लक्ष्येत्यर्थः। एवं समर्थनेप्यत्रासाधुत्वमेव मुनित्रयसंमतेऽर्थे एव शास्त्राणां

साधुत्वस्य संमतत्वादिति बोध्यम्। वहन्तीति। विचारचिंतामणिकृदिति भावः। यत इति। यतो वधारितं ततो ध्वनयती
त्यन्वयः। संबोधनांतं। संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणमिति हि युक्तिः प्रमाणं। कृत्वोर्थाः। क्रियाजन्मगणनेन
द्विधानात्। कारकं। कर्त्रादिषट्कं। क्रियाजनकस्यैव कारकाधिकारेण कर्त्रादिसंज्ञाविधानात्। प्रथमो वतिः। तेन तुल्य
क्रियाचेदिति विहितः। असमस्तनञ्। प्रसज्यप्रतिषेधार्थक इति शेषः। अत एव प्रसज्यप्रतिषेधेऽसमर्थसमास इति त
च्चभाष्यकृत्। एतत्। असमस्तनञः क्रियान्वयित्वं वचनपुरुषव्यवस्थेति। घटाभावो मदभावः इत्यर्थे एकवचनमध्य
मपुरुषयोरेवापत्तिरिति भावः। अन्यथा घटाभावबोधे वचनपुरुषव्यवस्थादिदमपि दूषणमित्यर्थः। कारकविशि
ष्टक्रियाया इति। भूतलेपटो नास्तीत्यादौ भूतलाधिकरणं घटकर्तृसत्ताभाव इति बोध इति भावः। पूर्वपदार्थप्राधान्ये

सू॰ ए
१३५

इति। असंहितमित्यस्य संहितावैं इत्यर्थात्। असंदेहा इत्यत्रारोपितसंदेहो निश्चय इत्यर्थ इति — बोधेन द्भाव
प्रतीतिरार्थाभेदेन धर्मिण आरोपात्। एवमनुपलब्धिपदे बोध्यमुन्यायसिद्धे एवलिंगदर्शनं मूलोक्तमिति नत्वा इत्ये
वेति। अत्र नञा नशब्देनैकशब्दस्य समासस्ततो धाप्रकारेनेकसंख्यत्वप्रतीतेः एकप्रकारेण तन्नर्थान्वयानुभ
वाद्वं एवमेवानेकरूपो वृहद्भानुरिति विस्पसहस्त्रनामपद्येनेकरूप इत्यर्थे नैकशब्देन रूपशब्दस्य बहुव्रीहिर्वो
ध्यः गतिसंज्ञाविकल्प इति। तत्फलं समासविकल्पः। कथमिति। गतित्वे प्राग्धातोरिति धातोः प्रागेव प्रयोगः स्या
दिति भावः प्रयोगनियमेति। गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति तदर्थः। संज्ञानियमेति। धातोः प्राक्
प्रयुक्तानामेव गत्यादिसंज्ञा नान्येषामिति तदर्थः। अयमेव पक्षो युक्तो लाघवादिति भाष्येस्पष्टम्। प्रयोगोपाधि

×समासेऽन्यतनेनानित्य७

रिति। ल्यबन्तमयोगात्स्वान्मानसबोधविषयमित्यर्थः। श्रद्धा अभिलाषातिशयः। एनेनेति। पुर इति कौतुकेत्यनेनान्वेति। तस्य च न क्रियावाचकत्वम्। तस्येत्यस्य समीप इति शेष इति भावः। संज्ञानियमपक्षे तु शङ्कते च नेति भावः। माधव इति। विभाषेति सूत्रेण नञ्वित्यस्य निवृत्त्यापि न तत्सिद्धिरित्यन्ये। इहेति। नेन निवचनेन क्त्वेति सिद्धम्। गतार्थेन निमित्तिनिमित्ताद्देरिति भावः। नित्यसमासतामिति नेनान्तो शान्ताद्युत्तरपदाद् इति सँ समासे यदुत्तरपदं सा वेकाजन्तोऽशान्तं ततः परान्ततीयादिर्विभक्तिरुदात्तेत्यर्थके न विभक्त्युदात्तत्वमेतेन शाकपार्थिवादित्वादिदं सिद्धमित्यपास्तमिति भावः। ज्ञाप्यत इति। अनिर ▬ ग्रहणाकरणेन तदर्थस्य तस्येष्टत्वं बोध्यत इत्यर्थः। उक्तार्थसाधकमिति सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासो बहुलग्रहणादिति भावः। सुबुत्पत्तेरित्युपलक्षणं स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागित्यपि बोध्यम्। अनुवर्तत इति ×न्य१

ग्र॰र॰
१३७

।उपरंजकतयान्वयसंभवाद्विरोधाभावाच्चेतिभावः। उपपदमितिमहासंज्ञया सुबंतस्यैवोपपदत्वात्। अत एवेति
।सुबुत्पत्त्यनंतरं तेन समासे वेत्यर्थः। ङ्याऊ इति। ङ्याऊ मध्ये विशदत्वं प्रशादेन नंदनेन अप्रशादेन गतिसमास
इत्यर्थः। आऊ तूपपदसमास एव आतश्चोपसर्गे इति सप्तमी निर्देशात्। उपसर्गत्व पर्यायस्याधिकरणस्यैकस्यै
वोपपदत्वादिति कश्चित् तन्न गतिसमासेन सिद्धत्वात् तत्रोपपदसंज्ञायाः एव फलाभावेनाभावात्। अत एव कर्म
ण्यणिति सूत्रे तु उपपदत्वेनान्वयव्यवहारो भाष्ये। ङ्याऊ श्च क्रमेण प्रशादेन नंदनेन च गतिसमास इत्यस्येतरार्थः। कच्छे
नेति। अधिकरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीया। न च कारकत्वात्सिद्धम्। कारकत्वेप्युपपदत्वाहन्यापरत्वादु
पपदसमासस्यैव प्रवृत्तेः। उपपदमिति महासंज्ञामाश्रित्य प्रथमान्तस्यापि निवृत्तिरुच्यते। उ नतदनाश्रि

स्यनाघः। न ह्याश्रयणेऽत्र तन्निवर्त्याग्नेम एडूकानुवृत्त्याश्रयणे गौरवानू। नात्य इत्याह। तथा सती त्यादिंभादिनेति
।गतिरिति सूत्रेऽपि तदसंबंधे यद्दोषः। एवं निर्गतः संयत्तेचा। प्रस्तुकमिति। सुवि— त्येनत्संबंधेनैवतन ध्याहृत्यांतिङ·
पदवैयर्थ्यापत्तेरित्यभिमानः। शेषीकृतेनेति। भाष्यकृतेनेतिशेषः। कथमिति। संहिताया नित्यत्वादिति भावः। दि
गिनिंद्रिगर्थस्तु यद्दिसुवित्यनुवृत्त्यैव सप्रधानाहरकोब्रजनीत्यस्याहृत्ति सिद्धावनिङ्ग्रहणमेवोभयोर्निवृत्तौ
ज्ञापकम्। महासंज्ञाकरणाद्वराजदर्शीत्यादौ न दोषः। सुप्यजातौ विनिलिनेः सुवुत्येत्तिं विनाऽसंभवेन तं वि
नोपपदत्वाभावेनादोषाच्च। निर्गत इत्यादौ ञ्ण्व्यांतरसंबंधात्पूर्वं सुबुत्पत्तौ लुकि च पदत्वोत्तरं पदान्तरसंबंधे
न समासेन क्षतिः। माङि लुङि इत्यादौ सतिसप्तमीति नोपपदत्वं फलाभावाच्च। प्रथमार्थे सौत्री सप्तम्येव हि तन्नि

गा॰ ९
१३८
ने ३

मिनम्।अन एवपश्चाद्विस्तारादीनांनोपपदत्वम्।एधानाहरकइत्यादौतुक्रियार्थोपपदस्येतिकार्य्यार्थमुपपदसंज्ञाव
श्यकत्वेननत्रास्यप्रवृत्तिर्व्याहत्यर्थंतच्चरितार्थंध्वनितंचेदंभाष्येइत्युच्यते।तदास्तुउभयोर्निवृत्तिः।अतिङन्तश्चेत्
स्यतिङन्ताद्यदितइत्यर्थः।एवंचोपपदमतिङन्तमितिव्याचक्षाणस्यानवक्लृप्त्यमर्षयोरितिसूत्रस्यभाष्यविरोधो
दूषणमिति।नियमस्त्वभावेनि।अमैवेति नियमस्त्वभावलभ्येत्यर्थः।अमैवतुल्यविधानंयदुपपदंतदव्ययेनस
मस्यते।अन्येनतुल्यविधानेनेतिवचनस्यकेरितिभावः।ननुसूत्रस्थइतिनतुसूत्रस्यएवाहत्यादेधायोज्यतद्
तिव्यमितव्यमितिभावः।तदेवेति।उपपदमित्यर्थः।अग्रेभोजमिति।अत्रविभाषाग्रेप्रथमेतिसूत्रेणक्त्वापि
विधानात्तस्यामैवतुल्यविधानता।अग्रेभुक्त्वेत्यादावमनेनसमासाभावान्नतस्यनियमविषयत्वेनिभावः।उ

नरपदमकृतिस्वर इति। उत्तरपदाद्युदात्तत्वमित्यर्थस्तदाह। आदिर्णमुलीति। अभ्यस्तानामितिनानुवर्तनेइतिमते इदं

। यद्यपिलिस्वरणमुल्स्वरयोरत्राविशेषः आदिर्णमुलीनित्वनेकाजर्थंतथाप्यभ्यस्तानामितिनानुवर्तनेइत्यनुवृत्त्यभा

वपक्षेपरत्वादिदं न्याय्यमित्यभिमानः। लितीत्यनेनापीदं सुसाधं। अंतोदात्तमितिं फिट्स्वरेणेतिभावस्तदाह। स्वरादि

ष्विनिंत्रेस्वर्येणपाठपक्षेइतिभावः। समासांतापेक्षयेति। नत्सुरुषस्यसमासस्यांतावयवइत्यर्थः समासांताइति स

मासेनिलुप्तषष्ठीकंबोध्यम्। द्व्यसचइतिंउर्ध्वमानत्वेइदं। प्रमाणत्वेतुमात्रचोलुगितिबोध्यम्। नन्वेवंप्रकरणविरोधो

ऽन आह एकवद्भावादितिंसमाहारद्वंद्वत्वादित्यर्थः। आकरेतिं पुल्लिंगस्यैवोदाहरणादित्यर्थः राजान्हाहा इति पुंस्त्वेप्रा

प्ते आह। संख्यापूर्वमिति। स्पष्टार्थइतिंविपरीतनियमस्यस्यसंवारणार्थस्तन्ध्वनयन्तुकेशेनतद्दूरणमाह। अन्हए

श्रा॰ र॰

१३९

चेति। लिंगादिति। अन्हस्य चेति नियमे न द्वैयर्थ्यं स्यादेवं नियमफलं त्वाह्निकमिति। अन्हा निर्वृत्तमित्यर्थे कालादित्यनुवृत्तौ
तेन निर्वृत्तमिति ठञ्। असंभवादिति। यद्यपि [illegible] ब्रह्मणोऽह्न इदमवयवीभूतमहरित्यर्थे षष्ठीसमासः संभवति तथाप्य
त्र सूत्रेऽह्नः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्चेत्यस्यानुवृत्त्यैव सिद्धे एतेभ्य इत्युक्त्या अव्यवहितैर्नामहःशब्दभिन्नानामेव ग्रहणं
[illegible] इत्यादि सामाप्यादिति बोध्यम्। तस्यानभिधानाच्च। प्रकरणेति। न ह्यव्ययस्य समस्यापि विपरिणाम इति भावः। साम
र्थ्येति। अहन्शब्दान्तात्तत्पुरुषादच एवविधानादिति भावः। कथंचिदिति। शब्दनोऽनुपस्थित्या वाक्यार्थान्वयित्वासंभव इति
भावः। यत्त्वन्हा [illegible] देशाद्युपसोनङ्कुत्समासान्तस्य वस्त्वं च विभक्तिविपरिणामो न कार्य इति तन्न। टजपवादत्वात्तावत्यह्न इत्या
दावन्तोदात्तत्वानापत्तेः टचि तु तत्सामर्थ्याद्दंतोदात्तत्वं तच्चेष्टमिति ध्वनयन्नाह। भाष्येत्विति। अत्र भाष्य इति। अदन्तस्येति

२६

52

×ऽप्राप्तेरिति भावः॥ निष्कस्य परिमाणत्वेऽपि इदं उरोभूप्रशादिवाचित्वेऽसमासे इति सूत्रे परिमाणवाचिनिष्कादीनामे×

×वग्रहणेनु ठको ५

निवकव्यमित्यस्य प्रकृतसूत्रस्य वार्तिकस्य प्रत्याख्यानाय भाष्यकृत इत्यर्थः॥ दीर्घो हीति॥ बह्वादिषु अहन् इति पाठाद् उपसर्ज
नत्वेऽपि ङीष्॥ अयुक्तमिति॥ कालाट्ठञस्तदपवादत्वादिति भावः॥ प्रामादिकत्वादिति॥ न तदपवादस्य ठञः प्राप्तेरिति भावः॥ लुकेति
॥ स्वरूपकथनमेतत्॥ अल्पोकार इति॥ एवं च वर्णप्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणमिति भावः॥ ठञो लुकीति॥ निष्कादिभ्यः स
मासे ठकोऽलुकीति बोध्यम्॥ न च द्विनिष्कस्य परिमाणत्वे द्विनिष्की निर्ङीपेव भाव्यम्॥ उन्मानत्वेऽपि उन्मानस्य चेद् द्विस्तकं न
स्ययोरेव निषिध्यत इति नियमेन ङीबेव प्राप्नोति॥ एवं [illegible] द्विबिस्तस्य च बिस्तादिप्रतिषेधेन ङीबभावेन तु ठञोऽकारा
भावादिति वाच्यम्॥ निष्कशब्द उन्मानवाची बिस्तादयः परिमाणविशेषा एवेति मतमनुसृत्य हरदत्तादिभिरेकदेत
योक्तेरित्याशयात्। यद्वा हि अपरिमाणान्तत्वात् द्विगोरिति ङीपि निषिद्धेऽपि ठञन्तत्वात्समासस्याकारीत्येव वारणात्॥ एतेन

शा॰र॰

१५०

द्विविस्तेत्यपिव्याख्यानम्। नचैवमपरिमाणेतिनिषेधोभ्यर्थः स्यात्तत्सामर्थ्येननतद्भावकल्पनापेक्षयान्यायसिद्धोकरी
सैवनद्धारणस्याविनत्वात् तेनापिनदर्थबोधनस्यैवोचितत्वात्। नदंनस्येति। नदंतार्थस्येत्यर्थः। उदात्तत्वमिति। अनुपस
र्जनादितिसूत्रेवार्त्तिककारैरितिशेषः। चतुर्थः। द्विगोरितिङीबित्येवंरूपः। ननुवक्रादिगणेऽहन्शब्दपाठाद्दीर्घान्हीत्या
दौउपसर्जनेपिङीषिवाप्राप्तिस्यादितिचेन्नसमासांतेकृतेऽहन्शब्दत्वाभावतः। तस्माट्टाबेवेति। अस्यस्त्रीत्वमंगी
कुर्वतांमतेइतिशेषः। अनस्तन्मतमाशंक्य पूर्वकमुपपादयति। स्यादेतदित्यादिना। स्त्रीत्वसंभवेपीति। एतत्रान्हा
हाइत्यस्यएतत्रान्हशब्दघटितसमासमात्रार्थनिमित्तलिंगस्यान्तरंगस्यसार्वत्रिकस्यचबाधेनोपपत्तौबहिर्भू
ततद्धितार्थनिमित्तलिंगबाधकत्वेमानाभावइतिभावः। पुण्याहमित्यत्रउक्तमेकाभ्यांचेत्यन्हादेशनिषेधात्सुप्यस

२७

द्विनाभ्यामन्हः क्लीबत्वस्य सत्वाच्चेत्याशयेनाह। चतुर्णामिति। परत्वादिति। अह्नाह्नान्ता इत्यस्यापेक्षया तद्धितार्थे द्विगुरि
त्यस्य परत्वादिति भावस्तदाह तथा चेति। केवलाभ्यां मत्कृतौ सर्वाह्न इत्यादौ। अलं बहुनेति। अनेनैत्वमेव नास्तीति सूचि
तं। तथा हि। राजाह्नाहा इत्यनेन बहिर्भूत तद्धितार्थनिमित्तलिंगबाधकत्वेनोपस्थित राजाह्नाहशब्दार्थविशेष्यत्वप्रयुक्त
मानिकलिंगस्यैव बाधः स्यान्न तु बहिर्भूतसमाहारविशेष्यप्रयुक्तमानिकस्यापि। अतो न रंगन्यायावाप्तिः। किंच प्राघल
मित्यादिवाक्यस्यापि कोशे परत्वात्तेनाप्यह्नाह्नादिविषये पुंस्त्वबाधापत्तौ परवल्लिंगेति सूत्रे एकदेशिग्रहणं कृत्वा भा
ष्यकृता कृतस्य द्विगुप्राप्ते ति वार्तिकप्रत्याख्यानस्यासंगत्यापत्तिः। नवरात्राह्नेत्यादिबाधार्थं तस्यावश्यकत्वात्। न चे
दमप्येकदेशिसमासविषयकमेव। अत्राहग्रहणस्य पुण्यसुदिनाभ्यामित्यादेश्चैवैयर्थ्यापत्तेः [illegible]। अतिरात्रः सर्वरात्र

शु॰र॰
१५१

इत्याद्यसिद्धापत्तेश्च। एवं चोत्सर्गस्य परवल्लिंगस्य द्विगुरित्यादिनिषेधविषये न ह्रस्वो ह्रस्वाप्यप्रवृत्तिरिति निरस्तम्। अहर *नि१
तिक्रान्ता रात्रिरित्यर्थे समासस्य स्त्रीलिंगत्वान्न च टज्जचोऽपूर्व्यां विशेषसत्त्वे ननास्ति टज्जचोर्विशेष इति केयरा॰ सं
गतिश्चं नस्मात्स्माह्यलंभात्तेत्यादिस्तद्धितार्थे द्विगुरिति कोऽशश्चाह्नाहान्ताद्यतिरिक्तविषय एव न्याय्य इति दिक्। द्वेऽस्र
हनीयस्यामिति। बहुव्रीहौ रात्राह्नाहा इत्यस्याप्राप्तेरिति भावः। वक्ष्यादिषु हः शाब्द पाठादुपसर्जनत्वे पिडिःषु। नदन्त
स्यापीतिं तेन परममहाबाहुः सिद्धः। अपाणिनीयत्वादिति। घासादिषु महतः आत्त्वपुंवत्त्वयोर्वार्तिककृतोक्तेरिति भा
वः। आन्महत इत्यत्र लिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्य ख्यापनात्पदिकादिति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन पुंवद्भावात्परत्वादा
त्वमिति न शंक्यम्। अनिरम् सादिति। आहीयमस्य यस्यैव तेन लुको विधानादिति भावः। द्वन्द्वे नेति। राजन्यबहु

वचनद्वन्द्व इत्यनुवर्तमाने संख्येत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य तत्रभावस्येत्यर्थः। प्रक्रमणादिति। प्रक्रमादित्यर्थः। प्रकरणा
दितियावत्। प्रमामादिकमेवेति। समाहारद्विगावित्यर्थः संख्यापूर्वं रात्रमित्यस्य प्रतिप्रसवविधित्वलाघवानुरोधेन स
माहारद्विगावेव प्रवृत्तेः। भविष्यति मर्यादेति सूत्रस्येत्रिंशद्रात्रः पञ्चदशरात्र इति भाष्यप्रयोगे तु त्रिंशतं चदशवा
रात्रयो यस्मिन्निति बहुव्रीहिरं चूमत्यन्ववेति योगविभागात्समासांतो बोध्यः। दषोदरादित्वादकार इति कश्चित्। पौनरु
क्त्यपरिहारार्थमाह। सुदिनशरद इति। सुदिनास्विति। प्रशस्तास्वित्यर्थः। पथ्यत इति। एदिदात्मनेपदि षपिपथ्यत इति मतेने
दं। माधवेनोक्तमायमिति। अत्राह चिवीजं तु उक्तं। किंच पथ इत्यस्य परवल्लिंगताप वादत्वान्नपुंसकत्वे तु षेहेति स्त्रैवमद
न्तो बापवादत्वमित्यन्योन्याश्रयोप्यत्र बोध्यः तस्माद्विपथा तिपथेत्यादावनावमिति वल्लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य लिंगमशि

ग्र·र·
१८२

ध्यमितिन्यायेनसिद्धमितिबोध्यंएवंचव्युत्पत्तिविपथाकापथाविस्पष्टमंजसं।द्वितीयेति।क्रियाविशेषणादितिशेषः।
ज्योतिष्टोमेनेतितद्भिन्नेनयागेनेष्टंभावयेदितितत्रबोधात्।नसिध्येदिति।कर्मभूतफलांशाभावेनद्वितीयानापत्तेस्तृ
तीयापत्तेश्चेत्यर्थः।कथंतदुपपत्तिस्तत्राह।तत्रापीति।आख्यमानत्वादिति।तेषांधात्वर्थविवक्षयेत्यर्थः ज्योतिष्टोमाभि
न्नयागकरणिकामिष्टविषयांभावनांपश्येदितिबोधइत्यभिमानःतथाबोधाननुभवेनाहअन्यथेति।पुंस्त्वमेवेति।
आदिशब्दस्यनित्यपुंस्त्वात्॥ ॥इतितत्पुरुषः॥ ॥नन्वप्रथमाविभक्त्यर्थेइत्यनुचितमन्यपदार्थेइतिसू
त्रस्यदृंचसुवचनमित्यतआह।पदेनहीति।तत्रविभक्त्यर्थाक्षिप्तसंबंधेनतर्भावेणाप्येकार्थीभावांगीकारान्नचित्रगुर्दे
वदत्तइत्यादौसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्यत्रविस्तरः।तस्यापि।सशब्दस्यापि।अयमेवेति।कर्मण्यामसएवस

२१

र्थः। भिन्नैवेति। अस्यया ऽर्थस्य प्रकृत्यर्थ अनि विशेषणताविषये ऽत्यर्थः। अहीति। तस्माद्विशेषणीभूते कर्तरि तस्या मेदान्वय इत्यव्युत्पत्तं तरमंगीकार्यं। बहूनामिति। सामान्येनोक्तमर्थं विशेषतो विवृणोति। चकारादीति। आदिना क्री ताद्यर्थसंग्रहः। तेषां निषेधो ऽभाव इत्यद्यो धकं लोपवचनं कार्यमित्यर्थः। बहुव्युत्पत्तीति। अस्य यार्थ प्राधान्यादि व्युत्प त्तीत्यर्थः कर्तव्यमिति। इदमुपलक्षणं विभाषाधिकारादीनामपि। न्यायसिद्धमिति। नाइशनाइशार्थो नभावेण कार्याभावांगीकारादित्यर्थः। विशेषणत्वेनोपस्थिते विशेषणाद्यन्वयो पि नेत्यन्यत्र विस्तरः। समासे नौहि नत्वादिति। भि एवं च तेषां कर्मत्वादिरूपेणैव नास्ति विभक्तिवाच्यतावच्छेदकरूपेण कर्मादीनां कर्मादिशब्दैरिव तैरप्यनभिधानादिति भा वः। नसिद्धेरिति। अनवकाशत्वेनाव्ययीभावादिसंज्ञया अस्या बाधादिति भावः। उत्तरपदलोपस्य शेषं दर्शयति वाच्य इति

श·रु·

१८३

।सुत्सजमिति। सुत्व्यार्थे तु न समासोऽनभिधानादिति भावः। वचनारंभ एव तु न्याय्यान्। नसिध्येदिति। जाते श्वेति निषेध
स्तु नांत्र विषये एव पुंव -त्कर्मधारयेत्यस्य प्रवृत्तेः। किंच नञ्जाते रिति पंचमी निर्देशान्नन्नः परो यः प्रत्ययस्तदंते स निषेधो
नान्यं नञ्ञा। एवं सत्यभिधाने बहुव्रीहावपि एव विडभार्य इत्येवं भाष्ये उत्तर सूत्रोदाहरणं तु नञ्ञाप्य यमेवार्थ इति
सूचयितुं मेउ विउस्याऽनंतरापत्ये त्वे भाष्य मनेजानित्वाभावाच्च। प्राचामनुरोधे नेति। न तद्नुरोधे वीजं तु प्रागुक्तार्थक
भाषित पुंस्कादित्यस्याप्रसिद्धत्वं। षष्ठ्यंत पाठ इति। अनूङः समानाधिकरणे इत्येवरूपं। पुंमान्यस्यामिति। प्रवृत्तिनिमि
त्तस्याधारत्वविवक्षया सप्तमी सत्सप्तमी वा यस्मिन्नर्थे सति पुमान्भाषितो भवतीत्यर्थः। स्त्रीप्रत्यये ति। स्वरितत्वप्रतिज्ञ
याप्राप्तमित्यर्थः। अचः परस्मिन्निति। उत्तरपदत्वे परे निमित्तत्वादस्य निवृत्तेरिति भावः। प्रवर्तते नेति। न निवर्तत इत्यर्थः। आत्रि

३०

यामितीति। तद्धाजस्य बहुव्रिहिति सूत्रात्तदनुवृत्तेरिति भावः। पूर्वं सवर्णदीर्घोनेति। पूर्वशब्दे सानुस्वारः पाठः समासात् सूर्वन्त
सवर्णदीर्घ इत्यर्थः। पूर्वसवर्णेत्यपपाठः। दीर्घाज्जसीति निषेधात्। इत्समेवेति। पूर्वपदं नाक्षिप्य नइत्येवमेवेत्यर्थः। चतुर्णां
द्वंद्व इति। उपक्रमभाष्यनस्थैवलाभादिति भावः। एतेन नेष्टं नद्वंद्वं कृत्वोक्तान्त शब्देन द्वंद्वेन शेषइत्यपास्तम्। पूर्वपदमिति।
येनानडुस्यादिति शेषः। लिंगविशिष्टपरिभाषयेति। जरच्छब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात्तेन लिंगविशिष्टपरिभाषया जरतीश
ब्दस्यापि ग्रहणे नोपसर्जनत्वे सति जरत्याः पूर्वनिपात इति शेषपूरणे नान्वयः। विशेषान्तरमिति। परमः स्वोधर्मो यस्येति
त्रिपदबहुव्रीहावनिजभावरूपमित्यर्थः। महान्मेद इति। यदि तु कर्मधारयोत्तरपदे बहुव्रीहौ नीलपदस्वरः सिध्यती
त्युच्यते न दाचित्समेव प्राचीनोदात्तत्वमिति भावः। नकरोतीति। प्रमाणं प्रमां करोति जनयतीत्यर्थः। किंवं तस्येदमिति।

61

ग्रा·र·

१५५

।सवर्णदीर्घप्यजादेराकृतिगणत्वाद्बोध्यः।अगति कगतिं।भाष्यानुक्तत्वादिति भावः।भस्य याङ्स्य इति।नेनलोपस्य ×२।३।१
बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न तुक्प्राप्तिरिति भावः।गोधेरित्यादि।रँङ्गाद्र्योः भत्वयावयवत्वेपि भत्वयत्वाभावादिति भा ×शोब्दने २
वः।विरोधाच्चेति।चेन तुकोःपि प्रत्ययरूपापेक्षत्वेन समत्वमित्यस्य संग्रहः नन स्त्रेति।नस्यात्तस्यामित्यर्थे दं इति
लिति।लिंगविशिष्टपरिभाषयेति भावः।परिगणनसामर्थ्यादेवजानेश्चेति निषेधाप्रवृत्तिरिति बोध्यम्।कैयट इति।
अनेन हि कैयटेन भेदकं धर्ममात्रं गुण इत्यस्य निरासेन शुक्लादिगुणग्रहणं सूचितं।अत्रारुचिबीजं तु संज्ञाजा
तिकृदंतनङिंतानसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दातिरिक्तशब्दो गुणवचनःशब्द इत्याकरसूत्रस्य भाष्यविरोधः
अयं च संख्या सर्वनामेति चस्य ष्टमेव।अगत्यसंज्ञेति।इग्यण इति सूत्रे उभयसंज्ञात्वस्येति भाष्यप्रयोगोपि मानं

नस्य समस्तत्वेनाप्यगुणत्वं बोध्यम्। कृतार्थतेति। कृतार्थद्दुःशील शब्दौ — क्रियाशब्दाविति भावः। समस्तौ चेत्स

४ स्त्रि२ पि बोध्यम्। व्याख्यान इति। द्वारवतीसंज्ञापि नेष्टा किंतु नदीयोर्थ इति व्याख्या(स्त्री)नेभिव्याख्यानत्वेन संज्ञाशब्दत्वात्। भाष्य

रीत्या नद्द्विनान्तत्वेनागुणवचनत्वाच्च। त्वे चेति हस्वस्तु छंदस्येवेति बोध्यम्। रोहिणेय इति। पुंवद्भावे सिद्धश्चमत्स्य यवि

धावित्यनाश्रित्येदं। नदाश्रये तु रौहिणिरित्यापत्तिर्बोध्या। संस्कारविशेष इति। नद्धतीत्यर्थः। पत्यं नेति। लिंगविशिष्टप

रिभाषयेत्यर्थः। इत्यविरोध इति। एवं च माधवा—नुसारेणायं लिखित इति सूचितं। कृष्यर्थं चेति। तत्र तदर्थमिदंनि

पातनं न विवाहनिबंधनपतिशब्दघटितस्य तस्यं तस्य स्वविवाहितपुरुषविवाहितस्त्रीमात्रबोधकत्वेनान्याबोधक

त्वेन वा निप्रसंगाभावेन रूढिकल्पनेमानाभावात्। तस्याभाषितपुंस्कत्वेन पुंवत्त्वबाधनार्थमिति न्यासग्रंथासंगतेश्चकिं

शा॰र॰
१८५

तुन्तनीयस्या। सहि योगार्थप्रवृत्तिनिमित्तकएवशब्दो नो लोककथनव्यवहारेण समुदायोच्चारणे न स्त्रीविशेषे मध्यम
सपत्नीशब्दबोध्ये रूढ इति भावः अत एव समानस्वामिकद्वयोर्न तथा व्यवहारः। क्वचित्तथा व्यवहारस्तु गौणः। किंच
विवाहनिबंधनः पतिशब्दो नास्त्येव स्वामित्वे नैव हि स बोधकः स्वामित्वं च प्रकरणादिना यज्ञफलनिरूपितं कदाचिद्बु
ध्यते न तु ध्वनयत्पुंवद्भाव बाधकत्वे दूषणांतरमाह। किंचेति। सापत्न इति प्राप्स्यतीति। अदे इत्युच्यते न त्र सापत्ने पुंवत्त्वं
प्राप्नोति। एवं च सापत्न इति प्राप्नोतीति भाष्यकैयटयोरुक्तं। न्तनीयस्य हि भाषितपुंस्कत्वेन पुंवत्त्वापत्तिः। स हि समान
स्वामिकत्वेन पुमांसमप्याह। पुंवत्त्व बाधे हि न तद्संगतिः स्पष्टैव। किंच विवाहनिबंधनत्वेन स्याभाषितपुंस्कत्वेन
नमादायसापत्नसिद्धेस्तद्संगतिः। न च सापत्न एव न सिध्यति सापत्नोपि प्राप्नोतीति भाष्यार्थ इति वाच्यम्। द्वितीयसत्वे

६३

रूढत्वेन तस्यैव वशिवाद्यो ग्रहणेन तृतीयाद्यणोभावेन माधवरीत्या सापत्नाप्राप्तेरिति दिक्। केवलयौगिकस्य ग्रहणं नेति। केवल
योगमात्रलभ्यसमानपतिकरूपद्वैतिनिमित्तकत्वेनेत्यर्थः। तेनैव स्वविवाहितपतिविवाहितां स्त्रियमाह। व्यक्तिविशेषस्यवो
धनाच्चरूपार्थे निपातनमुक्तं। अत एवास्य भाषितपुंस्कत्वमिति भावः। यद्वा केवलयौगिकपतिशब्दघटितस्येत्यर्थः। ए
वं हि तत्र सिद्धान्तभाष्यं। सापत्नः प्रकृत्यन्तरात् सापत्नशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्तीति। अस्यार्थः। अन्या प्रकृतिर्यस्य स प्रकृत्य
न्तरस्तस्मादित्यर्थः। प्रकृत्यन्तरमाह। सपत्नशब्द इति। अत्रापि निरूपितप्रकृत्यन्तरत्वं सपत्नशब्दस्य शब्दसमर्थ्याद्यालभ्य
तेनानुउक्तिनिरूपितं। लक्षणया तथा व्याख्याने च न मानं। एवं च सपत्नीति गणपाठमाश्रित्य सपत्नप्रकृतिकसपत्नीशब्देन सा
पत्नसिद्धावपि सापत्नोपि प्राप्नोतीति भाष्ये पूर्वः पक्षः। तत्संमतप्रकृतिर्गणे न पठ्यते किंतु भिन्न स सपत्नशब्दस्तदापि

ग्रा॰ र॰

१५६

लिंगविशिष्टपरिभाषयाऽलीनं नाद [illegible] ण्विसध्यति। बाध्यसामान्यचिंतयाशिवादिपाठोऽकोपि बाधक इत्यु[illegible]राशयः। एवंच
केवलयौगिकपनिशब्दघटितस्य ग्रहणं नेतिस्पष्टमेव। एवंच मूले द्वितीयसपत्नीशब्दव्युत्पादनं माधवानुरोधेनं नदेनन्
ध्वनयता पत्नुपारक्षण इत्यादिना माधवग्रंथमुपन्यस्यतत्र द्वितीयसपत्नीशब्दमाश्रित्येत्सुनाविरोधाभावउपपादितः सा
पत्नमितिप्रयोगस्तु सपत्नप्रकृतिकाद्देवप्रास्त्रणादित्वात्स्यत्रि [illegible] बोध्यः। सपत्नप्रकृतिकोपितनीयसपत्नीशब्दार्थे एवतन्
त्रैवलोके नत्वप्रयोगाद्वर्योरेवग्रहणादित्यस्य सपत्नशब्दस्य लिंगविशिष्टपरिभाषयान त्वप्रकृतिक ऊलीनंनस्य चेत्यर्थः तयोः
शुद्धरूढत्वात् तनीयस्तु योगरूढः अन्यथाऽस्यापि स्वयंरूढत्वे पुनर्ग्रहणे बीजाभावः। मध्यमाधयोरिति व्याख्यानं तु णा
मध्यमस्य रूढघटितस्य शुद्धयौगिकस्य ग्रहणोऽस्य रूढस्य कथं त्यागः स्यादिति सुत्दरो विभावयन्तु संनिपातपरिभाषयेति

२३

।ऊदिद्वकारस्योच्चारणार्थत्वेनाल्विधित्वाभावात्स्थानिवत्त्वायोगाच्चेत्सपि बोध्यम्।निष्कर्षेत्विति।वार्तिकभाष्योक्तस्यापिसूत्र
समनत्वमेवेतिनिष्कर्षेत्वित्यर्थः।अनएव।सूत्रेणसिद्धत्वादेवमकरणोक्तस्येवेति।अनंतरस्येतिन्यायादितिभावः।अस
माविष्टत्वादिति।दक्षिणोत्तराभ्यामनसुचृदिडूनामानीत्यनयोःसूत्रयोर्भाष्ये पाठादितिभावः नदितरेत्वत्रसुप्सुपेति
समासः।।निर्विषयंस्यादिति पुंवत्त्वेनापोनिवृत्तेरितिभावः।अथ्यापिचेति।यत्तुठकछसोरितिनियमार्थंतद्धिनचेत्सर्व
नाम्नःपुंवत्त्वंनहिठकछसोरेवेतिअतोमयउपन्तेऽनिष्टमेवपुंवत्त्वमिति।नन्वा।दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजितिसूत्रस्य
भाष्यविरोधात्तंभवन्मयइति।नत्वकृतवचनेइतिमयपू।ब्राह्मणीपूर्वइति।सर्वनाम्नासमा[illegible]स[illegible]सत्वेनपूर्वस्यब्रा
ह्मणीत्यादेःपुंवत्त्वापत्तिरितिभावः।उक्तोदाहरणयोरिति।संज्ञोपसर्जनेषधितोदाहरणयोरित्यर्थः।नत्रसर्वनामसंज्ञ

शा०र०
१५७

कत्वस्येवाभावेन लक्षणाव्यर्थेति भावः। अतिसर्वाशब्दस्येति। उपलक्षणमिदं संज्ञाया अपि। कद्रापीति। वृत्तौ वृत्तेः प्राक्
चेत्यर्थः। वैयाकरणभार्य इति। न ख्याभ्यामिति सूत्रके यथानुरोधेनेदं भाष्ये इति। न कोपधाया इति सूत्रस्येत्यर्थः। इ
त्युक्तेरिति। हस्तिनशब्दस्यादंतत्वाभावेन नतो ज्ञातिलक्षणङीषोऽप्राप्ते [illegible] रिति भावः। बाह्वादिरिति। इउविडोऽपत्यं
स्त्री इउविड्सा भार्या यस्येत्यर्थे समासे एतन्निषेधाभावेन पुंवत्त्वं भवत्येवेति भावः। अनूङ इत्यस्य पर्युदासत्वे ऐउविडं
हारिकेति निषेधविषयोत्तरसूत्रविषयकर्मधारये उदाहरणाद्बहुव्रीहावीदृशे पुंवत्त्वनिषेध इष्ट एवेति तु न वाच्यम्
। उत्तरत्राप्येतदनुवृत्तिं न त्रापीदृशार्थकत्वमिति ध्वनयितुं न योक्तेः। इउविडाहेरनंतरापत्ये भाष्यमते ज्ञातित्वाभावा
त्वापरस्परेति। ब्राह्मणीत्यत्र हितेनापि ङीनेवोक्त इति भावः। यदि तु न त्रङी विनिपाठस्तदाकरविरोधो बोध्यः। सामा

नाधिकरणपरस्येति। दृशानां समीनेपि इत्यर्थान्तद्दाहोंपशाव इत्यादि। उच्चारणार्थ इति। तन्मात्रार्थः। फलाभावेन नतपर
सूत्राभवृत्तिरितिभावः। प्रत्याख्यानमिति। अव्यावर्त्तकत्वात्तस्या अग्रहणे तस्य विशिष्टरूपोपादानविषयत्वाच्चेत्य
पि बोध्यम्। विद्यमानतावाचीति। दृशानां पुत्राणां विंमानेत्वे इत्यर्थस्तत्फलितमाह दृशास्विति। अव्यभिचारादिति। पू
र्वाह्णस्यसादृश्यं सह पूर्वाह्णमित्यादावपि अव्ययस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्ज्जनत्वमस्त्येवेतिभावः। अवयद्धा
रकमिति। समासस्योपसर्ज्जनत्वासंभवादितिभावः। यद्यपि सहकृत्वमित्यादौ समासस्योपस [illegible] र्ज्जनत्व
संभवस्तथापि लक्ष्यानुसारादेवं व्याख्यानं बोध्यम्। उपसर्ज्जनसर्वावयवेस्येति। कश्चिदवयवः सर्वत्रोपसर्ज्जनत्व
मेवेति विशेषणसामर्थ्यादेतल्लाभ इति भावः। तादृशश्च बहुव्रीहिरेवेत्याह। बहुव्रीहेरिति। व्याख्यानात्रात्रोपसर्जनप

ग्रा० ९

१५८

देनलौकिकंशास्त्रीयंचतदृष्टनेतेनसपुत्र इत्यादावपि उपसर्जनसर्वावयवके वेत्वंबोध्यम्। सपूर्वायाइति। एतन्नत्वस्यानुरोधे
ना। अत्रसहविद्यमानःपूर्वोयस्या इति अनेकमन्यपदार्थे इति बहुव्रीहिरित्यन्ये। अन्यत्राधिकेति। अध्ययादेरित्युक्तत्वादित्यपि
बोध्यम्। अतएवगोविंशतिरित्यादौन। नक्षत्रेयइति। नद्युक्तिंत्वंचनेनशब्दस्यतत्सामानाधिकरण्यंतु। तेनचंद्रेणनायस्यस
चंद्रनेतामग इतिसिद्धंसमासविशेषणेतुबहुव्रीहेर्नक्षत्रवृत्तित्वाद्दोषःस्यादेवं उपलक्षणमिति। स्पष्टंचेदंगतिश्चेतिसूत्रेभा
ष्ये। अध्यामीत्यादि। मणोनयेत्यत्राध्याभिःमनःपूषत्यत्राध्याभिरितिभावः सामानाधिकरण्यासंभवादिति यद्यपिप्रातःकल्य प्रति ३
मित्यादावितिवृत्तौशक्तिमत्प्रधानत्वंसंभवतितथापिप्रातःकालेस्वरूपतःशोभनत्वस्यनिरूपयितुमशक्यत्वात्तत्रैवमप्रयोगा
प्रति १ च्चकर्मपर्यन्तंलक्षणेति बोध्यम्। व्यावृत्तौमध्यमस्यनपूर्वपदत्वं यत्पूर्वपदंनतःपरत्वंचनधर्मशब्दस्येतिभावः पूर्वपदा

क्षेप इति। यौगिकपूर्वपदाक्षेप इत्यर्थः। वस्तुतस्तु तत्फलं चिंत्यं। आकरग्रंथ इति। केवलपदस्य लोके तत्सुदुर्भ्यां केवलाभ्यामित्यादौ
चसजातीयान्याभाव एव प्रयोगेण तदुकार्थे मानाभावादिति भावः। एतच्चैजादेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। निवृत्तिधर्मेति। प्रवृत्तिर्मोप ५२
लक्षणमिदम्। इममिति। जम्भे दैनः सुतं अभिषुतं सोमं पिबेतित्यर्थः। प्रयुञ्जन इति। रूपकेणेति शेषः। इति शब्दादिति। लौ
किकविवक्षानुसरं कृत्वा तस्येति भावः। कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणादिः अव्ययीभावत्वमिति। तेन तस्याव्ययत्वं बोध्यम्। ए
तच्चदृत्यादिप्रामाण्यादास्थितं। एवञ्च स्वरार्थमपीति। इदं च सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वानाश्रयणेन। यदि तु उपजीव्यत्वेन
बहुव्रीहिसंज्ञया समावेशेपि सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वेनाव्ययीभावत्वप्रयुक्तसमासान्तोदात्तत्वेन सिद्धिरित्युच्यते न तदा घमेव
प्रयोजनमिति बोध्यम्। समावेशफलं त्विचुप्रत्ययाव्ययत्वयोः सिद्धिः। विषयविशेषेणेति। युद्धादिरूपान्यपदार्थरूपेत्यर्थः। उभ

ग्रा०रु०
१८९

याहस्ताभरेति इदं वेद भाष्ये उभाभ्यां हस्ताभ्यामाभरेति व्याख्यानं तथापि समुद्रा यनिपातनादेव बहुव्रीह्यधिकारेपि तत्पु
रुषादयमव्ययत्वाद्यामोलुक् इदमप्यव्ययत्वफलम्बोध्यम्। आश्रित्येति आरोप्येत्यर्थः। सन्तंत्रोपीति। जानुवाचीत्य
र्थः। उपज्ञु इति जानुसमीपमित्यर्थः। एकदेश इत्यस्य विवरणमविभागेनेति। अवयवावयविनोर्हि अविभागलक्षणस
मवाय एव संबंध एवं मकुनेपीति इवेत्युक्तं तदूनयन्नाह। एवंच गुणेति। गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिन इत्यर्थः। एतदुक्तिवि
षयमेव गंधस्यनादशत्वमिति न पूरणगुणेति सूत्रस्य सगंधविरोधः। एतदेवाभिप्रेत्य भाष्यके यटयोरुक्तं कुंकुमाद्यनु
लेपनमपि देवदत्तादेरविभागापन्नं विलीनं यदि विवक्षितं तदा सगंधिर्देवदत्त इति विभागेनावस्थाने तु सुगंध इति। ननु द्रव्ये ×ना२
ति। चंदनत्वजातिविशिष्टद्रव्ये त्यर्थः। सुगंधिर्वायुरित्यत्रापि गंधाश्रयाणां तत्संसृष्टानां वायव्यविभागापन्नानामेवेह ए ×मा१

३६

मितिन दोषः। एवं सुगंधिपुष्पसलिलं चेत्यत्रापि द्रष्टव्यम्। कोशेपि द्रव्यवचन इत्यस्योक्त एवार्थः। आघ्रापीति। वान्वह न्वायुराघ्रात इत्यर्थः। दुर्घटेति। अत्र केचित्क्लिष्ट आरुचिबीजं तु नादृशार्थत्वे उक्तभाष्यादिविरोध इति दिक्। यद्वेत्यादिनोक्तं चिन्त्यं। परनिपातापत्त्यापकाश्रयणस्यावश्यकत्वात्। कथं न हीनेति। संज्ञात्वाभावेन स्त्रियां संज्ञायामित्यस्याप्राप्तेरिति भावः। नद्यृतश्चेति सिद्ध इति। इदं लक्ष्मीमात्रविषयं प्रकारान्तरं। अन्येषु तु अविभक्तिकपाठे कार्ये सविभक्तिकपाठान्न द्विवस्ते तिबोध्यम्। एकवचनान्तस्यैवेति। न द्व्यवयवकस्येत्यर्थः। सिद्धमिति। बहुवचनान्तेन विग्रहान्न दोषः। अत्र कृशा इति। बहुलक्ष्मीक इति। बह्वी लक्ष्मीर्यस्येति विग्रहः। तस्मामादिकमिति। विशेषविहितत्वेनास्यैवोचितत्वमिति भावः। निषेधमुखेनेति। तस्से ही नरनिवृत्त्यावेवास्य नासत्त्वमिति भावः। पक्षमाश्रित्यैवेत्यनेन सपक्षो भाष्यासंमत इति सूचितं। इत्यादिग्रंथा

श०२०

१५०

नामिति। आदिनाभाष्यं। अस्य पर्यालोचनयेत्यनेनान्वयः। नत्र प्रकृत [illegible] सूत्रस्थेनानुक्तसमासांतेत्यर्थलाभो बहुव्रीहि
प्रकरणस्थेन संख्ययाव्ययेत्यादिसूत्रस्थेन शेषाधिकारस्यादित्यस्य लाभ इति बोध्यम् बाधापत्तेरिति। इदं च समासांत
मात्रापेक्षं शेषत्वमिति वदत्कैयटानुरोधेन। अनंतरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षं शेषत्वं न कबपेक्षं नापि समासांतापेक्षमि

×शां८

ति वदतो भाष्यकारस्य मते नेदं दूषणं किंतु मतिपदोक्तत्वमात्रेण न बाधत्वं किंतु अनवकाशत्वेन न चात्र नदृत्तिकबभावे सा
वकाशत्वादिति भाष्योक्तं दूषणं बोध्यम्। नदेदमिति विशेषण शारेन परिछेदकं गत्यन्तर इत्यभिमानः। एवं हि यद्दंस्य चि

×नि२

त्राः संतीति तानि नत्सरिछेदाय चगावइति प्रयुक्तं नदागोचित्र इत्यस्यापत्तिस्तस्माद्विशेषणत्वेन सिद्धावपि समीग्रहणं
अधिकरणसमासज्ञापनार्थमित्येवनत्वं। न[illegible] कौंडिन्यन्यायेनेति। इदं चिंत्यं। अनुबाधत्वात्। नस्मादन्यपदार्थापेक्ष

योभयोरप्यप्रधानत्वेनप्रथमानिर्दिष्टत्वेनचानियमेप्राप्तेउत्तरपदार्थविशेषणस्यैवपूर्वनिपातार्थमिदमितिबोध्यम्।ज
हत्स्वंपदंयमिति।यत्पदेनयस्यपदस्यसमर्थस्यगत्यते।चैविति।चाहस्मिन्नंयस्येतिबहुव्रीहिः। ।इतिबहुव्रीहिः। ।कर्मा
ना।३ दीति।अन्यपदार्थइत्यर्थः।समप्रधानौमिति।समप्राधान्यंपरस्परविशेषणत्वं।संभवतीति।पुष्पवंताविति भावः।समु x द्विव ३
च्चयान्वाचयोस्त्वनामिति।एकार्थीभावविषयाविनिशेषः।नत्वेकस्यैनरामिलितस्यैवान्वयादितिभावः।द्वैधमिति।यथा
तुचार्थइतिसूत्रेभाष्यंतथोभयत्रापिसमुदायस्यविशेष्यत्वं।आद्येउद्भूतावयवभेदोऽन्त्येतिरोहितावयवभेदइति।अ
दे २ न्यपदार्थप्राधान्येबहुव्रीहिरिवचार्थप्राधान्येद्वंद्वस्योचितत्वाच्च।उद्भूतावयवभेदत्वमारोपितावयवगतसंख्यावत्त्वं।ए
तेनारोपेनिरोहितावयवभेदत्वं।अन्यथासपदेस्तेषामुभयत्रापितत्तद्रूपेणबोधानत्वनुरुपपादम्।आरोपानारो

शा॰र॰
१५२

पयोश्च शाब्दस्वभाव एव वीप्सम्। अनएवाघेघटश्चपटश्चेत्येव विग्रहोऽस्तेतयोः समाहार इति तत्वम्। चशब्दान्तर्भावे
णेति। प्रवृत्तिनिमित्तयोः सामानाधिकरण्यं नत्वत्रचार्थः। नीलत्वसमानाधिकरणोत्पलत्ववदुत्पलं नीलमिति बोधाद्दनए
वन्तदन्तर्भावेण वृत्तिरपीति भावः। द्वन्द्व इत्यापत्तिरिति आशंसासंभावनयोरविशेष इति भाष्यप्रयोग इव नीलोत्पलयो
रभेद इत्यादौ अभेदान्वयेनयोः सामानाधिकरण्यस्य पश्चान्मनसा प्रतीतावपि द्वन्द्वरूपपदसंस्कारवेलायां न द्विव
क्षणान्। यद्वा शब्दरूपपरावेनौ एवं च भिन्नार्थत्वान्नैकशेषः। नापि सामानाधिकरण्यप्रयुक्तः कर्मधारयः। तयोः श
ब्दयोरर्थभेदाभावाद्विशेषोऽभेदो वेति तदर्थ इत्याशंसासंभूतवचनेत्यत्र सूत्रे कैय्यटस्य षष्ठमिति दिक्। स सोऽष्टवे
नि। सौष्टवो दार्य्ययोर्येविशेषास्तच्छालिनीमित्यर्थः। समाहारे इति। समाहारे द्वन्द्वः शारण्यकादी

३८

नामेवेत्यर्थः। अध्वर्युक्रतुरिति। अध्वर्युणा क्रतोः सम्बन्धाव्यभिचारादिति भावः। कथन्तर्हीति। व्यक्तिप्राधान्यविवक्षया
न निर्वाहः सकलनरशेलरव्यक्तेनस्याविवक्षितत्वादिति भावः। चत्वार इति। नहीदेशा इति भिन्नेपदे [illegible] द्वन्द्वे द्विवचनन
पुंसकत्वान्यतरापत्तेरिति भावः। जनपदो हीति। जनानां पदं स्थानं यत्रेति व्युत्पत्त्या मनुष्यवासयोग्य इत्यर्थः। तादृश
स्य ग्रामनगरादेरपि। अनर एवेति। अत्र भाष्यमुदासीनेन। एकशेषो बाध्यत इति। निपातनेनेति शेषः। गोअश्वेभ्य इ
५१३ ति। एवं पररूपपक्षेपि नेति बोध्यम्। प्रतिपदार्थेनार्थमिति। स नपुंसकमित्यस्य प्रतिपदविधानार्थत्वमित्यर्थः। त
देवोपपादयति नित्यच्छब्दे नहीति। एकवद्भावभाज इति। विनिगमनाविरहादेकवद्भावभाज इत्यर्थः। प्रतिप
दविहितमिति। अनवकाशत्वेऽपि बोध्यं विधेर्न्यायस्त्वेन नमृगशकुनिग्रहणवद्दस्य नियमार्थत्वं। प्रसुदा

श्री·र
१५२

हृतमिति नैविभिनिषिद्धमित्यस्येत्यर्थः। नद्भावेत्यद्रव्यवाचिनां समाहारद्वंद्व एवेत्यर्थे प्रकृते इतरेतरद्वंद्वानापत्तिरिति तत्
द्भाशयः इत्याद्यावेवेति। कामक्रोधयोर्विरोधाभावेपि सुखदुःखादेरिवद्रव्यवाचित्वाभावेन नियम। व्यावर्त्यको यावत्त्वे
शात्। चेन विभाषानुकर्षणान्नियमएवोचितस्तद्भावेत्युवेनियमः वैकल्पिकोयः समाहारद्वंद्वः सोऽद्रव्यवाचिनामे
वेति भावः। नद्भाशय इति। एवं च विप्रतिषिद्धपदाभावे ऽद्रव्यवाचिनामेवेति नियमः स्यात्। एषच्चात्राप्युभयं तत्त्वे ×स्यात् ४
तु विप्रतिषिद्धानामेवेति नियमादत्रेतरेतरयोगएवेति तद्भाशयः विरोधापत्तेरिति विपरीतनियमे ऽत्र पाक्षिके कव
द्भावस्येष्टत्वेन न तद्विरोधः स्पष्ट एव। विकल्पः भात इति। जातिरप्राणिनामित्यपि न [illegible] चार्थे द्वंद्व इत्येन तद्धि हित
समाहारद्वंद्वस्य नियममात्रस्य च वाध्यसामान्यचिंतयानेन निषेधात्। अत एव ब्रह्मक्षत्रम जापत्यादि पाठश्चरितार्थः परि

३९

माणनियम इति। स च संख्याकृत एव व्याख्यानादिति भावः। नियमस्येति नियमस्यैवेत्यर्थः। नद्दुदात्तमिति। प्राचीनो
दात्त नमित्यर्थः। निषिद्धत्वादिति। तथा च समाहारद्वंद्वः स्यादिति भावस्तत्र शंकते। नन्विति। वाक्यमेव स्यादिति। एताव
देवमाचांपक्षे दूषणं सारं। अभ्युच्चयमाह। किंचेत्यादि। कथ्यंनहीति। अवयवेषु द्वित्वसंख्यान्वय इत्यभिमानः। गृह्य
णेति। न चैवं समाहारे द्वित्वान्वयविवक्षायामात्र समाहारद्वंद्वनिषेधोऽस्त्विति वाच्यं। द्रव्यसंख्यानवगमेनैन तत्सूत्राप
वृत्तेः प्रधानस्येति। मम तु प्राण्यंगादिषु द्वंद्वस्येति नियमादितरेतरयोगाप्राप्तौ न द्विधानेनास्य चारितार्थ्यं। न च नियम
निषेधे उभयोरापत्तिः असामर्थ्येन समाहारेतरस्यापीति भावः। द्विगिति। द्विगर्थस्तु पदार्हं तोष्ठद्वारकसंबंधेन समा
हारे एव द्वित्वान्वयविवक्षा न द्वास्येव समारे द्वंद्वप्राप्तिः। प्रधानस्यैव सापेक्षत्वात् द्रव्यसंख्यावगमाच्च। किंचात्र समा

ग्रा०र०

हाराभावाभावनियमाभावेननियमाभावात्कस्यानेननिषेधः स्यात्तस्मात्पूर्वसूत्रवदयमप्युभयोर्निषेधः॥ अनसर्वोत्तरसूत्रविषयेसमाहारद्वंद्वःसिद्धःसामर्थ्येसमासकल्पनापेक्षयैवमन्वयकल्पनस्यैवौचित्यादिति। अव्ययीभावस्यैवेति॥

× नासामर्थ्यार

१५३

[illegible]।समानलिङ्गवचनत्वादितिभावः॥ यदि [illegible]त्विति। एकवद्भावपक्षे इतिशेषः॥ नचबहुव्रीत्युनुभयोगे उपदशामित्यस्यैवासिद्धिः। उपदशा इत्यस्यैवोचितत्वादितिवाच्यम्। दिगर्थीकरीत्यावयवद्वारकसंबंधेनसमुदायार्थेऽन्वयेनद्वंद्वार्थेऽभेदेनान्वयात्द्वन्द्वार्थस्यैकवद्भावेनतत्सिद्धेराह। उपदशस्येति। अव्ययीभावानुप्रयोगेतुनाव्ययीभावादित्यादिनानदोषइतिभावः॥ अव्ययीभावानुप्रयोगेसामानाधिकरण्यन्तुसमीपेनोरभेदविवक्षयावोध्यम्। इतरेतरयोगेनुबहुव्रीहेरेवानुप्रयोगस्तस्यसमीपेनत्वात्समानलिङ्गवचनत्वा[illegible]च्चानएवतत्रनाव्ययी

× समीपिर

× अध्या१

८०

भावानुप्रयोगः। अत्यन्तसहचरितेनेति। तत्वं चैकहविर्भागित्वेन वेदकल्पसूत्रप्रसिद्धं न यालोके प्रसिद्धं साहचर्यं न याचे
त्यन्त्। आयुर्कें नि। न दार्षमित्यन्यो। अकारे सतीति। स चेत्संज्ञक इति बोध्यं। निपात्यत इति। उत्तरखण्डे तु कृतो ङीत्येव सि
द्धे पितरामातराच छन्दसि मातरपितराविति सूत्रद्वयविषयं पूर्वोत्तरपदयोरारावितिभाष्यं तु पूर्वोत्तरपदयोः सतोः पूर्वप
दस्येत्यर्थपरतया कैयटेन व्याख्यातमिति न तद्विरोधः। अत एवोत्तरपदे इत्यधिकृतस्य न बाध इति दिक्। वाकस्तत्र जत
चमिति। गुर्वक्षरत्वेपि वाकशब्दस्य पूर्वनिपातनस्तत्करणानित्यत्वात्। इति द्वंद्वः। अपत्यमंतर्हितमिति। पौत्र
प्रभृत्यपत्यमित्यर्थः। यूनेति। अपत्यविशेषवाचकेन युवशब्देनेत्यर्थः। तत्साहचर्येण पत्यविशेषवाच [illegible]
[illegible] कृत्स्यैव वृद्धशब्दस्य ग्रहणं न तु वृद्धिर्यस्येत्यादिना संकेतितस्येति भावः। अनुवृत्तेरिति। सारूप्ये

×विशेषणएवैतत्प्रवृत्तिरिति भावः। नियमतो न स्यादिति। सरूपाणामित्येकशेषे तु स्त्रीवाचकस्या १

ग्रा॰ र॰

१५४

सतितल्लक्षणांपि विशेषापत्तिः नचेष्टापत्तिः कैयटादिविरोधात्। तेनहि पुमान्स्त्रियेत्येकशेषोत्रोक्तः नचत्यदादितः शेषे पुंनपुंसकत इत्युक्तेरेनावित्यस्य नियमेन सिद्धिर्गौर्वावित्यत्र तु रूपेन विशेषइ[illegible]निवाच्यम्। अर्द्धं दूतस्तु रूपविशेषणा नामित्यत्र द्वंद्वपदेन न द्वंद्वो देवशेषस्याप्युपलक्षणेन तद्भानेरिति भावः। नदितरेति। ताभ्यां स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यामितरः पुंयोगादिस्तत्कृतङीषादिविरहेत्यर्थः। तासर्पादिति। चेदेव शशोपादानसामर्थ्येन विशेषस्थैव लक्षणएवेत्यन्वयेन ति भावः। न लक्षणएवेत्यस्य व्यावर्त्यमाह। इन्द्रेन्द्राण्याविति। मातरमपीति। पितृत्वारोपेणेत्यर्थः। त्यदादिभिरेवेति। सर्वपदं सावधारणमित्यर्थलब्धोयमेवकारः। इत्येवार्थो मा भूदिति चान्वयः। सर्वैरित्यस्य त्यदादिभिरन्यैश्चेत्यर्थः। शाद्वपरेति। गणपाठीयस्य सार्थः। आद्याद्दित्वादिति। पुंनपुंसकत इत्यत्राप्येवमेव। किंतु विशेष्येति। अनेनांतरंगत्वा

४०

× विशेष २

र्थबाधनेन चरितार्थस्य बहिरंगविशेष्यसंबंध भासमानलिंगबाधकत्वे मानाभाव इति न्यायसिद्धत्वमस्य सूचितं। अत एवैकशेषेणापित्यदादितद्दत्यस्याप्रवृत्तिः। अत एव पुंस्त्रीसंघे स्त्रीशेषे गाव इमाः श्वेतं नीति [illegible] भाष्यप्रयोगः संगच्छते। इमा इत्यत्र त्यद्येन नैकशेषः। अंतरंगत्वादिति विभक्त्यपेक्षत्वेन तदुत्पत्तेः पूर्वमेव सत्त्वार्थः। बाधकमात्रपरं तत्र्येति। बाधकमात्रत्वं च पूर्वस्वस्यप्रवृत्त्यानंतरप्रवृत्तिप्रतिबंधकत्वं। इत्यत्र यथेति।। मित्रैरित्यादौ इक इत्यस्योपस्थितावयवष ष्ठीत्वेनालोंत्यस्येत्यस्य प्रतिबंधकत्वमात्रेणैक इत्यस्यालोंत्यस्यापवादत्वव्यवहार इति भावः। इत्येकशेषः। करणे त्युक्ति। यद्दृष्टकैः पदैः परार्थान्वितस्वार्थस्यैव तत्तत्पदाभिधासमुदायाभिधाभिरुपस्थानं स वृत्तिः। विशिष्टार्थविषयकमिति। राजपुरुषपदं राजसंबंधवति पुरुषे शक्तमित्येव शक्तिग्रहाकारेण तच्छक्तेस्तद्विषयकत्वमिति भावः। प

श्रु॰ र॰

१५५

र्थवासानगत्यानुनस्या अवयवशक्त्येर्भ्ये पर्यवसानमित्यन्यदेतत्। शक्यं तरमेवेति। नत्वीकर्तव्यमेवेत्यन्वयः। नत्कर्मा

हा। अत एवेति मीमांसकानामिति। अरुणाधिकरणवार्तिके स्पष्टमेतत्। विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः। योगरूढिश्चेति पंकजा

दिपदे इति शेषः। क्रमशक्त्यनुसारिण्येति। क्रमशक्तिकावयवपदशक्यसंबंधरूपयेत्यर्थः। निरूढेति। प्रयोजनाभावादि

ति भावः। एवं च बहुव्रीहौ चरमपदस्येव तत्रापि डमत्ययादेर्लक्षणायैवोपपत्तौ समुदाय शक्त्युच्छेद इति तात्पर्यम्।

अपसिद्धांतादिति। अनुपपत्तिसंधानं विनापि बोधाच्चेत्यपि बोध्यम्। याचत्येति। न तु बहुव्रीहेर्न दृशानित्यत्वं। क्र

त्सत्ययविधौ। क्विबेचीति वार्तिके न मिकंपीति सूत्रे च। सुसाधमिति। अनेन प्रकारेणाप्यत्र समासःप्रत्ययसन्नियो

गेनैव योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादिति बोध्यम्। यद्यपि सच्छंदस्येवेति पूर्वमुक्तं तथापि लक्ष्यानुसारात्क्वचिदन्यत्रा

पिप्रवृत्तौ न बाधकमिति तात्पर्यम्। ।इति सर्वसमासशेषः। ।नद्यृतश्चकेति। अक्षसंबंधिधूर्वाचकेत्यर्थः। भाष्ये
तु इति। अनेन विशेष्यस्यान्यलिंगत्वेऽस्य पुंस्त्वमसाध्विति समापोद्देश्यजनमिति प्रयोगोऽसंगत इति सूचितं। गतिश्चे
ति सूत्रेति। उपसर्गा इतीति सूत्रेप्येतौ प्रयोगौ। वृद्धिधी तिक्रियायोगे उपसर्गत्वे उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे इत्युदूतः प्रणस
मुखं प्रे प्रमित्यादौ क्रियायोगाभावादुपसर्गत्वाभावेन दोष इत्याशंक्योपसर्गग्रहणस्योपलक्षणत्वेन समाहितं तत्र भा
ष्य इति बोध्यम्। प्रतिसामनिनीति। इत्यादिष्वित्यर्थः। यथाकारेति। नत्वं च प्रयाश्रयत्वेन कथंचिद्बोध्यम्। यद्वेति। प
द्मनाभोपस्येति विग्रह इति भावः। प्रमाद एवेति। प्रसवशब्दस्य नपुंसकत्वमेवेति मते इदं। पुंल्लिंगत्वे तु बाधितप्रसववि ×पुष्प २
शेषणत्वेन द्वितीयांतमौघश्लोकेऽत्र विनापि साध्वेव। संततम्। सर्वतोव्याप्तं। वसुमान्यज्ञ इति। एवं च वसुमच्छब्दाद्धी

अ०२

१५६

यसुनितिपक्षांतरमपिंतत्र पक्षद्वयेप्यस्माद्देवनिपातनात्साधुत्वम्। विषयमिति। विषयभूतामित्यर्थः। आशीर्विषय
तायाइति। नेनाशीर्लिङ्ङुं नसमभिव्याहारेणवास्यसाधुत्वमितिभावः आग्वहुव्रीहीतिं वहुव्रीहौसंख्येय इत्यतःआकृस
मासांतविधेरभावाद्बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरित्यस्यैवनत्रग्रहणमितिभावः। ।इतिसाधारणसमासांताः। ।लोक।
न्मुक्तिरिति। लोकशब्दादेर्वृद्धिःप्रयोजनंनिषेधाश्चवलीयांसइतिन्यायेनतद्धितनिमित्तलुकोपिनिवृत्तिरितिवोध्यम्
।ऐकस्वर्यमपिसमासफलंवोध्यम्। समासशास्त्रेपठिताएवेति। उत्तरपदाक्षिप्तसमासस्यप्रतिपदोक्तत्वात्लोकांतिके
तिविहितस्यैवग्रहणेनोपस्थितत्वात्तत्रस्थानामेवग्रहणंनतुकरणेचलोकेतिसूत्रेपठितानामितिभावः।भाष्य
वार्तिक विरोधइत्यस्यतद्व्याख्यानग्रंथविरोधइत्यर्थः। नमुपपादयति। विशेषणेत्यादि। परेतुनञारंभेपिपादस्य

पदेतिसूत्रेणादिग्धपादोपहतमित्यादेर्शावारणायविशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यस्यनचसूत्रेभाष्ये एवाश्रय
णेनात्रापितथाश्रयणेबाधशंकाभावइत्याहुः। आम्यंतीति। आज्ञापिनिच आत्मनश्चपूरणे आत्मनश्चपूर
णेउपसंख्यानंकर्तव्यमितिभाष्यंमूलं। विवेकिनामिति। आत्मनश्चेतिसूत्रे आज्ञापिनिचेत्यनुवृत्तिप्रदर्श
नार्थंभाष्येसूत्रद्वयग्रहं। अतएव आत्मनश्चेतिसूत्रेचः सार्थकः वार्तिकव्याख्यानभाष्ये आत्मनश्चेत्युक्तेख
स्तुवार्तिकस्याज्ञापिनिचेत्यनेनसाधारणत्वभ्रमस्यावृत्तयेइतितेषांभावः। भेदंपरिकल्प्येति। आत्म[illegible]त्वेनवर्तिप
दार्थता [illegible] जनार्दनत्वेनान्यपदार्थतेतिभावः। अधिकरणत्वविवक्षेति। ग्रामेगच्छतीत्यादाविवफलसमा
नाधिकरणव्यापारस्यधात्वर्थविवक्षयानस्यनत्वविवक्षेतिबोध्यम् अन्यथापरत्वात्कर्मसंज्ञयातस्याबाधःस्या

प्र·र·
१५७

नु। अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाधते गेहं प्रविशतीति प्रथेत्याकारसूत्रेभाष्यात्। वस्तुतः फलस्य तदयनिष्ठतया ४३१
प्रतीतावस्य प्रयोगस्य साधुत्वमित्याह। भाष्ये त्विति। हलं ताद्धित्ये वेति। इत्यपीत्यर्थः। नत्सुरुषे कृती त्वस्यापि नासंप्र
हः। नोकद्दोषेति। अनित्यत्वान्मनुपः सिद्धिस्तदाश्रयणाच्च लुकः प्राप्तिरिति भावः। तद्भाष्यादाविति। दृश्यमानोपि
भाष्येन तथा पाठोऽसांप्रदायिको हरदत्तविरोधादिति भावः। उक्तत्वाच्चेति। एतत्सर्वं हरदत्तानुरोधेनोक्तमित्यन्यत्र
विस्तरः। मूर्खा हीति। ब्रह्मज्ञानरहिता इत्यर्थः। ते हि पशुवद्देवनियम्यास्तदाह। देवपशुत्वादिति। पाक्षिकमपीति। नि
त्यस्य प्राप्तिरेव नव्यवधानात्॥ ।इत्यलुक्समासः। ॥परास्त्वा इति। निषेधसत्त्वेन पुंवत्त्वप्राप्तेरेवाभावा
दिति भावः। पद्गिनरेत्यादौ नुवक्तुमुचितं। नित्यस्त्रीलिंग इति। वृक्षजातिः स्त्रियामिति लिंगानुशासनसूत्रादिति
=वस्तुतः समासत्वविरहादेव वाक्ये निम्यपत्वस्याप्राभावः व्यवधानंनुन· अं न वस्ते नविशिष्टे नत्वात्२

भावः।आम्रइत्यादिदर्शनान्नकाचित्कमित्यन्यनुशोणाकश्यांरलौनिष्पलात्वामलकीत्रिष्विस्यमरान्निष्पलाख्यामल

कीविशेषस्यत्रिलिंगत्वमपितुशब्दादन्यानिस्त्रीलिंगेनिलम्पते।नायंतुशब्दो[illegible]रलुपर्यायत्वेनिष्फलापाम्यावर्त

यितुंस्त्रीलिंग[illegible]निर्देशेनैवनद्याहनेरित्याहुः।नद्यपिनेनि।मकर्षयोगात्म्नागित्यस्योक्तिसंभवोनेत्यर्थः।इतिदि

गिति।दिगर्थस्तुयद्यपिविदुषीनरेतिरूपासंगतिंशंकनेपुंवद्भावोत्रेति पक्षे ह्रस्वाभावपक्षेइत्यर्थः।नत्वपक्षेपुंव

द्भावएवोदाहर्तुमुचितोननुदीर्घइतिभावः।समाधत्ते।मकर्षयोगादिति।एवंचनथाविवक्षयेवविद्वत्तरेत्यादेःसि

द्धौह्रस्वविकल्पविधानसामर्थ्यात्पक्षेदीर्घश्रवणम्।कृतनपूर्वीकटमित्यादौयथापूर्वंकर्माविवक्षापश्चात्तत्संबंधएवं

प्रकृतेपिपूर्वंसामान्येननपुंसकविवक्षांकृत्वाननएवनरपिपश्चात्तदर्थविशेषस्त्रीत्वविवक्षायांस्वार्थेत्याहेरपियल्लिंगंपूर्वं

शा०१०

विवक्षितं तत्कार्यमंतरंगमित्येव एवार्थ इति वृत्तिग्रंथयोजनाकर्तुराशया तथापि प्रकृतविषयेऽस्यार्थस्य भाष्यानुक
त्वादीदृशोऽर्थः प्रकृते न साधुत्वनियामक इति। शासप्रत्ययस्येति। लोमादिषुपादशारस्यपाठाभावादिति भावः।

१५८

संख्यैकवचनादिति शासः। योगविभागादिति। सुप्सुपेत्युचितं। आक्षिप्यत इति। तत्र पूर्वपदं ष्यङो विशेष्यं तेन ष्यङ्
न ग्रहणं ष्यङ्मात्रस्य पूर्वपदत्वाभावादिति बोध्यं। समयकरणं। शपथकरणं। सत्यंकारः। शपथकर्त्ता चावेद इति
।विमतिपक्षद्रव्यकरणं चेत्यपि बोध्यम्। अभ्युपगम इति। नत्वकर्ता चेत्यपि बोध्यं। अव्ययमिति। तिङन्तानुकरणमित्य
न्यो। हरदत्त इति। कैयटस्था। पच्यन इति। तेनेनं नदर्थोऽपीति भावः। क इति। अचि विभाषेति लत्वं। इत्यादिश्लोकस्यापीति। भ

टीका १

वेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययादित्यादिश्लोकस्यार्थः। अनेकधेति। उणादावेव प्रत्ययोऽन्यत्रेत्येको परोऽन्यो कस्त

४५

प्रागभस्यातिरिक्तकार्यमेवोणादित्वादित्येवमित्यर्थः तुंकामेत्यत्र तुमिति समोप्युपलक्षणं तेन सकामः समनाइति
सिद्धं। निपातनादिति। पृषोदरादिषु विशिष्टपाठादित्यर्थः समासएवेदं तेनावश्यंकर्तव्यमित्यादिसिद्धिर्मांसस्ये
त्याद्यंशः पदन्निति सूत्रस्येन मांसपचन्येत्यादिवार्तिकेनापि सम्पपाद्योऽनभिधानात्सांनत्यसाधुं निर्वाहेति। तेनकार्यवि
शेषेभत्वं नहि शेषपदत्वं चेतिभावः। व्याख्याधामिति। तन्मंत्रघटकेकृतादृधेतिपदेहेउक्तमित्यर्थः। तन्वेतीति। असंज्ञा
ताद्धलहं नादित्यस्याप्राप्तेरित्यर्थः। सनन्यपर्थस्येति। अग्नेश्राव्यार्थस्यप्राधान्येपीतिभावः। कथमिति। दौवारिकेप्रतीहार
प्रयोगः कथं साधुरित्यर्थः। तत्पुरुषस्यापीति। एकदेशविकृतन्यायेन बहुव्रीहेरपीत्यप्यर्थः शौवादंष्ट्रोमणिरितिभ्वादे
रित्रीनिसूत्रेभाष्यप्रयोगादितिबोध्यं वक्तव्यमिति। तत्सदृघटकं वार्तिकमित्यर्थः। चत्वार्यंगान्यस्येति। नचोत्तरपदत्वेचेतिनि

श्र०र०

१५९

षेधात् कथमंगशब्दस्य पदत्वं। मत्वा सस्योत्तरपदस्य कार्यित्वे सवनत्वप्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः। पंचमी नियोगविभागादिति। सुसु
पेतीत्यन्ये। - ॥इति समासाश्रयविधयः॥ ॥समर्थानां। अलुग्विधानाद्धीति। तेन हि स्वार्थे परिपूर्णस्यैव पदस्योत्तरसंबंध
इति बोध्यते इति सुबन्तादुत्पत्तिः कुत्सित इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या नत्सिद्धेति भावः। किंच तत्संबंध्यपत्यमित्यर्थे भत्स्य इत्या
दिरीत्या तस्यापत्यमित्यादेर्वाक्यार्थ इति संबंधादिबोधनार्थे विभक्त्युत्पत्तिरावश्यकीति दिक्। उचितमिति। स्यप इत्यस्य
वैकल्पिकत्वेऽपि भावानुष्ठाने धर्माधिक्यादुचितमित्यर्थः अत एव दीव्यदित्ययुक्तमिति नोक्तं। तांताच्छे अव्ययानां भमात्रे इ
तिटिलोपवारणार्थं तस्यानित्यत्वाश्रयणेऽक्लेशः स्यादित्यप्यस्योचितत्वं बोध्यं। परिगणनाच्चेति। इयमभ्युच्चयसुक्तिः। भाष्येत
त्स्यात्स्याख्यानात्। एवमुक्तमिति। व्यंजितपुंस्कत्वापत्तिः स्वरेभेदश्चेति हरदत्ताद्याय इति नहनुरोध इति भावः। परिषद

श्वेत्यत्रेति। न च पञ्चाद्यात्ये इत्युक्ते रथमप्यर्थविशेषलक्षणम् इति वाच्यं। इदमिति सामान्यशब्देन तद्विशेषसंग्रहात्। विशे
षलक्षणमस्य यत्वं विशेषशब्दोपादानेन बोधितार्थकमस्य यत्वमिति भावः। दित्यादिना। किं जातादिति शेषः एवमदिते
रपि। ङीषि कृते इति। किं जातम्यामिति शेषः। नपदादेनेति पूर्वत्रासिद्धेन निषेधोप्यत्र बोध्यः। निर्वात्य इति। ष्यञः षित्वेप्यजा
दिपाठादिति भावः। स्त्रीत्वं तु लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वादिति न्यायेन बोध्यं। वस्तुतस्तु एषोपि प्रागुपपादित हरदत्तादिरीत्या
दूषितमेवेति तत्त्वं। याम्याः शंसनीति वैदिकप्रयोगनिर्वाहस्तु छांदसत्वादित्यन्ये। आहुरिति। युक्तं चैतन्। भाष्ये सर्वत्र गोरजादि
प्रसंगे यदित्युक्तेः। अपवाद इति बाधक इत्यर्थः। तदपवादे आदीनां अण्पाद्ययोः अर्थविशेषलक्षणादिति पूर्वविप्रतिषेधेन
बाधक इति भावः। धेनुरनञि इत्यत्रानञ् इत्युक्तेः पूर्वेण ठगिति बोध्यं। धेनोः कादेशसत्वे नेकमित्यनुचितमत आह। ठक

शा॰ र॰

मित्यर्थ इति। कैयट इति। तदधीन इति प्रकरणे इति शेषः। सूत्रद्वयमिति। विद्यालक्षणसूत्रांतादिति वार्त्तिके वार्त्तिकसू
त्रिक इति भाष्योदाहरणात्। सूत्राच्चकोपधादिति सूत्रे संख्याप्रकृतेः सूत्रवाचकादिति वाच्यं यथाष्टक इति नेह माहावार्त्ति
क इति भाष्याच्च तत्प्रकरणस्थभाष्यप्रामाण्याच्च स्वरितो वानुदात्त इति सूत्रभाष्याच्च वार्त्तिकेपि सूत्रत्वांगीकारादिति
भावः। इत्यपत्यादिविकाराणामर्थसाधारणाः प्रत्ययाः सामान्यापेक्षमिति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति योगापेक्षमित्यर्थः। हेतुत्व
मिति। न तु स्थानसंबंधः। प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वात्। नाप्यानंतर्यसंबंधः पंचकपालस्य पुरोडाशस्येदं पांचकपालमित्या
दावतिप्रसंगादिति भावः। एवं तरसामत्वादेरिति। यदि एवं तरसामा सोमः स्यात्। ऐंद्रवायवाग्रान्ग्रहान् गृह्णीयात् इ
ति श्रुतादिति भावः। नन्वचीत्यपकर्षे द्विरथ इत्यत्र तस्येदमित्यधिकारविहितप्रत्ययतो लुक् स्यात्। न चेष्टापत्तिः येन विधि

८७

स्तद्धहृतीतिसूत्रस्यभाष्यविरोधादतआह। वाग्रहणमिति। समर्थानामितिसूत्रस्थमित्यर्थः। तेनकस्यचिदनजादेरपि
लुक्सिद्धिरितिभावः। अग्रेतुनसंबंधः। फक्फिञोरितिसूत्रेऽन्यतरस्याग्रहणात्। वस्तुतोवीतिनापक्षकथनेअनभिधा
नान्नातिमसंगइतिनत्वं। नस्यैवेति अत्रगोत्रप्रत्ययस्यान्यलुकोऽसंभवोवीजं। सचोपपादयिष्यते। गोत्रइत्यस्यफलमाह।
कुवलस्येति। अत्रफलेलुक्। सचनगोत्रप्रत्ययइतिस्पष्टं। नस्यैवालुग्यथास्यादितिगोत्रेइतीत्युक्तिस्तत्त्वेएतदर्थलाभ
इतिएतन्मात्रेणैवेतिबोध्यं। नद्राजस्येत्यतोत्रबहुष्वित्यनुवृत्तेस्तद्रूपेनतत्करणस्यमितिबोध्यं। अतएवजनपदशा
ब्दात्क्षत्रियादञितिसूत्रेनद्राजलुकोप्यप्रमलुगुक्तः। यत्तुगोत्रस्त्रियाइतिसूत्रेणास्यणित्वंकिमर्थं वनंउस्यगोत्रापत्यं
स्त्रीवनंङीवनंङाचेतिविहितयञोलुक्स्त्रियामितिलुकिशार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्तस्यापत्यंवानंजेजाल्मइत्यादौद्रक्ष्यर्थं

ग्रा०र०

न च गोत्रे लुगचीति लुक्प्रतिषेधः ईकारेणाव्यवधानादित्युक्तान्न च किं कारणं भस्याढे इति पुंवद्भाव इत्युक्तं। नन्वेकदे
शपुंकिः पुंवत्त्वे न ऊ न इव लुको ऽपि निवृत्तेरिति तन्नात्रैवाधकं। यद्वा। नन्वेत्यस्य न त्वयोऽनं न पुंवद्भावे न ऊलुको निवृत्तिसि
द्धिरित्यर्थ इति न न तद्विरोधः यद्यपि वान्यस्मिन्निति सूत्रे गोत्रयुवसंज्ञयोः समावेशे पीलाया अपत्यं पैलः। पीलाया वेस
ण तस्यापत्यं युवा णो ऽप्य च इति फिञः पैलादिभ्यश्चेति लुक् पैलस्य छात्राः पैलीयाः अत्रापि गोत्रे लुगिति फिञो ऽलुक्प्र
संगः। असमावेशे त्वस्याभावो ऽनन्तरं गत्वात्पैलादिं तस्यां लुगिति उक्तं। तस्यायं भावः। समावेशो द्वितीयाध्यायस्य लु
ग्धात्रस्य मध्ये पवाद न्यायेनाप मलुक् स्यात्। असमावेशे तु युवप्रत्ययविषये ऽस्याप्रवृत्तेस्तेन न्यायेन भूम्नि गामस्येत्य
र्थलाभ इति न न द्विरोधो लेशतो ऽप्यस्माकमिति दिक्। इहेति। द्विगोर्लुगनपत्य इत्युत्तरं अचियूनि फक् फिञोरन्यतरस्यां

गोत्रे नेति कार्यमित्यर्थः एतेनैवं न्यासेद्धिरथ इत्यसिद्धिरित्यपास्तं। ननु द्वयोः सावकाशयोरेकत्र ह्रस्वेऽन्यइत्यत्र दीर्घत्वयोरिवैक
स्याद्धिकार्ययोगमूलकेनासंभवे — न केवलेनासंभवेन बाधिमनिषेध इत्यौ कोगुणवृद्धी इत्यादिषु भाष्ये स्पष्टं। एवं च मकृतेनन
स्यविषयोऽत आह। अन्नचज्ञापकमिति। एवं च ज्ञापकादेव बाध्यबाधक — भावः। आदिवृद्धिप्राप्तिविषयेन द्यधो ज्ञाप्य
ते। अत एव व्यापदिमवं वैयापदमित्यादावपि नोपधावृद्धिः। न चापि वृद्धिप्राप्त्यात्तद्विषयसत्वात्। ऐज्विधायकेन निषेध
इत्यन्यत् इति दिक्। ज्ञापकमिति। एतच्च कैयटे त्रैव स्पष्टं। आवितिनि। नटं शोपरिनिष्ठितत्वफलं तु शालीयसिद्धिः। अन्यथै
कादे — शात्प्राग्यस्येति लोपे शालशब्दाकारश्रवणापत्तिः। अविश्वासुजानः अविश्व इत्यादौ अनरंगानपीति न्यायादे
कादेशो न अत एवाकारश्रवणं। तद्विषयतद्विनोपि ततः प्रागेव। एतद्बलादेव तद्विषये समर्थादित्यस्यानुपस्थितिः

श्रा० र०

उपगोरित्यत्रानुगुणोऽन्तरंगो लोपेऽश्रोसित्यस्य निवृत्तौ औपगवासिद्धिः। इंडीमानित्यापत्तिश्चेति भावः। न उ उनि। नन्वित्थं
हि विश्व इत्यत्र गुणनिषेधार्थं। उस्य विनाशोन्मुखत्वेन तु अभावे हि गुणप्राप्तिरिति तस्य न तज्ज्ञापकता बोध्या। शक्यमकर्तु
मिति। यदि न तथा ज्ञापकं न दाऽकर्तुं शक्यमित्यर्थः। यदि तु न त्राकृतसंधेरित्युक्या न त्राकृतसंधेरेव। अन्यत्र तु अनियम
इत्यर्थस्तदा परिनिष्ठितादेवेत्यर्थमावश्यकं न दिति बोध्यं। अकृतव्यूहपरिभाषायास्तु न फलं। सेदुषः इत्यादौ पदावधि
केन्वाख्याने सेद्वस् असिनि स्थिते इरः संप्रसारणयोः आसो मतिपदर्विधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात् पूर्वं संप्रसारणे वल्ला
दित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति न तत्सिद्धेः स्पष्टं चेदमप्यत्रैय कैयटे। न त्स वैयदि तु ज्ञाप्यत इत्यनेन नस्यूचितम् ज्ञापितत्वादि
ति। न च षष्ठीसमासविधानं व्यर्थं अं ननस्तद्विषयेन नस्येद मित्यस्य प्राप्तेरिति वाच्यं। अनं नरादिषु पदैस्तस्य चारितार्थ्यात्

अनभिधानेन हि तत्र तद्धिताभावस्य भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादिति भावः। गामादिकमिति। उपगोः प्रवराध्याये प्रसिद्धत्वात्। उपगोर्गो-
त्रापत्यमिति न व्याख्यातमिति विग्रहप्रदर्शनाच्चेति भावः। पितृपितामहादीति। अनन्तरापितृसमानुतरादीनां न वंश्यत्वं। तृतीये
द्वयोरिति उपगोस्तृतीये वा चतुर्थेऽण्णोरित्यर्थः। त्रयाणामणिञ्फकां। नन्वत्रपक्षे औपगवादिभिः प्रत्ययद्वयमनिष्टं प्राप्नोति
औपगव इतीष्टं च तृतीये न सिध्यति। गर्गादिभ्यो यञित्यादेश्चानर्थक्यं प्राप्नोति। गोत्रेपक्षे इत्यस्य विरोधात् गर्गादिभि-
ननः प्रत्ययान्तरे निष्टं च प्राप्नोति। यदि तस्यात्र पक्षे विध्यर्थत्वं न तु नियमत्वमिति प्रत्ययान्तरस्य निषेधस्यावश्यवक्तव्य
त्वात्। न च गोत्रपदेन गोत्रागोत्रसमुदाय उच्यते न च पूर्वोत न ग्रहणं गोत्रग्रहणात्। एकपदं च सामर्थ्यात्सावधारणं। पुत्रे एकः
पौत्रेऽपरस्तदपत्ये चापर इति गोत्रसमुदाये बहूनां प्राप्तौ एकस्य एवापत्यप्रत्यय इति नियमेनैकाप्यनुज्ञाद्वारा परमप्रकृते

ग्रा·र·

विधिरपिपरंपरापत्यापत्यवत्संबंधेप्रवर्त्ततइत्यनुमीयतइतिनदोषइतिवाच्यं। तथाविधेरनुमानेगौरवात्। एतन्नहेवाभिप्रे
त्यैवंनियमोपपादनोत्तरंभाष्येउक्तं। इहोत्सादृषिनर्यपत्यसुकेमत्स्ययांतात्मनिषेधोवक्तव्यः परमप्रकृतेश्चोत्सत्तिर्वक्तव्येति
विधित्वेप्रतिषेधोवक्तव्यः गोत्रपदलक्षणयानियमत्वेउत्सत्तिर्वक्तव्या। एकेनवाक्येनोभयंलभ्यं एकोपत्यप्रत्ययोभवति
ननुनद्विषयेगोत्रेप्रत्ययइत्येवार्थःस्यादित्येकाप्यनुज्ञैवदुर्लभेतितद्भावंइत्यरुचेराह। यद्वेति। अत्रपक्षेइष्टस्यासिध्यासर्वे
षपत्यसुकेषुमत्स्ययांतात्मनिषेधोवक्तव्यइतिभाष्योक्ताविश्वारणायनियमार्थमिदं गोत्रशब्दस्यगोत्रजातिपरत्वेनतिनि
यमोपपत्तिः। अत्रपक्षेयुक्तंनरूपणयाह। नपतंतीत्यादि। अपत्यंतोकंतनयोःसमेइत्यमरस्यत्वयमर्थः। नइघटिनसंता
नपरंपरयोरिति। किंचैकाप्यनुज्ञाद्वारापरंपरापत्यापत्यवत्संबंधेप्रत्ययस्यानुमानापेक्षयापिनामहादीनामपत्यमित्य

नुमानस्यैवयुक्तत्वं। नदेतत्सर्वेपिनामहादीनामपीतिमुख्यपक्षेत्विनिवहनामूलेध्वनितं। ननुमुख्यपक्षेऽस्यनियमत्वे
प्यनंतरापत्यमस्यपौत्रादौ च्चभस्ययोर्दुर्वारत्वात्वनापिगोत्रे एकस्यैवकृतत्वेननियमावाधान्। एतदभिप्रायेणैवसर्वे
ष्वपत्ययुक्तेष्वितिपक्षेनियमार्थत्वमुपपाद्यपुनरुक्तंभाष्येसर्वेष्वपत्ययुक्तेषुभस्ययोर्नत्वनिषेधोवक्तव्यइति। नचगोत्र
पदेनापत्यसमुदायोलक्ष्यतेनेनपरमप्रकृतेरेवभविष्यतीतिवाच्यं। अपत्यमित्यनुवृत्त्यैवसिद्धेगोत्रग्रहणवैयर्थ्या
पत्तेः। गोत्राद्यूनीत्यस्यसत्वेनयूनोग्रहणेप्यदोषादितिचेन्न। भाष्येप्रत्याख्यानत्वेनेष्टापत्तेः। स्पष्टंचेदंसर्वंसूत्रशेषभा
ष्येइतिदिक्। ननुयुवेति। अपत्यंपितुरेवेतिपक्षेपंचमेयूनिविवक्षितेचतुर्थाप्रत्ययांतादेवप्रत्ययइत्यनिष्टंमाप्नोतिन्
गो० १ नीयादिष्वप्राचोस्यन्तिर्नसिध्यतिअनएकौत्रेइतिसाहचर्यादस्यनियमत्वंयुवपदंचनहृष्टिनापत्यसमुदायपरंविध्यस्य

ग्रा०र०

नुज्ञानं च भागवद्वृत्तिभावः। अत्र पक्षेऽस्य विधित्वमेवस्यान्न नियमत्वमित्याद्युक्तारुचेराह। द्वितीयपक्षे त्विति। पिनाम हादी
नामपि प्रामुख्यपक्षे त्वित्यर्थः। अत्रेष्टसिद्धिरस्त्येव किंत्वनिष्टमपि प्राप्नोतीति तन्निवृत्तये नियमार्थत्वमेवेत्यर्थः। नन्वस्त्रियामि
त्यस्य स्त्रीभिन्ने यूनीतिनार्थः स्त्रीविषये यूनि प्रत्ययमालाप्रसंगात्। एको गोत्र इत्यस्य तु न प्रवृत्तिः युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया
बाधात्। न च स्त्रियां यूनि न प्रत्यय इति वाक्यभेदेन संबंधः गोत्रप्रत्ययेन स्त्रिया अभिधानापत्तेः किंतु वाक्यमेवस्याद
नआह। अयंभाव इति। विशेषस्याविवक्षार्थमिति। सर्वनाम्नां च सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च सर्वार्थबोधकत्वमिति तस्या
पत्यमिति सूत्रे भाष्ये कैयटयोः स्पष्टमिति भावः। अत एवापत्यं गोत्रमिति वार्तिकप्रयोगः संगच्छते। अपत्यस्येदमापत्यं पौ
त्रप्रभृतीति तदर्थः। इदं प्रतिपदविधानविषये निरूढत्वेन प्रसिद्धतरत्वेन। अभिव्यक्तेति। आद्यपादस्यानर्थक्यं व्यावर्त्यैव

२१

=द्युत १

ग १

नन्वद्विविधं सर्वथार्थरहितमप्रसिद्धार्थकं च गौणं तत्र लक्षणायामनियमात्तत्संदिग्धार्थकं तस्य तत्त्वं चाइत्यनेन गुणयो

गादिकमनपेक्ष्य प्रवर्तमानाद्दूत्यर्थकेन व्यावृत्तिः। अप्रयुक्तं प्रसिद्धार्थकमपि यल्लोके न प्रयुक्तं न तु किंचित्तस्य तत्त्वं दृश्ये

दित्यर्थः। इदं च विशिष्टरूपोपादाने पदकार्ये एवानवसंज्ञाप्रतिषेधो वार्तिककृता सर्वादिसूत्रे उक्तः। अत एव महद्भूते

* ध्य ८

त्यत्रपुक्त्वं विशिष्टरूपोपादानाभावात्। अमहान्महानित्यादौ दीर्घश्च सिध्यति पदकार्यत्वाभावात्। तुल्यप्रयासत्वात् प्रधातु

प्रकृतिकप्रातिपदिकानामप्यप्रसिद्धार्थकत्वं शास्त्रबोधितत्वेपि लोके प्रकरणादिनिरपेक्षतया प्रतीत्य■जनकत्वात्

। प्रवराध्यायेस्यादेरस्याः दूत्रामपत्यप्रत्ययानमित्यर्थः। कैयटे इति। तत्सूत्रे भाष्ये च ध्वनितम्। यूनि लुक्सूत्रे भाष्ये ऽपत्या

धिकारादन्यत्रलौकिकं गोत्रमित्युक्तं प्रवराध्यायप्रसिद्धत्वमेव लौकिकत्वमिति गोत्रावयवादिनि सूत्रे भाष्ये अगस्त्या

103

ग्रा.र.

ष्टमर्षीणामपत्यञ्जानानिगोत्राणि इति तत्रोक्तं तानि लोके गोत्रत्वेन प्रसिद्धानीति तदर्थः ऋषित्वेप्यर्ह वात्स्यादित्वादेति यञ्
णोरिति निगर्गादौ शिवादौ च पाठादिति भावः शिवादिपाठे मामंतुवनं उज्ञेति योगविभाग एवान्यथालुक् स्यिमामिस्रेने
नसंयुज्येवपठेत् परिशेषितस्यवेति [illegible] आंगिरसे परिशेषमात्रस्येत्यर्थः निषेधमुखेन निय
मानामरहृत्तिरिति मिश्रो विवादपक्षाश्रयेणेदं लभ्यते इति विधिमुखेन प्रवृत्तवेनंतरस्येति न्यायेनाप्येतल्लभ्यते इति बो
ध्यं तस्मादिति जात इति पंचम्यर्थे सप्तमीति भावः कैश्यठे इति इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्ये ध्वनितं तथाहि अत्राण
ग्रहणं व्यर्थं शिवादिभ्यो यथाविहितमित्येवाणसिद्धेः नचैवमिञ्स्यात् पुनर्वचनवैयर्थ्यापत्तेः नच बाधकबाध
कबाधनार्थं तत्स्यैवाभावात् इति तत्रोक्तं गोत्र इत्यनुवृत्तौ तु शिवादिभ्यो गोत्र एवेञ्नान्यत्रेति नियमेन चारिता

र्थ्यात् अणग्रहणं विनाऽणोसिद्धेस्तस्य सार्थक्येन द्वंद्वसंगतिः स्यात् तदैत्तन्निवृत्तिरत्रेति तद्भावः भाष्यकैयटेति तत्र
हिसर्वत्र शास्त्रीयगोत्रग्रहणे गार्ग्यायणादिभ्यो युवप्रत्ययांतेभ्यः समूहादौ गोत्रत्वप्रयुक्तो वुञ् न स्यादित्याशं
क्यापत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं अत्र च गोत्रोक्षेति सूत्रस्य राजन्यग्रहणं ज्ञापकमुक्तं भाष्ये गोत्रसंज्ञास्वत्र
पर्यंतं गोत्राधिकार इति च कैयटेन व्याख्यातं मतांतरमिति विशिष्टं मतमित्यर्थः अनयोरंतरं नरमित्यादौ विशेषवा
न्विनोप्यंतरशब्दस्य सत्त्वान्नियमविधिसंभवे विधेरेव न्याय्यत्वेन तदनुरोधेनाणेव विधानमिति प्रकृतसूत्रस्यो
क्तभाष्याशयस्त्वेतद् भाष्यं न तन्निवृत्तौ मानं गांगेयादावनंतरापत्ये प्रत्ययस्तु द्वौणाप निवृत्तुपचारेण साधुः किंचा
त्रैव तन्निवृत्तौ मनुषीशब्दात्कुत्सितमपत्यमित्यर्थे विवक्षायां मानुषो जाल्म इति णप्रत्ययस्य भाष्यकृतदृष्टस्यासि

शु॰ र॰

ध्रुरिती इमेव युक्तं मतं शास्त्रीयं गोत्रं च युवत्वानाक्रांतपौत्रप्रभृत्यपत्यरूपं तदर्थकत्वं च वास्तवं शास्त्रप्रक्रियानि
र्वाहाय कल्पितं चेति भावः अंबष्ठः शूद्रामिति शूद्रकन्यायामित्यर्थः जातोऽयी प्रयोग आर्षः अत्रानुलोमसस्ता
यास्ताविवाहितेवेत्याहुः तृतीयं रूपमिति उभयोरप्यत्र कुलशब्दे न ग्रहणमिति भावः पूजार्थमिति इदं च गोधा
शब्दमात्रविषयं सूत्रमिति मते अङ्ग्राद्भ्यो विधानार्थत्वे तु नत्र विकल्पार्थमावश्यकमेन दिति बोध्यं आरक्कुनह्न
नः गोधारइत्यसिद्धापत्तेः कोशस्य यथाश्रुतत्वमभ्युपेत्याहं वस्तुतस्त्विति पाक्षिकेति अन्यथाशुभ्रादिढ्रकाच
तुष्याढ्रको बाधस्य वस्यादिति भावः ऋषिशब्दस्त्विनि प्रवराध्यायप्रसिद्ध इति शेषः तदा बोध्यमिति तदापि तु अर्थ
मावश्यकमिति भावः पारिभाषिकेपि गोत्रे तस्य निरिति अत्र प्रयोगे स्यत्यभावमात्रमनेन प्रतिपाद्यते न त्वे

८३

तावता नत्र पारिभाषिकग्रहणमिति भ्रमितव्यं अपत्याधिकारादन्यत्वेन लौकिकग्रहणस्यैव न्याय्यत्वादिति बो
ध्यं। एतेन तत्सर्वमपि नास्तमितं। निपातनमिति। न च कुत्वाभावार्थं निपातनं न त्वर्थत्वेपि धैवत्यसाहचर्येणास्याप
रिभाषायामस्य ज्ञापकत्वपरस्य मृजेर्वृद्धिरिति सूत्रस्थभाष्यस्य प्रामाण्येन न च नत्वनिपातनस्यापि सूत्रकृतात्पर्यविषय
त्वेन ज्ञापकत्वाक्षनेः स्वरूपग्रहणे इति। इदं प्रायिकं धातोः कार्यमुच्यमानं तस्यैव स्यात् एतच्च मृजेर्वृद्धिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टं ज्ञा
पितं तत्र न एवं भ्रौणहत्ये कुत्वं न। यादेरिति। पूर्वसूत्रस्येत्यर्थः। निपातनबलादेवालौकिकस्यैतस्यापत्यस्यापि वृत्तिः। एकस्य श्रुतत्वेनेति। इ
त्यनेन न सूत्रे द्वंद्व इति द्वंद्वे हि स्तनव्रतं लौकिकविग्रहे विरुद्धस्वरकयोर्द्वयोः संभवेऽपि संभवेत्कथं द्वयोर्ग्रहणमित्यपास्तं। नत्वेक
श्रुतिर्युक्तस्यैव स्यात्। लौकिकमिति। न च समवाध्याय असिद्धमपत्यं यात्रा। अपत्यमेवेति। गोत्रमेवेत्यर्थः। नद्यधिकारेण

107

शा०१०

ठेनआरोपितेनतेनसाधुत्वाद्व्यारव्यानात् तत्कालेऽशक्तोऽपत्यंगोत्रमितिविग्रहो दर्शनीय इतिभावः। लोकेतु न तथाबोधः।
एतत्सर्वंवार्तिकेएवकारंपठतासूचितं। अपत्यत्वमिति। सचलघावेवेत इतिमध्योदात्तः। अवग्रह इतिसंज्ञायाइतिशेषः
मध्योदात्त इतिसपत्नशब्दइतिशेषः। परेत्विदं चित्स्वलघावेवेत इतिस्वेवसिद्धे लित्वस्य फलाभावात् भस्याढेइत्यत्रसंलभ
कृतिकृतायाःसपत्नीशब्देभाष्यकृतांगीकाराच्चनेनरूपेणततोबाधाभावाच्च अवग्रहहेतुसंभवात्प्य एवशरणमित्या
हुः इत्याहेति तन्मतेपिपाक्षिकत्वेनतनधर्मशास्त्रत्वासंभवादुपचार आवश्यक इतिबोध्यं। पितुरसंविज्ञाने इति। उभ
योःसंविज्ञानेतुनसाहेवकीनतयेवंदेइतियथा। ग्लौचुकायनइति। नचात्रफेश्छचेतिशंक्यं वृद्धादित्यनुवृत्त्यात त्रफिञ
एवग्रहणात् सौवीरत्वाच्चं तथाचशेषइतिसूत्रेभाष्येउक्तं नचफिञंतं सौवीरगोत्रमस्तीति। षत्वस्येति। न हिसिद्धत्वेनए

७८

108

त्वाभावोप्येन दृष्टेनिभावः फि(ट्)ञिति। दृढेभ्य इति शेषः अदृढेभ्यस्त्विञितिबोध्यं। दृप्तिकार इति। अत्रारुचिबी(ज)ं तु
बाधसामान्यचिंतायां सर्वबाधापत्तिः। विशेषचिंतायां तु पुरस्तादिति न्यायेन एयस्यैव बाधापत्तिः। इष्टिस्तु भाष्ये नास्ति
उपसंख्यानपाठेन शिवादिपाठस्य निर्मूलत्वं च एयेन बाधितत्वादिति। नस्यापत्यमित्यौत्सर्गिकस्य नेन बाध इति भावः
भाष्येति। भाष्यकृतोपसंख्यानपाठादृष्टिकृता शिवादौ पाठादिति भावः। पुंवद्भावप्रतिषेधार्थ इति। पांड्वादयिन इत्यादौ
। अनेन रापस्येनातित्वाभावात्ज्ञाने श्वेत्यनेन न सिद्धिः। न दधिपतिवाच्येवेति। मत्यासस्यानन्नन पदस्वामित्वेन यायः
क्षत्रियवाची स एव पातिष्ठन इत्यर्थः। न ह्माजस्यार्थेनेति। न [illegible]ंनस्यार्थे नैव कृत इत्यर्थः। नावन्मात्रान्वयीति यावत्
। अनएवांगदेवदत्तयज्ञदत्ता इत्यादिसिद्धिस्तत्र बहुत्वस्य देवदत्तादावप्यन्वयेन न दर्थमात्रान्वयित्वाभावादित्यन्यत्र

शा०र०

विस्तरः। कौशल्यनीति। आंबष्ठ्येनीत्यपि बोध्यं। अमत्सृहेति। न चौरसेघ्याया अपत्यमित्यर्थे ठक्पल्लोपे यस्या नापत्यता
ल्लोपो न स्यात्। भस्याढे इति पुंवत्वं तु ढे इति निषिद्धमादेशत्वेना[illegible] पत्यत्वं सुलभं भत्सयपत्वेनुस्त्रीमत्सयानां स्वार्थिकत्वे
पि स्त्रीत्वघोनकत्वेन नलं व कुमत्राशक्यं यौधेयीसाहायकं ओत्सं न स्वार्थिकत्वान् गोत्रत्वमस्त्येवेति शार्ङ्गरवाद्यञ इति
ङीन्सिद्धिः अन एवापत्याणं नाभिजिन शब्दादभिजिद्धम्भरिति सूत्रेणात्यं न स्वार्थिके यञि गोत्र चरणादिति वुञि
आपत्यस्येति यलोप आभिजिनकसिद्धिः। औरसे घ्यानासंघ औरसेभ घइस आणंतु भस्याढे इति भागेव पुंवत्वे इञ
नत्वादेव सिद्धोपकार निवृत्तिश्च पुंवत्वादेवेति वाच्यं। आदेशत्वे पि स्त्रीत्वस्याधिकस्य घोत्सनायादुर्वारत्वेन न चापि
लोपस्य दुर्लभत्वात्स्यानिवत्वेनापत्यत्वं तु न सुलभमशास्त्रीयत्वात् यदि तु आपत्यस्य चेति सूत्रे आपत्यत्वमपसार्थक

कृत्वमात्रेनत्ववधारणगर्भमित्युच्यनेनहामप्राप्यद्दोषइत्साशायात्। एतच्चैकेपदेस्पष्टं। मत्सयत्वपक्षश्चयेचनह्वि
नेइतिसूत्रेभाष्येदृश्यते। आदेशत्वपक्षस्य महत्त्वसूत्रेभाष्येपाष्ठभाष्यंतुएकदेश्युक्तिरितितत्त्वं। षष्ठीस्वरसादिति। न
चस्त्रीहिशात्योरितिवद्दानंनर्थेषष्ठीनत्रहृध्याघर्थकिलकरणात्षष्ठीस्थानेइत्यस्यबाधेप्यत्रनह्याधेमानाभावादिति
भावः। नन्वत्रपक्षेहस्तिशिरसोपत्यंहास्तिशीर्षिर्वा कूर्यादि • त्वादित्र। अचिशीर्षइतिशीर्षादेशस्तनइत्नःप्युङ्हास्ति
शीर्ष्याश्चत्रस्थानित्वेनशीर्षशब्दस्यशिरस्शब्दत्वाद्येचनह्वितेइतिशीर्षन्नादेशःप्राप्नोतिटिलोपस्तुनयेवाभा
वकर्मणोरितिप्रकृतिभावात्। स्पष्टंचेदंयेचनह्विनेइत्यत्रभाष्येइतिचेन्नं। अनुप्रात्मापध्यानाविनिसाहचर्यात्प्रत्र
नाह्विहितयादावेवप्रकृतिभावस्वीकारेणादोषात्। नत्वाह्विनइत्यत्रनुनतथार्थौध्यानात्। हास्तिशीर्ष्यस्यप्रग ■ x स्या १

111

ग्रा० र०

वनोच्चारणात्। ध्वनितं चेदं प्रकृतसूत्रे आदेशत्वं स्थापयता भगवता। इत्यपास्ताधिकारः। ।युक्तस्येति। उपलक्षण
मेतत्। भाष्यादाविति। आदिना वार्तिकं। चंद्रमसमभिदधाना इति। तादृशस्य संकल्प्यवाक्ये प्रसिद्धाः। अश्विन्यादेः
केवलनक्षत्रवाचकस्य तु न ग्रहणं तेन कालयोगस्याव्यभिचारात्। अप्राप्तिपूर्वकप्राप्तिरूपयोगस्यासंभवाच्च। पूर्व
सूत्रेति। तेन प्रत्यासत्त्या नक्षत्रस्य यावंतं कालं चंद्रमसा संबंधः औत्सर्गिकस्तत्कालसंबंधो विशेषो गम्यते स च षष्टि
दंडात्मक इति भावः। द्विरणा इत्यस्य प्रतिप्रतिप्रसूतेणेत्यर्थस्तदाह। इह हहीति। नदनुबंधकेति। स उपात्त एवा
नुबंधो यस्य स नदनुबंधकः स चान्यश्चानुबंधो यस्य सोऽन्यदनुबंधक इति बोध्यं। लौकिकीं विवक्षामिति तेन सा
वनाति रिक्ता सा ईप्सा सयोरेवानेन प्रत्यय इति भाष्ये स्पष्टं। अनंतवचन इति। प्रकृतन इति शेषः। विशेषणसमासः

४६

112

शानत्वसंख्यावाचिशानशब्देननुतद्धितार्थेतिसमासेशानश्लोकीत्यादिसिद्धिः अयंतुनसंख्यावाचीतिभावः। ओ
र्णइतिपरत्वाद्दकृत्सार्वेतिदीर्घंगवृत्तपरिभाषाया अनित्यत्वेनपुनःप्रसंगविज्ञानाद्दोर्गुणइत्यर्थः। मरुत्वती
यमिति। मरुत्वानिंद्रः। अग्नीषोमीयमिति। ईदग्नेरितीत्वं। निपातनादिति। नत्पुरुषेकृतीतिबहुलग्रहणाद्दलुक्
कस्कादित्वात्षत्वं वाचस्पतिदिवस्पतिवदित्यन्ये। मासिकमित्यादि। कालाट्ठञ् भावृषएण्योषकारमेवेति। नत्रषका
रोच्चारणेपिषस्यनेत्वफलाभावादानुसोगघनस्यक्लीवत्वात्। अविदूसादिभ्यश्चाचारक्विबंतेभ्यःक्नेरिक्विप्नास्तेव
उदाहरणेषुहृत्स्यपाठात्। आदिभूतादइति अत्र इत्यर्थः। कवर्गात्पूर्वेति। इदंफलितार्थकथनं पूर्वशब्दोभाववप्रधा
नः कोः पूर्वत्वमेषामितिबहुव्रीहिरतः सूत्रेनसर्वनामकार्यंसुउतिबोध्यं कवर्गावधिकंपूर्वत्वंवनामितिवाच्योर्थः

शा० १०

अनुदात्तादेरिति। गर्भिनूशब्दस्यांतोदात्तत्वादिति भावः। प्रत्याख्यानादिति। उक्तरीत्यानुदात्तादित्वाभावाद् ङीषोऽप्राप्तावौ
त्सर्गिकाणासिद्धिमाश्रित्येत्यर्थस्तदाह। तथा चेति। असुरितत्वादिति। योगविभागसामर्थ्यादित्यपि बोध्यं। वुञस्तु न
संबंधो व्याख्यानात्। समूहप्रत्ययांतानां नपुंसकत्वात्। घञश्चेत्यत्रापत्यग्रहणाच्च न स्त्रियां विशेष इति बोध्यं। मत्वर्थे ल
क्षणाय्येति। छांद स्यनिशेषः। छांदसस्तत्र मनोर्लुगित्यन्ये। किदस्त्रादिति। शकुनीनां चलघुपूर्वमित्याद्युदात्तत्व
नुनां स्यात्पूर्वे लघूदात्तमिति तदर्थादिति भावः। मयूरोमादीनां चेत्यनेनापि मध्योदात्तः। सत्त्वत इति चरणवाचिका
या इति शेषः। सम गाथ इति सूत्रे इति शब्दः प्रकारे तेनादिसदृशानपरिग्रहः। तेन पंक्तौ नःपांक्तः काकुभ इत्यादि
प्रातिशाख्यव्याख्यानमिति केचित्। प्रत्ययलंभ इति अध्ययनवेदनयोः सहाधिकारादुत्तरप्रत्यया नानि

यमेनघ्यर्थकत्वमितितदर्थसिद्धि रित्युच्यतेनदास्यस्वार्थमेव अतएवतदस्मिन्न स्तीतिदेशेइतिसूत्रेप्रमादकृ
तमाचार्यस्यतदधीनइतिसूत्रेद्विस्तऋहणंशक्यमकर्तुमित्युक्तंभाष्ये उक्थादिष्वेवेतिप्रथमत्वादितिभावः लुगिति।
अस्याव्ययीभावत्वेप्यध्येत्रणिउपसर्जनत्वान्नाव्ययत्वं।भाष्योक्तेरिति।रेवतिकादिभ्यश्छंदसीतिसूत्रेइतिशेषः अस्मा
× ताप दृवभाष्यप्रयोगात्तद्विषयं वैकल्पिकीत्याहुः अत्रपक्षेप्रोक्तात्लुग्विधानसामर्थ्यादर्थप्रतीतेरणाप्युपपत्तेः।आर्षप्रस्य
यांतादिति ऋषिपदघटितसूत्रविहितप्रत्ययांतादित्यर्थः।एतच्चमूलानुसारेण।औत्सर्गिकएवेति यत्रत्यौत्सर्गिक ×क३
स्यत्राबाधः प्राप्तस्तत्रैवतद्बाधायऋष्यणः प्राप्तेरितिभावः। पट्टेति। पणितुःशाब्दइतिपाठः।एवंचार्षेत्यत्रप्रतिप
दोक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तावपितत्क्षतिः अतएववास्मिन्निसूत्रेऽत्रिशाखादितश्चानिञ्इतिढकितनत्इत्रिरप्यक्षत्रि

प्रा०२०

येति लुक् भाष्योक्तः संगच्छत इति
भावः मूलं भाष्यामनुसारेणेति बोध्यं। अत्र पक्षे आर्षेति स्वार्थे ण। ऋषिवाचिनो गोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थ इति बोध्यं ॥
ति कृतामिति। याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वादिति वार्त्तिकविरोधोऽत्रारुचिः छंदस्त्वं मंत्रेष्वेवेति च। मनु
प इति स्वार्थः। लोकनिरूढ इति सकललोकप्रसिद्धदेशनाम्नीत्यर्थः। अंतर्भावितेति निर्वर्तितेत्यर्थः। लुकः स्यादिति
एन दूरदनानुसारेण अर्थविशेषासंप्रत्ययेन तन्निमित्तादपि पंचकपाल्यां संस्कृत इत्यपि विग्रहस्य पंचकपाल इत्येव
यथा स्यादिति भाष्यवार्त्तिकाभ्यामव्यविकन्यायैः पंचकपाल्यां संस्कृत इति वाक्यमेवेति तत्स्याख्यानभाष्येण च विरुद्ध
मेतत्। चतुरवयवोऽर्थश्चतुरर्थस्तत्र भव इति तु भाष्यं। पुनर्द्वंद्व इति यन्नदपि हरदत्तानुसारेण द्वंद्वं येनैव निर्वाहात् ४८१

५९

।नत्पत्रेति।लुबंनंचेदेशानामनद्दालुबितिसूत्रार्थइतिभावः।हत्वंस्यादिति।वेनस्वानित्यत्रेतिशेषः।बहिरंगत्वेनेति
॥वहिर्भूतनमस्यपनिमित्तत्वादितिभावः।अश्वंचेति।वेनवेनस्वानित्यत्ररुत्वं।यस्येतिलोपइति।वेनस्वानित्यत्रटिलोपे
अंतरंगेसुपिडं॰नमितिपदत्वेकृतेऽस्यापिप्रसक्तिरित्यपिबोध्यं।नहिस्वादिष्वितिपदत्वंनेष्योऽन्तरंगेनोक्तन्यायेनस ×गं३
माधिःस्यानइतिभावः।यस्येतीति।टिलोपस्याप्युपलक्षणं।कार्यकालनयेति।कार्यकालपक्षेएकवाक्यतयेत्यर्थः।
निषेधादिति।साक्षात्परंपरयावापूर्वत्रासिद्धीयप्रापकप्रतिबंधकस्यानित्यत्वस्यनेननिषेधादित्यर्थः।दिगिति।दिग
र्थस्तुतुल्यन्यायेनभत्वेपिनन्निषेधः एवंचौत्सीत्याद्यावपिनदोषः एवंचैकदेशविकृतन्यायेनसुबंतत्वनिमित्तकप
दत्वमपिवेनस्वानित्यत्रनपरत्वेनतस्यापिभत्वेनबाधादिति।एतेनयथोद्देशपक्षेपिसाक्षात्परंपरयेत्याद्युक्त

ग्र० र०

रीत्सा पदत्वे स्थानिवत्वनिषेधः स्यादेवेत्यपास्तं वस्तुन इहं सर्ववार्त्तिकानुरोधेन कार्यकालपक्षे विशिष्टाग्रं भाष्यनये बहि
रंगपरिभाषायाश्च प्रवृत्तेः। परपदस्याजादेशस्यैव स्थानिवत्त्वनिषेधाश्च पूर्वत्रासिद्धीयमिति निषेधोप्यत्रनेति। नपदां
तसूत्रे उपपादितं। मतुप एवेति। नचहस्वनुड्भ्यां मतुबित्यत्रैव तद्ग्रहणार्थं मनुबंधकोच्चारणं परत्वादिति लोपेहस्वा
सरत्वाभावात्। न गोश्वनिति निषेधेन फलाभावाच्चासावर्णं नत्वात्। नचवेनस्वानित्याद्यावुदात्त निहन्निस्वरस्यन
गोश्वनिति निषेधाभावापत्तेः। नचहि मतुब्ग्रहणमनुवर्तते इति चौविनिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति वाच्यं। कुमारीसा
दावंतोदात्तत्वानापत्त्यानेनोदात्तनिहन्निस्वरस्यननिषेधइत्यर्थस्यतत्सूत्रे भाष्ये संवस्य स्पष्टत्वादिति भावः। ननुरका
जाउरइत्यस्यसाधयितुमशक्यत्वेन तेनान्यनो विधानस्य ज्ञापयितुं शक्यत्वेपि प्रकृतेनदृशाकंपमनुपापि महिम्ना

118

नित्यस्यसाधयितुंशाकपत्वादित्यरुचेराह।प्रक्रियेति।अन्यतरइति।एवंरीत्याएतन्नज्ञापकसिध्यर्थमेवप्रकृतस्य
मनुपाउित्वंनकृतमिति तत्वं। ।इतिचार्तुर्थिकाः। ।अ■प्रवृत्तेरिति।तेषामपीदमर्थत्वात्स्वाभिः।तेनःप्राणिति।ते
नःप्रागर्थेष्वित्यर्थः।तेषामर्थानामिदंशब्देनाग्रहणंज्ञाप्यतेइतितत्वं।ननुत्वाईकादिभ्यश्चतुरर्थ्यामेवेतियमार्थेन
त्यादित्यरुचेराह।गोत्रोक्षेतीति।लिंगंतुलोकादेवनपुंसकत्वंबोध्यं।प्रत्येरन्निति।संभावनायांलिङ्।तेनेदंसूचितं
विकरेघादिनितस्यार्थेनथापाठः।अन्यथाएयादीनामपितिहस्यापत्तिरिति।जानाधिकारानंतरमिति।प्राहृषसएप
ठ्नादिविनिसत्रकरणलाघवानुरोधेनेत्यर्थः।बहुव्रीहिरपीति।सूत्रेतंत्रेणोभयोर्निर्देशः।स्त्रियां■पूर्वेति।चेना
दूरेअैानरइतिप्रयोगनिवृत्तिश्चास्यफलमितिसंगृहीतं।नद्धितार्थेतिसमासइति।पहस्यपूर्वइस्सेकरेशिसमासइस

शा॰र॰

न्ये। सिद्धमिति। श्रवणार्थे तु नसकारो व्याख्यानात्। एभ्यो देशो ऽस्ति। स नित्यं भवेदिति शेषः। तेनापि तेभ्यो ऽप्यदेशाद्विभ्यः
सिध्यति गहादिराकृतिगणः। स्थापयितुमिति। तेनाशनीयसिद्धिः। इह योगो विभज्यत इति स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये। य
थासंख्यं नेति। न चैक एव खो ऽनेन विधीयते चेन तस्य सहायता घोत्यते सा च मकरणाच्छेनेति यथासंख्यप्राप्तिरे
वेति वाच्यं। ससहायताघोतनेपि तस्याः संबंध्यंतरसाकांक्षतया द्वयोरुपस्थित्या तत्प्राप्तेः। द्वितीयोपस्थितिं विना
र्थापर्यवसानात्। न च मत्वर्थतद्धितविधानात् यथासंख्यविकल्पार्थकानां प्रसंगः भावमात्रार्थत्वेपि अन्यभावार्थत्वा
भावात्। मकृते च महाविभाषया वा ऽस्य सिद्धत्वात् अन्यतरस्यांग्रहणबोधितत्वादभावेऽणो वेत्यस्य लक्ष्यसंस्कारवेलायां निर्णी

४ फा २

येऽपि विध्यर्थप्रमितिकाले ऽत्र याणामुपस्थित्या तदप्रवृत्तेः यथासंख्यसूत्रे च विध्यर्थप्रमितिवेलायां निर्दिश्यमानगतसं

र्म्मसाम्यं गत्यन्तरनिरपेक्षं नमऽगणनमित्याह भाष्ये अनयोरेव सिद्धं प्रकरणाभ्यां कृत् अस्त्येवेति नास्त्येति भावः। समुद्रं
समयेति। अतोस्तदर्थकत्वदर्शनाय समयेत्युक्तं। अनुनैव विग्रहः। सतम्यंतमिति। समयेत्यस्याधिकरणशक्तिमधा
नत्वादिति भावः। इति भाष्यमिति। अत्र भाष्ये सायं[illegible]प्रातिकस्योदाहरणात् कालसमुदायस्याकालत्वेपि यथाकथं
चित् कालवाचित्वेन ग्रहणं। घुघुलसूत्रे चिरमित्यस्य ग्रहणेनाव्ययत्वमयुक्तं घुघुलोरनित्यत्वाज्ञापकप्रयोगादेव वा न
त्वप्रवृत्तिः। कुकविकृतिरिति। कुत्सितस्य कवेः कृतिरित्यर्थः। इहगोणशब्देनात्र लाक्षणिकमात्रमित्यभिमानः। व
स्तुतस्तद्व्यतिरेकेणैतत्वं। लक्षितलक्षणयेति पुष्यपदलक्षितचंद्रमसा कालो लक्ष्यत इत्यर्थः। परं परासंबंधेनपु
ष्यपदस्य काले लक्षणे सर्थो वा मुख्योर्थ इति। शक्योर्थ इत्यर्थः। तस्यादित्ताभावादिति। मत्यपसन्नियोगशिष्टत्वा

११०

ऽनरंगत्वानुदि अंगास्य रस्येत्यर्थे न तष्ठस्य परत्वाभावेत्कर्मठ इत्यादौ अठच्छस्येवेकादेशो दुर्लभः यदागमा इति न्याये न विशिष्टस्य ग्रहणेपि निर्दिश्यमानपरिभाषया समुदायस्य नस्यात्। निर्दिश्यमानस्तु व्यवहितन इति भावः। मत्स्यया युदात्तत्वे कृत इति। सं[illegible]नियोगशिष्टत्वेनेति भावः। अत्र ठच्छित्वे नेत्युपलक्षणं। युच्छित्वं समान्यापेक्षं ज्ञापकं। प्रत्ययसंबंध्यादेशा अनरंगेभ्योवलवंत इत्यानि बोध्यं। ठच्छित्वं तु न ज्ञापकं ठस्येक इत्यत्र संघातग्रहणपक्षेनोदात्तस्य ठस्यांतरतम्यादंनोदात्तादेशसंपादनेन चित्वसार्थक्यात् वर्णग्रहणपक्षे ठकारादि घकार उच्चारणार्थो न च्छा एव मत्स्यया इत्यर्थस्याकरसंमतत्वेन मत्स्यये अर्थस्य चित्वस्यादेशेनोदात्तप्रहस्यासार्थक्यात्। भाष्ये तु श्वसस्तुट् चेति चेनादेशसंनियोगः कर्तव्य इत्युक्तं। यदि तु अंगत्वनिमित्तस्येति व्याख्यायनेयदागमा इति परिभा

षष्ठाविशिष्टस्य ग्रहणे विनिर्दिश्यमानपरिभाषया ष्ठस्यैवादेशः इत्युच्यते न तु हस्वस्येति निष्कर्षः। अपकृष्यत इति। सर्वत्र

ग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा छंदसीत्यस्य निहस्यैव नत्फले सिद्धे तदुपयोगस्य षष्ठमेवेति भावः। न चाहेमन्तो लोके हृति

नि॰ ३ विषये एव अनुवाचित्वमिहेमन्तशब्दे नैव ग्रहइति वाच्यं। वैकल्पिकत्वादिति। एवं च रूपत्रयसिद्धाविदं नकार्य

मिति भाष्ये उक्तं। त्वद्रीत्याहेमन्तशब्दे ऋत्वणो हेमन्तान्चेति अवाधापत्तौ हैमन्तमित्यसिध्याफलभेदमस्यानास्त्याना

संभव इति भावः। सर्वत्रग्रहणं तु सर्वं चविषाणौ रेति वदिति नार्थसाधकं। न च हेमन्तान्चेति चेन ऋत्वणो नुकर्षणा

त्सिद्धिः। वसन्तान्चेति च वदस्यापि छंदसीत्यनुकर्षकतायाएवौचित्यात्। अंगसंज्ञानिमित्त इति। स्युशब्दस्य प्रत्य

यत्वात् तदवयवो यो युशब्दस्तस्य विधीयमानोंगरूपसंज्ञिनिमित्तको ऽनादेशो न स्यादित्यन्वयः संज्ञायत इति संज्ञा

अ० २०

कर्मण्यपु॰ अंगरूपसंज्ञीत्यक्षरार्थः। अंगात्परस्ययोरित्यर्थे दोषः। यद्यागमा इति न्यायेनागमविशिष्टस्ययोग्रहणे
विनिर्दिश्यमानस्यव्यवहितत्वाद्विशिष्टस्यानिर्दिश्यमानत्वाच्चाप्राप्तिरिति भावः। अंगसंज्ञानिमित्तमितित्यपपाठः
।तादर्थ्ये हि उक्तरीत्या दोषस्याभावात्। कालवाचित्वाभावादिति। अवसानवाचित्वादिति भावः। आहुरित्यत्राह चि
वीजेस्यमेवाह। यद्यपीति। अनभिधानादिति। सायान्हसायन्तरयोः सायेऽइति सक्षेत्र एव च तस्य प्रयोगो नान्यत्रे
त्यर्थस्य भाष्ये स्पष्टत्वादिति भावः एवं च सायमेऽनेत्यादिचिंत्यमेवा। अप्रबुना विति। अचेत्यस्याप्युपलक्षणं। हसंपा
ठोपि समर्थयितुमिति। न च यवंनानुकरणेऽनरंगत्वाद्वृद्धौ वृद्धिमत्कृतिभूतमनुकर्तुमशक्यमिति वाच्यं। अभावस्य
दिति सत्रेपक्षे वृध्यभावएवनिपातस्यतदृत्याश्रयात्। सोवातइतीति। स्वातेरुभयथा प्रोक्तिरित्युपक्रम्य हि तदुक्तं भाष्ये

१२

।माधवस्त्विति।अत्राहुश्चिंत्यं तु वृद्धविरोधः।हरदत्त इति।अत्राहुश्चिंत्यं तु नपुंसकह्रस्वविशिष्टस्य लिंगप्रत्ययेवेशि
ष्टासंभवेन परिभाषाप्रवृत्तेर्दुरुपपादत्वं।तस्मात्स्त्रैसमाहारद्वंद्वगर्भो द्वंद्वः।तेन स्त्रीलिंगयोर्ग्रहणं।नपुंसकह्रस्वत्वेप्ये
कदेशविकृतन्यायेन लुगिति तत्वं।श्रीतत्वप्रकाशिकेति।शेषइत्यनेनास्यापि सिद्धेः पूर्वस्य स्पष्टतार्थमित्युक्तं।स्पष्टतयेन
दर्थलाभार्थमिति तदर्थः।जातलब्धाभ्यामन्यथासिद्धिस्त्विह परित्यक्तेति न विरोधः।तद्देवाह।अन्तरएवेति।विशिष्टेति।
काद्यविलंबाभावप्रतियोगित्वविशिष्टं भवनं प्राप्यभवशब्दार्थः।शुद्धं तु भवशब्दार्थ इति भावः।ऋज इति।कालाद्वञ इत्य
र्थः।समानार्थ इति।प्राधान्येन तु विचारः कर्तुसतयोरुभयत्रापि बोधादिति भावः।भिन्नार्थ इति।धनवाचीत्यर्थः।आ
त्तेयमिति।विद्यमाने धने चभवमित्यर्थ इति तदाशयः।अभ्यमाश इति।वरुचोंतोदात्तादित्यनेन।अनद्यतनु बंधकस्याग्रह

शा०१० णादिति। यद्यपि येनानुबंधेन सानुबंधकत्वं स्यादनुबंधकत्वं वा न तदनुच्चारणे एव न तस्य ह्रस्वेरत्र न तस्यावृत्तिः तददनुबंधकेति
शास्त्रमर्यादया न यैव लाभात्। सउच्चारितस्यैवानुबंधो यस्येति न दर्थात्। अनेनैव कभृ विधायके सूत्रे नित्वे न स्वरसिद्धे
×ति३ र्नित्वं रिदे हि निसूत्रे विशेषणार्थं। अन्यथा पाचिकैत्यत्रापि प्रसज्येते त्यपि गर्भे भाष्यं संगच्छते। सूत्रे च तंत्रेण ककारनकौभ ×रे३
यानुबंधोपलक्षितस्य न कारानुबंधोपलक्षितस्य च ग्रहणमिति न दोषः यस्तथाप्येतत्क्लेशपरिहारार्थमेव च ऊहनरतिर्चिंता
वीजमिसाशयः। पूर्ववत्करणस्येति। निष्क्रामत्सुरुषीय निष्क्रमणकर्तृत्वारोपात्करणस्य द्वारस्य कर्तृत्वं वोध्यं तत्र भवर
स्येवेतिं स्थित्यस्य र्थकभुंवोपितन्नग्रहणादिति भावः। प्रसुविवर्तत्वादिति। प्रसोपादानकारणकत्वादित्यर्थः। नरायणेति।
नराः अयनं स्थानं यस्येत्यर्थः। अंतर्यामितया तेषु स्थितेः अस्मादेव स्वार्थिके णि नारायणः। नरसमूहार्थकता

४ तित् २

रत्नाद्येनायं साधुरित्यन्ये। प्रकाशितमिति। प्रथमप्रकाशितमित्यर्थः। अयमेव प्रकर्षः तत्स्वकृतमन्यकृतं वा। अनन्तेन
कृतमित्यनेनानुगतार्थता। पंचेति। जितलितकित् निरनुबंधकभेदेन पंचेत्यर्थः। षट्।ठ।ण।णप्।अन्।अत्।तनः सूत्रोक्ताः पंच
महोत्सर्गाद्यर्थः। अनंतरादिति। संबंधिविशेषः। णिदयमिति। ननु जितः अन्यथेनः स्वार्थे अविधानं व्यर्थं स्यादि
तिभावः भाष्ये तु जित्यथनेत्स्वियां ङीबर्थं स्वार्थिकाः अश्वारितार्थं वक्तुं शक्यमिति भावः। अग्निमिंधे इति। इंधयतीत्यर्थः
। इतिलुगिति। यथा अलुक् तथा द्विगोरिति सूत्रे निरूपितं। बीजांतरमाह। अनखेति। एतत्सामर्थ्याद्देवहलादेरपि यतो लु
क् भवतीति भावः। बोद्धव्यानि। तस्य तस्य सामान्यविशेषसर्वप्रकृतिसंग्राहकत्वबहिर्दृष्टमित्यस्य सामान्यरूपेण विशेषरू
पेण च सर्वविशेषबोधकत्वं बहति बोढेति च समानार्थमिति भावः। स्यष्ठेचेदं तस्यापत्यं न दृहतीति सूत्रभाष्ययोः। स्त्रिया

ग्रा.२०

मिति।स्वभावादिति भावः।क्रियेति।विवाहरूपेत्यर्थः।तुग्न इति।गोत्रग्रहणानुवृत्त्या गोत्रप्रत्ययानामेवाग्नादीनां ग्रहणमित्य
र्थः।ऊर्ध्वमिति।गोत्रेऽलुगचीत्यलुकाद्वृद्धिसिद्धेरिति भावः।नन्वादिति।याज्ञिकाद्यस्येति बोध्यं।नेहेति।नेदं तुग्नविधिमा
त्रविषयं संकोचे मानाभावात्। ।इति शैषिकाः। ।तस्य ग्रहणस्य।तस्येदमित्यत्रत्यस्य।मयड्वैतयोर्भाष्यमिति।मय
ड्वैतयोरित्यधिकारे नित्यं वृध्येनीत्यर्थः।एतेन मयड्वैतयोरित्युपन्यासोऽसंगतः तस्य पाक्षिकत्वेनाणोपीष्टत्वादित्यपा
स्तं।अप्राणीति।अनुवर्णनमित्यपि बोध्यं।आपुदानमिति।अनुदात्तादिभिन्नमित्यर्थः।इदं।प्राणीत्यादि।वहुश्रुतेः
कार्यं इति।जितश्च तत्प्रत्ययादिति सूत्रभाष्यप्रामाण्यादिहैवेति लभ्यते।तत्र हि विकारविकारेऽपि तद्धिकारत्वमारोप्य तत्
त्प्रत्याख्यानम्।अन्यथापित्वान्ङीपूतत्प्रत्याख्याने।आरंभेतत्त्वं तत्वान्ङीविनिफलभेदेन हसंगतिः स्यादिति बोध्यं इदं।

भाषाग्रहणं। अचसवेति। विकारावयवयोश्चेच्छंदसि म॰यट् तर्हि अच एवेत्यर्थः ततश्चान्यत्रार्थे एवच्छंदसि वह्वचोमयडि
निभाकः विपरीतेनेति अचश्चेद्धिकारादौ मयड्वहिछंदस्येवेत्येवमित्यर्थः। तेन लोके ए॰ मयमित्यादिप्रयाहृतिः स्यादितिभा ×पि२
वः समासनिर्देशादिति। अभक्ष्येत्यादौ समासनिर्देशादेतयोरित्यत्र न द्वंद्वादेकशेषनिर्देशाच्चेत्यर्थः। एवं च तयोः ए
थगुपस्थित्यविषत्वान्न यथासंख्यमिति भावः। एतयोरित्यनेन विकारावयवयोः क्रमेणोपस्थितिरित्यर्थे मानाभावा
च्चा। एतेनापंनाविस्यादिवत्स्वर्थगनुपस्थितावपि न तस्यादित्यपास्तं। भाषायामितीति। भाषायां मयट् अचश्छंदसीसत्त्र
यनेत्यर्थः तस्यनिर्णायकत्वादिति। विज्ञानमयान्तरसमयाभ्यां माययाशाच्चेत्यपि बोध्यं। अवस्थितत्वादिति। एवं च वामी
×वा१ त्यनेन वैकल्पिकत्वरीत्या समानस्य नित्यार्थत्वमिति नृम्णमिति भावः। यथपि स्तुत्या मणीनामिति प्रयोगे समाहारद्वंद्व

शा०२०

पूर्वैकैकशेषेण सिद्धिमाश्रित्य स्त्रीमणीत्यंशोऽपि भाष्ये प्रत्याख्यातस्तथापि व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन स्त्रीत्वंशस्यैव प्रत्या
ख्यानमित्याशयः। स्त्रोन्येति। व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धेः। इत्यादीति। अन्नमयेत्यादिशब्दार्थः। विज्ञानमयेत्यन्तरस
मयस्याप्युपलक्षणं। प्रकृत्यर्थविरोधिन इति ब्राह्मण। अत्र प्रचुरा इत्युक्ते नियमेनान्येषामल्पत्वमनीतेरिति भावः। पर्यवस्य
तीति। तस्य पर्यवसानं कथमिति चिंत्यं। स्य इत्यादिति। एकाचो नित्यत्वेन नैव सिद्धेरिति भावः। आर्थिकार्थेति। योयतो निर्गतः
स तस्य विकार इति लोकप्रसिद्धेरिति भावः। इदमर्थे इति। अयं चासाधर्थश्चेदमर्थस्तत्र पुरीषरूपे इत्यर्थः। तस्य पुरीष
मित्यर्थे प्रत्यय इति यावत्। लिंगं विकारावयवत्वाभावरूपं। एतच्च कैयटहरदत्तानुरोधेनोक्तं। चिन्त्यमिति सूत्रस्य भा
ष्यानुगौ भुक्ताहारविकारे [illegible] गोविकारत्वमारोप्य प्रकरणबाधएवोक्त इति दिक्। मयटं बाधितुमिति। योगविभागसि

ढत्वेन कार्चित्कत्वादेकाचो नित्यमिति मयट्सु शाक वारण इत्यभिमानः। मयट्श्चेति। उभाभ्यामपि येन नाप्राप्तिसत्वा
दिति भावः। परशाव्यस्येति। यदंतत्वेन स्वरितोंतत्वादिति भावः। यत्तु पाक्षिकमयट् उभावार्थमिति तन्नोन्यथैवोपपत्तेः शास्त्र
बाधे मानाभावात्। ।इति प्राग्दीव्यतीयाः। ।प्रकृतिभागस्येति। तस्य च न द्दर्थे लक्षणेति भावः। स्थानिवत्वेन धातुत्वा
दिकानिर्देश इत्यन्ये। सोस्यैव मपंच इति। केचित्तु एतद्दलाऽकरणसूत्रमनार्षमित्याहुः। पक्षे शीर्षभार इति। सोपि गणे पठ्य
ते। एकदेशविकृतन्यायेन तु न सिद्धिः। शीर्षभारस्य विकाराभावात्। न्यायसिद्धेति छिन्नपुच्छश्वद्दष्टांत मूलकैकदेश
विकृतन्यायेनेत्यर्थः। यद्वा सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन विशिष्टस्यादेश इति स्थानिवद्भावन्यायसिद्धेत्यर्थः। ख्यातं
श्रेणेति। त्रिमत्स्य पांतान्मपूर्नित्यं भवत्येवेत्यर्थः। न द्दविवक्षायामिति। निर्देशेत्येर्थे त्रिमत्स्य पांतान्म भवत्येवेत्यर्थः। प्र

सू०२०

करणादिति भावः। योगं विभजस्वेति। त्रेर्मप्। त्रिप्रत्ययांतप्रकृतिकात्तनीयांतान्निर्वृत्तेर्थे मबित्यर्थः। ततो नित्यं नेदं मब्विधा
यकं। नित्यविकल्पयोर्व्यवस्थानापत्तेः। नापि निर्वृत्ते मपो नित्यत्वबोधकं। एकयोगेन सिद्धेः। किं तु निर्वृत्तार्थमनुवादेन

^वि३

नित्यत्वं धायकं नित्यत्वं वा योगव्यवच्छेदः। शंखो नित्यं पाण्डुर इतिवत्। न च हि न कदाप्यपांडुर इति प्रतीयते एवं च निर्वृ
त्तेयोयं म पृसत्यंनादृ वसेवन कदापि न भवतीत्यर्थः। ते न निर्वृत्तेपि वाक्यं न। अन्यत्रापि त्र्यंतस्य प्रयोगो न। तदाह।
अर्थविशेषानादरेणैवेति। अत एव त्र्यंतं मविषयमेव यथा स्यात्केवलस्य प्रयोगो माभूदिति भाष्ये संगच्छते तेन प
क्त्रिः क्रियते कृत्रिममहत्सुंदरमिति च न। एवं चाघसूत्रेपि वेत्यस्यासंबंधः फलाभावादिति बोध्यं। ततीयांतत्र्यंतादि

^क१

निर्वृत्तिस्तु अलौकिं विग्रहाभिप्रायेण। भावप्रत्ययांतादिति। निर्वृत्ते इति शेषः। नास्मात्तनीयांतादिति। तेनेत्यधिका

रेफीति भावः। वचनादिति। अपमित्यश इत्यस्य यो भवतीति वचनसामर्थ्यादित्यर्थः। ऊनत्वेनेति। अन्वीपि केत्यर्थः। अन
एवेति। प्रत्यये इति लोपेनैव सिद्धे निपातनं वैयर्थ्यापत्त्या नञ्सस्य पसन्नियोगेनैव निपातनमिति भावः। विशेषणत्वादेका
दशास्य पूर्वनिपातापत्तेराह। संख्याया इति। इदं च द्वंद्वसाधारणमिति न इत्यस्मिन्नधिकमिति सूत्रे कैयटे स्पष्टं। एतेन द्वंद्व
बहुव्रीहिमात्रविषयं तदित्यपास्तं। आरण्यकेति। अरण्यास्म इति णो नात्स्वार्थे कः वुञ्तु न पथ्यध्यायादिष्वेव तद्विधा
नात्। विशेष्येति। एकदेशी भवनेत्यर्थः संश्लेषार्थत्वे सप्तमीत्यन्ये सास्यास्तीति। लिंगविशिष्टपरिभाषयादिष्टाश इत्यस
स्य इति भावः। मानाभावादिति। पूर्वोक्तकोशादिनरकोशानुपलंभाच्चेति भावः। रिष्टमिति अस्यमतिर्दिष्टिक इति भा
ष्यविरोधाच्चं एतेनाशीआधिविसिद्धादिष्टाशब्देन सूत्रे समाहारद्वंद्व इत्यपास्तं। तावतापि प्रमाणानुगतेत्यर्था लाभा

सू० २०

च्चा। युगं रथांगमिति। रथसाहचर्यात्तदंगस्यैव युगस्य ग्रहणमिति भावः। शरः स्वरूपापेक्षयेति। सौत्रं ह्रस्वत्वमित्यपरे। प्रा
युंक्तेति। तेन सूत्रे जन्याः इति सविसर्गपाठ इति सूचयति। भाष्येपि जनी इत्यादेः पंचमीत्युक्तं। एतेन निर्विसर्गपाठं पठि

× सा ३

त्वा स्त्रियामेवास्य पुंस्त्वं वदंतः परास्ताः। सापेक्षत्वादेवेति। तन्मूलकासामर्थ्यादित्यर्थः। इदं प्राचामनुरोधेन। प्रधानस्य
सापेक्षत्वात् क्रियायाः कारकांशे नित्यसापेक्षत्वाच्च प्राप्तोत्येवात्र प्रत्ययः स्पष्टं चेदं कैयटे। तस्मात्करणप्रयोगे माभूदित्य
र्थमधनुषेति। अन्यथा पद्याः शर्करा इत्यत्रापि न स्यात्। संभाव्यते हि तत्रापि तैक्ष्ण्यस्य करणता। चौरं विध्यतीत्यादौ तु नभि
धानान्नेति दिक्। करणप्रत्यर्पणादेरिति। करणप्रत्यर्पणपर्यंतमित्यर्थः। कर्तरीति। मूलेनानाम्न्यमित्यत्र कर्तरि तनी
यावोध्या। कृद्योगादिति। प्रीणातीति प्रिय इति व्युत्पत्तेः सूत्रे इति भावः। अलौकिके त्विति तत्र कृद्योगाभावान्न षष्ठीप्राप्तिः

।अन्यत्रापीति।जनस्यजल्प... इत्यादौ।नद्यं नविधिरिति।हलांशे इति बोध्यं जनो जन इति।विग्रहे मतिशब्दस्य योगे
ण कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाभावाद्द्वितीया न चास्वपदविग्रहत्वे नित्यसमासत्वापत्तिः।अस्वपदविग्रहत्वस्य नित्यत्वेप्र
योजकत्वाभावात्।नित्यसमासत्वं परमस्वपदविग्रहत्वे क्वचित्प्रयोजकमित्यन्यत्।स्पष्टं चेदमषडक्षाशितंगिति सू
त्रे भाष्यपदमञ्जर्योः।वेद भाष्य इति।अत्राहुश्चिर्वीजं तु नलोपे हनो यद्व धश्च वक्तव्य सङ्कतो वेति भाष्यविरोधः।
नत्राहि वधशब्दाद्डीपि यतिवध्यः साधितः न हि सम इत्यस्मिन्वेलायां घञ्ञ्कः उक्थ्यस्तु छान्दसो ध्य इति दिक्।आपुरा ×बो३
नः स्यादिति।उक्थ्य इत्यर्थः।तीर्थे ये इति।याद्रौ प्रत्यये विवक्षिते तीर्थे उत्तरपदे समानस्य स इति तदर्थः।समान
मिति।समानोदरशब्दे इति शेषः।नानुवर्तन इति।अत एवेदं सार्थकं।अन्यथा यति ये वा रूपे स्वरे च विशेषाभावेन

शा॰ ९॰

पूर्वसूत्रे णौ चैकदेशविकृतन्यायेन सिद्धावस्य चैयर्थ्यस्य शंमेव। सहसमानमिति। सूत्रे तूत्तरपदार्थस्यैव ग्रहः शपिन
ऊत्स्यन्वयायेतिभावः। इतिमाध्यिनीयाः। ननु भस्य य इत्यादि। तथासति प्राकृठभः प्राग्दिक्षादिति वा वदेदितिभावः। ते
षु। तद्बोधकशास्त्रेषु। प्राकृठत इत्येवमकरणे फलमाह। एवं चेति। अन्यथा। प्रकृतिप्रत्यययोरवधित्वे। सन्निधानावि
शेषादिति। प्रतिसत्तमस्योपस्थितेरित्यर्थः। पर्यायः स्यादिति। शरीरावयवात् उगवादिभ्यश्चेत्यर्थः। मास्त्विति। मा
ग्वेनेष्वित्यधिकारेण तावच्छब्धत्वान्न तु उत्तरमस्योपस्थितिरिति भावः। तद नुगुणत्वादिति। चलनरूपतत्क्रियानु

× ३।१।२

गुणत्वादित्यर्थः। परेण। आदेशसंनियुक्तनशांवयवाघटितस्य नेन। संप्रसारणाद्यावति। आदिना पूर्वरूपं। न च संप्र
सारणे शुश्रनिनिस्थिते पूर्वरूपं बाधित्वा वर्णादांगमिति न्यायेन प्राप्तदिलोपस्य ये चेत्यनेन निषेधे पूर्वरूपेऽपि न पु.

नष्टिलोपोऽभ्यस्तावसरत्वादिति वाच्यं। नस्य न्यायस्यात्रशास्त्रेऽनाश्रयणात्। निरूपितं चैतदन्यत्रेति दिक्। सुबन्तमिति
ऊधन्यत्राश्वादाचारक्किवं नादात्मनेपदार्थेतु। नतत्राचारक्किपोऽभावात्। ऊधन्यशब्दात्क्यच्यात्मनेपदार्थं ङित्व
मितित्वसंगतं। यं समुदायं योवयवः [illegible]बोनव्यभिचरति तत्समुदायोपकारक एव तदवयवधर्मो नान्यस्येति गुणितमादिसू
त्रेभाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात्। ङित्वसामर्थ्यान्न्यायबाधकत्वं नापेक्ष्यमन्यत्रकृतमात्र उ एवाचोच्चारणमित्यस्यैवयुक्त
त्वात्। ननु स्याद्गोलाक्षालिकत्वेनयेचेति प्रकृतिभावानापत्तौ टिलोपापत्तिः अनुस्तहरणेनद्रमात्रेः ध्वनितं चेदं उ
धसोनकारेलिंगाधिकारे वक्तव्यः इहमाभूत्। महोधाः पर्जन्यइतिवह्वृचीहेरितिसूत्रस्यभाष्येणां ऊधसोनङितिस
मासांतमकरणेसूत्रं नत्वस्याधिकारे कर्तव्यमिति नान्तस्यर्यं। नत्वनकारइतिवदनात्सूत्रे ऊधसशब्दविषयेऽकारउका

137

सू० १०

रौ व्यर्थौ विनिसृष्टि नं । नञ्चोक्तकल्पनायामेव संगच्छत इति दिक् । तस्य । हविः शब्दस्य । अपंचार्थ इति । यद्यासा द इत्येना ऽ
वृत्पाद्यो ऽन्यत्र वर्तनेन ह्रागौणमुख्यन्यायेन प्राप्तिरेवास्य न । अन्यत्र तथा दृष्टत्वेन अपंचार्थत्वमेवोचितमिति भावः
कैयटेति । उगवादिभ्य इति सूत्रे । लक्षणोचितेति । आदितिमोदनेनेति वाक्यशेषस्य लक्षणेनास्यर्येत्याह कृत्वानुप्र
सिद्धार्थसमन्वयेन । तत्संबंधरूपेण हृत्संनरेणेत्यर्थः । तत्संबंधमूलकेन हृत्संनरेणेत्यर्थः । अर्त्तमन्विश्वेति । यद्यपि तत्र
नकारेणासंदेहाय आकारांतात्मशब्दाभावात् । किंतु प्रकृतिपरिमाणार्थे । तेनासमासग्रहणज्ञापिततदंतविधिरत्नेन
निवृत्तौ स्पष्टं । किंच प्रकृतेन नकारानुच्चारणे नोभयोर्ग्रहणं प्राप्नोति तदुच्चारणे ऽमात्राणोरवंचनं तथापि व्याख्यानादेवा
कारांतमात्रग्रहणमिति तत्त्वं । आकरः । भाष्यं । नांगीकृत इति । यथा चैतास्य संग्रहो वृत्तिकारादिभिरंगीकृतस्तथागवादि

षुपादेन संग्रहो नांगीकृत इत्यर्थः स्त्रीलिंगादपीति। अजञ्चाद्यादविञ्चाद्येत्यर्थः। अविञ्चाद्यस्य नित्यस्त्रीत्वात् पुंवत्त्वं नेति
केचित्। अन्ये तु तमपि भाषितपुंस्कमिच्छंति। तेन षष्ठीति। पंचानामित्यस्य संख्येयसापेक्षत्वेपि प्रकरणादिना विशिष्टसंख्ये
यहनित्वावगमे पंचजन इत्यत्रापि न तत्संभवो बोध्यः। नत्वाप्रकृतेर्विकृत्यर्थत्वं वा। आह चेति। इदं योगवादिभ्य इति सू
त्रे भाष्ये स्पष्टं। दीपीस्यादादिविति। इत्यादावेवस्यानत्त्वनेष्टमिति भावः। संभावनेनेति संभावनेल्मित्यत्र योगविभागात्
उपसंवादाशंकयोरित्यत्र भाष्याक्तवचनाद्वेति भावः। छयतोः पूर्णावधिः। अपवाद इति। यद्यपि तेठञपवादष्ठकोपवादा
स्तथापि अपवादापवादस्य सुतरां तदपवादत्व[illegible]मिति भावः। पर्युदास इति। गोपुच्छादीनामित्यर्थः। चयोरइशेति। ठ
कठञौ २ ठञ्यतौ ४ कनठुन्दिठनः ७ अञ् ८ शालमानापण् २ ख १० ईकन् ११ पणादियत् १२ ढिञीतिवार्ति

न्या०र०

कोकारण ९३ चेत्येवंत्र योदृशेत्यर्थः। अनन्यार्थस्य। क्लीनाघर्थानिरिक्तार्थरहितस्य। अर्थ एवेति। वनिशब्देनतदर्थोल
क्ष्यते इतिभावः। आख्यानमेवेति। प्रथमोपस्थितत्यागेमानाभावादितिभावः। अन्येतुआर्हादित्यनेनवस्त्वर्थग्रहणे विशेष
विहितकनावनेर्वाधेएकवद्भावस्येतिप्रयोगासंगतिः। नतद्ग्रहणेप्रत्येवनेरित्यनुवृत्त्यैवसिद्धेः आर्हादित्यस्य वैयर्थ्यमित्याहो
दित्यप्युक्तार्थेप्रमाणमित्याहुः क्वचिदूर्ध्वाधरेति। नाद इत्यस्योर्ध्वमानत्वादुन्मानत्वमपि। ननूर्ध्वनयन्नाह ऊरुद्वयस
मितिंयदितुनस्य प्रमाणत्वेमतस्यात्तदाप्रथमस्य द्वितीयश्चोर्ध्वमानेमतौममेत्युक्तेरत्रद्वयसच्दुर्लभः स्यात्। नचात्र
प्रमाणत्वस्यापिसत्वात् प्रमाणेलइतिलुगापत्तिरितिवाच्यं। आयामविवक्षायांप्रमाणमित्येतद्वत्तीतिअत्रभाष्योक्ते
र्विद्यमानस्याप्यूर्ध्वाधरभावकृतायामस्याविवक्षयातदप्रसंगात्। विवक्षाचप्रयोगानुसारिणीत्यदोषः संभवमात्रेणानु

प्रमाणत्वं तस्योक्तं। तिर्यगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकेतु प्रमाणत्वं निर्विवादमेवं भिन्न्योपि वहिर्भूतेति। अनेन संख्यायाः सर्वे
थावास्थत्ववदनेनरेषां परस्परग्रहणं सूचितं। तेनोन्मानस्य परिमाणग्रहणेन ग्रहणं। अत एव परिमाणविस्तेति सूत्रे
विस्तादिनग्रहणं परिमाणेनास्येत्यस्य त्र्याणपर्युदासश्चरितार्थ इत्यलं। एतच्च पदमंजर्यामिति। अत्रारुचिवीजं तु भाष्य
विरोधः। इति विरोधादिति। अपूर्णादिग्रहणमपंचार्थमिति हि वृत्तिः। गणसूत्रेपि नदं न विधिरस्येवेति बोध्यं। उत्तरप
दलोपीति। साहित्यं चैकविभक्तिनिषेधान्वयित्वेन। सूत्रेतु दं ढूगर्भो वहुव्रीहिरेवेति बोध्यं। लौकिक्या इति। संख्याग्रहणे
कृत्रिमा कृत्रिमन्यायाप्रवृत्तेरिति भावः। प्रथमायाः षष्ठीमिति। नित्यसापेक्षत्वान्नासामर्थ्यमित्यपि बोध्यं। द्वितीयस्येति
।ठत्त इत्यर्थः सप्त्यप त एवेति। द्विगुनिमित्तत्वाभावादिति भावः। संख्यावाचीति। एवं च तत्पूर्वसमासस्य द्विगुत्वान्नैनेव

श०२०

सिद्धं। सूत्रे च द्विगुसाहचर्याद् ध्यर्द्धपूर्वोपि समानाधिकरणसमास एव गृह्यते। तत्रास्य संख्यात्वेन दिक्संख्ये इति नि
यमादन्यस्यासमासेन तद्धितार्थे साधितानां द्विगुरेवेति भावः। उत्तरपदवृद्धिः स्यादिति। अध्यर्द्धसाहस्रमित्यत्र तेनैव तन्निमि
त्तप्रत्ययोपि संगृहीतः। अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थमिति वार्त्तिके समासविधिशब्देन समासरूपो विधिस्त
न्निमित्तको विधिश्च गृह्यते। अस्त्यः संख्यापूर्वपदकतद्धितविधिनिमित्तकः प्रत्यय उत्तरपदवृद्धिश्चेति भावः। लुकि
चाग्रहणमित्यस्य भाष्यस्य प्रत्ययलुगर्थेन कार्यं ज्ञापनार्थं त्वस्ति स्यर्थ इति तन्न द्विरोधः। प्राग्वतेष्ठञिति। समासे
समासे निष्कादिभ्य इति ठकोऽप्राप्तेरिति भावः। मर्मान्तरेखिति। असमासे इति परिमाणविशेषवाचिनिष्कादीनामेव
ग्रहणं। अत्र नूत्मानो रोमभूषणादिवाचिन एव ग्रहणं मसिद्धत्वादिति मनेर इत्यर्थः। नस्येवानुवृत्तिरिति। अर्धाधिका

४७१ ।नदंनुवृत्तौ तुष्यत्राबाधादरणंचित्यः। इत्यादावपीति। आदिनाभाग्दीव्यन इति। अपिःसौलभ्ये। अस्तुवेत्यनेना
त्रसमाधानेऽनास्थासूचिता। नद्वीजं तु अनुकरणंचानिति इत्यस्यकृत्स्विषयत्वसिद्धंन इति बोध्यं। सर्वदाइतिम ४वे
नीकृपाकः। एकीयमनत्वेनेति। अत्रारुचिस्तु बहूनां पाठस्यैवं वैयर्थ्यमापत्तीति। सुवचमिति। माणसंबंध्यर्थक
स्यमाणकृर्तृत्वार्थकस्यचनपर्यायत्वंफलेतुनविशेष इत्यन्यादिति भावः। देवदत्तत्वमिति। पारिभाषिकज्ञानित्व
स्यनत्राभावादिति भावः। संपानगृहणमिति। अन्यथायस्येत्यकारलोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवत्वाच्चेकारांतस्यभ
त्वाभावेनयस्येतिलोपाभावाविकारस्यपणेवस्यादिति भावः। इगवधिकमेवेति। तेनकृशानुत्वमित्यत्रन। इत्या
रे इति। इदमेव युक्तं। विषयभूतेष्विति। श्लाघनइत्यादि पदांतरोपादानेनन द्विषयोस्त्येवेति भावः। विभक्तेरिति। तत्रादे

श०र०

नरापाइत्यर्थः। ।नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः। ।धान्यानां। इदं। धान्यानामित्येषा। निर्देशादेवेति। व्रीहिशाल्यो
रिति धान्यानामिति च षष्ठीनिर्देशा[illegible]देवे[illegible]त्यर्थः। नन्वलौकिके भवनशास्त्रप्रयोगाभावेन रूढ्योगलक्षणप
क्षादुर्लभत्वेन कथं सा समर्थविभक्तिरत आह। अलौकिक इति। न चालौकिके तृतीयेति युक्तं। भवत्यर्थवाच्यभ
वनस्याक्रियात्वेन तस्या अप्रवृत्तेः। कर्तुरेव शेषत्वविवक्षया षष्ठ्यां तु न कापि शंका। ननु यवयवकेत्यादौ
भिन्नविभक्तित्वाद्धान्यानामित्यस्यासंबंधेन का समर्थविभक्तिरत आह। अत्रेति। अलौकिके तु भागवदेव तस्य
वेशः। न चेति। एवं च [illegible] खञ्प्रिया तेइत्यसंगतमिति भावः। पाठादिति। शाणपाठेन तयोरपि शाणत्वेन तत्रपा
ठादित्यर्थः। भट्टिकाव्येत्विति। एवं चोभयप्रामाण्यादुभयोरप्यत्र संग्रहणं। दर्शनशब्दः कर्मव्युत्पन्नोपीति भावः

।कर्मशक्तियोगे सतीति।इदं तस्याभिमतार्थके।भस्य यसन्नियोगेनेति।अत एव भाष्ये सममुखस्य दर्शन इति
विग्रहो दर्शितः।साधर्म्यादिति।संमुखीनादर्शादिनेति शेषः।हरदत्त इति।कैयटोप्येवं ग्रहणेन ग्रहणादिति।
समासांतानां समासावयवत्वादिति भावः।यस्य चेति।पादसंबंधि दैर्घ्यं सदृशा दैर्घ्यवतीत्यर्थः।पथ्यार्थे इति।प
देन सदृशीत्यर्थोऽत्र।स्थलविशेष इति।अयानयं पदस्य गतिविशेषे रूढस्य स्थलविशेषे लक्षणेति एतद्भावः।यु
क्तं चैतत् देवमय यः प्रदक्षिणगमनमनयः प्रसव्यः।प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्पदैः पदानाम
समावेशः सो[illegible]यानय इति भाष्यात्।एकद्यूतकारापेक्षया शारस्य प्रदक्षिणगमनमयो द्वितीयापेक्षया प्र
सव्यं वामापरपर्यायं गमनमनयो रुभयोऽप्यनेन इत्यर्थ केन प्रसव्यमित्यनेनेत्र शाक्यार्थ उक्तः तनस्त्वाद्दशागतिशालि

सू०२०

नां शाराणां यस्मिन्न्यदे युग्मादिपदे स्थितानां परैः परकीयैः शारैस्तत्स्थानभूतानां पदानां समावेशः संबंधः तद्वाधा ×म१
भावरूपस्तत्सद्मयानय इति लक्ष्यार्थोदर्शितः स इति पुंस्त्वंत्वयानपस्य पुंस्त्वात् । गतिभ्यां नेया इति । सर्वत्र ससहा
यपदेस्थापनपूर्वकमिति शेषः । नेहि ससहायपदरूपमयानयं स्थानविशेषं प्राप्यैव फलकशारः प्राप्यंत इत्यपा
नयीना इत्युच्यंत इत्यर्थः तद्वा । ससहायस्येति । शेषद्वादशकोष्ठोपेतत्वं । केचिन्मते द्वयोः पर्युदासबीजमाह । प्रद
क्षिणप्रसव्यने चेत्यादि । नेवसकैकं कि । नवंप्रतिप्रदक्षिणप्रसव्यने च । अन्नमते गतिविशेष एवायानयः तद्
कं गतिविशेष इति मतांतरं । तथा च कैयटः । तत्र केचित्फलकशारस्य स्वस्यैव स्वशारवर्गमाने यस्यायानयीनामि
त्यभिधानमिच्छंति । यत्तु शार एकपार्श्वे एव संचरति तत्र न भवति प्रसव्यः यो हि शारः पार्श्वात्पार्श्वांतरं नीयते स

एवाथानयंनीयते अन्यस्त्वयमेवनीयतेऽनयमेवेति। एतदुक्तं येन दृष्टवद्वीथीत्यादिलाभः कथमिति पुनश्शास्त्रेद्वैध
दुक्ष्युतेर्निर्णयं। सोपिभविष्यत्येवेति। भूतवर्तमानयोरावश्यकत्वबोधनस्यव्यर्थत्वात्। एवंचाकेनोरिति षष्ठीनिषेधा
न्नद्वितीया। तत्रभाविष्यदधिकारविहितणिनेर्ग्रहणे तु नमानं। अतएवांशंहारीतिनिर्देशः संगच्छत इतितद्भावः
। तत्कर्मण इति। भावनामात्रकर्मत्वस्यार्थः। संकोचे। प्रकृत्यर्थैकदेशकर्मणो ग्रहणे। तस्याशयः इति। यदितु एवं द्वि
तीयापितस्यान्नद्विधावपि संपूर्णप्रकृत्यर्थकर्मणो ग्रहणापत्तेरित्युच्यते तदा षष्ठीविधौ कर्तृसाहचर्येण धात्व
र्थेप्रति भेदेनान्वयि यत्कर्म तद्ग्रहणे। क्रियाविशेषणस्तोकादीनां तु नैवंविधत्वमिति ततः षष्ठी। द्वितीयानुभव
स्यैवाऽत्रवनद्विधायकेसाहचर्याभावादिति तदाशयो बोध्यः। विभक्तित्रयेति। सप्तमीपंचमीप्रथमेत्यर्थः। अत

शा०र०

एवा।कर्मत्वायोगादेव।अस्वपदविग्रहत्वाऽऽगच्छतीत्यनेनैव विग्रह इति षष्ठ्यादिशंकैवासंगतेति केचित्।तन्न।सूत्रे
षष्ठीशंकासत्वात्।अनुगु अलंगामीत्यर्थे प्रथमोच्चारितानुगुशब्दात्स्य इत्यर्थान्।यदि त्वनुगु इति सूत्रे लुप्तपं
चम्यंतं अस्मात्स्य इत्यर्थस्तदा नत्रापि न शंकेत्यन्ये।अन्यपत्वेन विभक्तिलुकः सत्वेन न केप्यत्र विचार इ
त्यन्ये।क्रियाविशेषणत्वादिति।फलद्वारा क्रियान्वयित्वादिति भावः।गामीत्यनेन गच्छतीत्यर्थकेन विग्रहे तु षष्ठ्ये
व समर्थविभक्तिरुचितेति केचित्।अलंगामिपदेनैषां वाक्यं नेष्यत इति मतेन एषु गच्छतीत्यस्वपदविग्रह ए
वेत्याशयेन मूले सर्वत्र गच्छतीत्युक्तिः।क्रियाविशेषणत्वादितीयत्युक्तिश्चेति बोध्यं।संघातवाचीनि।नाना
जातीयानामभिन्नवृत्तीनां शारीरस्यासज्जीविनां संघात इत्यर्थः।भारेति।भावनपदेन कर्मणिल्लाश्रणिकमि

नाह। सूत्रमेवमास्त्विति। यद्विधाविति। केचित्तु वाग्रहणाकरणलाघवानुरोधेन सूत्रे विभाषेत्यनेन नरमिदं वार्तिकं
पठंति वधादेशश्चहलंतं इति सपन्नामतन्मतानुसारेणेदं। अत्र ध्येतु कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्चेत्यस्य समहनेर्न दोषः॥
भाष्ये तु यद्विधाविदं वार्तिकं पठितं। हंतेर्वा यदिति च व्याख्यानं। इंडादिभ्योय इति पाठाशुद्धिस्तु भष्यापि सिध्यती
ति लाघवानुसारेणैवमेवोक्तं। कृत्यस्याप्यर्हे विधानान्नार्थभेदस्तयोरिति बोध्यं। आद्युदात्तत्वमिति। धातुस्वरेणे
ति शेषः। स्वरोभिधेनेति। अंतोदात्तत्वापत्तेः। यद्विधौ हतो वेत्यादि अग्रेपि यनियतो नाव इत्याद्युदात्तत्वादिति पाठ
स्तु पुकरणेवेति दिक्। पतन एवेति। छंदसि तथैव लक्ष्यदर्शनादिति भावः। निष्पूलीकृता इति। त्रिः कंडनैः संस्कृता इत्य
[illegible] र्थः। वार्तिकोक्तत्वं नइत्यस्यसार्वविभक्तिकत्वमसंव्यावर्तयति। अत्र पंचम्यंता दिति। प्रत्याख्यानमि

ग्रा०२०

नि। विग्रहदर्शनान्नित्यग्रहणमनर्थकमिति न चोक्तं मूले नित्यं गच्छतीति विग्रहप्रदर्शनं तु वृत्त्यनुरोधेनेति भावः
। स्वरूपग्रहणमिहेति। तन्मात्रग्रहणमित्यर्थः। व्याख्यानमिति। वृत्तिकारादीनामिति शेषः। अवयसीति सूत्रभा
ष्यात्तु अत्राप्यननुवृत्तिरेव लभ्यते। परत्वादिति। उत्कृष्टत्वादनन्तरं गत्वादित्यर्थः। एतेनैनग्रहवाक्ये एव समासान्तप्रवृ ×वि३
त्तेः परत्वमप्युक्तमित्यपास्तं समासान्ते कृते। हनूशब्दान्न ङीगोरभावान्न प्रकृतसूत्रस्यैवाप्राप्तिरिति भावः। न च शं
कृतेन नरेति। समासान्तेष्विति। न दृष्टवन्तो हि अल्लोपो नइत्यल्लोपे हृस्वान्तिक इत्यस्य सिद्धिरिति भावः। मन्यत इति।
अत्रारुचिस्तु भाष्यकृतो महानाम्निकमित्यकृत न पुंवद्भावोदाहरणविरोधः। वाक्यादपीति। अपिना अखण्डस्य
यादित्यपि सूचितं। कल्पशब्दस्येति। पाठेनस्यैवेत्यर्थः। कल्पशब्दो हि ईषदसमाप्तिवाचीति संख्याया विधार्थे इति सूत्रे भाष्य

कैयटयोः। मध्यमिति। न द्रव्यमात्रस्याव्युत्पन्नत्वमेवेति तात्पर्यं नपुंसकमिति। सूत्रे उदाहरणे चेति शेषः। न चापि
व्यापारविशेषणत्वं तु। लक्षणयेति। एतेन जातिविशिष्टं द्रव्यं ब्राह्मणशब्दार्थो न च तेन क्रियायास्तुल्यत्वमस्त्वं न भेदा
दित्यपास्तं। सौष्ठवादिष्वसाधारणो धर्मः। इत्यर्थ इति। गुणपदमक्रियोपलक्षणमित्यर्थः। उपरस्या इति। पर्वतेष
वीसमत्योरदर्शनात्तत्र तस्येवेत्यनेनापि न वतिः। भेद्येति। भेद्यं विशेष्यं भेदकं विशेषणं संबंधस्तयोः संसर्गः उपा
धिः पश्वादिः। इत्याहुरिति। अत्रारुचिबीजं तु भाष्याद्यननुकूलत्वं। ननु मथुरायामिव पाटलिपुत्रेऽधीतेत्यस्य मथुराया
तुल्यमधीत इत्यस्य च तुल्यत्वात्पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमत आह। द्रव्यगुणादीनि। आख्यातं चेति। यथावत्व्याख्यान
हत्तायेत्यनेनदभिप्रायकमिदं। योग्यपदविधानमाख्यातं वा तत्कर्माधिकरणादिसंबंधिनेत्यर्थः। द्रव्यत्वादेरिति। दृष्टि

शृ०२०

वीतमाहिम्नास्थं।प्रयोगोपाधिरिति।वस्तुगत्याप्रकृतिजन्यबोधप्रकारोयस्तस्यधर्मत्वेनभानमित्यर्थः।एतावतै
वप्रयोगोपाधिरितिव्यवहारः।द्वितीयेत्विति।तुनाऽरुचिः सूचिता।तद्बीजं तु सर्वत्रप्रकृतेर्लक्षणायांनमानं।किं
च।नस्येस्यस्याचशास्त्रपरत्वेगुणवचनेनितिसूत्रेकर्मणीत्यनेनान्वयः।भाष्येतुसंज्ञाशब्दद्रव्यमात्रबोधकत्वमि
तिमते प्रकृतिभृत्यर्थयोर्भेदानुपपत्तिमाशंक्यायंपक्षएकदेशिनोक्त इतिबोध्यं।प्रकारतयेति।प्रवृत्तिनिमि
त्ततयेत्यर्थः।एतन्मूलिकैवसंबंधा[illegible]भिधानमित्युक्तिरित्यन्यत्रविस्तरः।शब्दकौस्तुभे।हरिद्वारै चसूत्रस्थे।ल
क्षणात्र इति।अत्रग्रहणं नरपवाद्पुरोहितादियकोप्युपलक्षणं।एतेनबालस्यपुरोहितादिषुपाठेनबालाद
× युक्तमित्य१ नइत्यपास्तं।सिद्ध इति।ष्यञीत्यर्थः।इगंतत्वादणपीतिइदं चात्रवेत्यनुवर्तयनामते बोध्यं।एवंसांमतमित्यपि

रस्योचित्या — दिति भावः। परिच्छेदकमात्रमिति। उन्मानमपीत्यर्थः। नचनन्द्रहणस्यैव भाष्यसंमतत्वात्। मुख्यमते
त्विति। दर्पणकारादिभिर्मुख्यमतत्वेन व्यवहृतत्वेनेत्यर्थः। तु नाहु चिर्वोधिना। नह्वीजं तु नस्य भाष्यासंमतत्वं। पूर्वेणेति।
पणपादेत्यनेन। अत्र च भाष्यंप्रमाणमिति। शाणशारस्यैव नचोदाहरणादिति भावः। अस्यत्रेति। मूल्यद्रव्यभिन्ने कर
णकर्तरि चेत्यर्थः। हरहनइति। अत्राहु चित्तु भावसाधनग्रहणेन मानेनापि फलमिति भाष्यस्य संयोगो नामेदंकृ
त्वेदमवाप्यनेइति मनीके करणास्तस्यायागादेरेवसंयोगत्वं कैयटेनोक्तं। धनपतिसंयोगोपीदृश एव तेनापि पुरुषाः
फलेन अन्नवासआदिरूपेण संयुज्यन्त एवेति। यथासंख्यनिरासार्थइति। अनुवृत्तेन सर्वभूमिपृथिवीभ्यामित्यनेने
ति भावः। नक्र्तरीति। आख्यानादिति भावः। नोद्भावनीयमिति। ये त्वेनंनित्यसापेक्षं अनुवतेनेषामपि रूढत्वाद्रस्यैव

श्रा०१०

ग्रहणं न्याय्यमिति नास्त्यर्थे। अस्त्येकमिति। यद्यपि न तथा विवक्षा न स्युस्तन्ति सिद्धं न तथापि सौत्रत्वादेव न तथा विवक्षां कृत्वा ए
कवचनं प्रयुक्तमिति भावः। सूत्रे न्ततीयोपसर्गग्रहणं व्याप्यवर्त्तते। पञ्च इति। स च हरतियोगे उपसंख्यानं समानार्थ इति भा
वः। छेद इति। अत्र मानमुत्तरसूत्रे ब्याढकीति भाष्यप्रयोगः। उत्तरसूत्रे इति। अर्थाधिकारानुरोधेनोत्तरसूत्रनिर्णी
तार्थग्रहणस्यैवौचित्यमिति भावः। न तस्य च स्येति एकविंशे तस्य च स्येति च पाठः। तिलोपार्थम्। तिलोपे कृते भत्वादन्तो
गुण इति पररूपं। ज्ञानिरिति। अत्र पक्षे निपातनादन्तोदात्तत्वं। अत एव भाष्ये एष व्युत्पत्तिपक्षोऽप्युक्तः। ज्ञानिर्जितिपा
ठस्तु प्रयुक्त एव। अपरत्वं चेति। तस्फलमनुस्वारः। मंत्रे भाषायां चेति। तथा चेत्यादिः। भाष्ये इति। विग्रहदर्शनान्तिस्य
ग्रहणमनर्थकमिति हि भाष्ये उक्तं। एवं च छेदमर्हतीत्यत्रार्थे एवास्य साधुत्वं न त्वर्हतीत्यनेनैव सिद्धमित्याशये

त्यर्थः। कृत्वा विति। भाष्ये प्येवमेव। प्रतीतइति। प्रसिद्ध इत्यर्थः। क्रियाविशिष्टेति। ससाधनक्रियावाचकादिति भाष्ये
साहित्यमात्रं विवक्षितमिति भावः। लोके विपरीतार्थप्रतीतेः। वर्तमानादिति। अवशाद्वादिति शेषः। अर्थे आदि
ष्विति। समुच्चयार्थकान्वनरस्याग्रहणेन प्राप्तोपि मतुप् अनभिधानान्नेति सर्वं भाष्यकैयटयोः स्पष्टं। प्रमाणे
इति। नत्र प्रकृतिविशेषणमर्थद्वारेति भावः। परिच्छेदकमात्रमिति। नात्वायामपरिच्छेदकमेव व्याख्यानादिति भा
वः। कैयटेपि मात्र चरत्वविशेषणपरिच्छेदकमात्रे स्मरणादिति प्राहतेन प्रस्थमात्रमित्यादिसिद्धिः। प्रमाणशब्द
त्वेनेति नत्वेन प्रसिद्धा आयामपरिच्छेदकारस्यर्थः। अनूर्ध्वमानत्वादिति। शमो दिष्टिरित्यादावनूर्ध्वमानत्वेन वि
वक्षितत्वादित्यर्थः। यदानूर्ध्वाधरदिग्वस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वविवक्षा न तदा ह्यसञ्जादि। अप्रमाणत्वात्तु नस्य

प्रा०२०

नलुक्। अत एवाहार्दिति सूत्रे आयामविवक्षायां प्रमाणमित्येतद्वर्त्तीति भाष्ये उक्तं। अप्रमाणे लुगिति एतत्साम
र्थ्यादेव प्रमाणं न द्विगोर्मात्रचः। नेहेति। समर्थानामित्यादेरनन्वयेन तत्संबद्धमहाविभाषाया अप्यसंबंध इति भा
वः। तथा चाधिकेति। एतत्सामर्थ्यादेव प्रमाणं न द्विगोः संशये मात्रच् न तु परिमाणं घं नादप्राप्तेः। तेन पंचकुड
वाः स्युर्न वेति संशये वाक्यमेवेति दिक्। प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वादिति। केदारप्यायामापरिच्छेदकत्वादित्यर्थः। पुरु
षात्प्रमाणे इति सूत्रे प्रमाणशब्दस्तु परिच्छेदकमात्रपर इति भावः। अनुमापयतीति। द्विहस्तीति तु विंशत्यमेवेति भा
वः। न च द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इत्यर्थेन तस्य परिमाणमिति ठकष्ठञो बाध्यर्थं पूर्वेति लुकि शास्त्रस्य चारितार्थ्येन
कथं तत्सामर्थ्याल्लुक्कल्पनं न त्वहि परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रमिति सिद्धांत इति वाच्यं। अतद्धितलुकी

७८

= ३.४

स्यचनहितस्यप्रमाणपदमुख्यार्थविहितस्यैवग्रहणंप्रत्यासत्तेरितिहृत्स्यनुसारेणानुमानमित्याद्यायादिनिर्दि
क। ननुप्रमाणइत्येवेति। पूर्वसूत्रेप्रमाणग्रहणंपरिच्छेदकमात्रपरंप्रस्थमात्रादिसिद्ध्यर्थं। इदमपियावानध्या
यावनीरत्न्यर्थावजलमधिकरणेनाक्तत्वेचेतिप्रयोगात् परिच्छेदकमात्रइष्यतइतिभावः। भाष्येपिकिमर्थंप
रिमाणइत्युच्यतेनप्रमाणमित्येवसिद्धमित्युक्तं। प्रमाणपरिमाणयोरेकार्थत्वंमत्वाप्रश्नइतिकैयटः। प्रागेवो
कत्वादिति। एवंचेहपरिमाणग्रहणंसर्वतोमानमात्रार्थकमितिभावः। स्वारेनदिति। अन्यत्प्रमाणमन्यत्प
रिमाणंशाब्देनायामपरिच्छेदकमेव। प्रस्थमात्रमित्यादयश्चासाधवएवंनप्रमाणइत्येवसिद्धमितिभाष्यस्याय
मर्थं स्तदनुवर्त्यपावानध्येत्यादिकमेवमुख्यमस्तुपरिमाणप्रयोगाएवोपमानाद्भवन्तीतिभावः। विशेषवि

×मित्यत्र भाष्यात्पूर्वसूत्रेप्रमाणा २४

ग्रा०र०

परिमाणग्रहणस्य सर्वतोमानपर हित इतिपदादिपुरस्कारेण विहितत्वादिति भावः। भिन्नोपाधिकत्वादिति। परिमाणग्रहणस्य सर्वतो मानपर हितत्वादिति। पूर्वसूत्रे प्रमाणग्रहणेनायामग्रहणे प्रथमश्चेत्स त्वादिति भावः। नन्वत्र प्रसमात्राद्रीनि अद्रिग्रहणं व्यर्थं। पूर्वसूत्रे प्रमाणग्रहणेनायामग्रहणे प्रथमश्चेत्सा त्वादिति भावः। नन्वत्र पक्षे मात्राद्रीनि अद्रिग्रहणं व्यर्थं। एवं चायामार्थकप्रमाणग्रहणानुवृत्तावप्युपाधिभे दिनाद्वयसच्‌द्घ्नौ प्रमाणाद्‌पकृष्योर्ध्वमाने विधीयेते। एवं चायामार्थकप्रमाणग्रहणानुवृत्तावप्युपाधिभे दिनाद्वयसच्‌द्घ्नौ प्रमाणाद्‌पकृष्योर्ध्वमाने विधीयेते। ऊर्ध्वत्यागे सर्वग्रहणापत्तेः। न दंगीकारे उन्मानस्य दानद्धाधामसक्तेः। न च प्रमाणशब्देनोन्मानस्यापि ग्रहणं। रूढित्यागे सर्वग्रहणापत्तेः। न दंगीकारे उन्मानस्य दानद्वाधामसक्तेः। न च प्रमाणशब्देनोन्मानस्यापि ग्रहणं। कथं ग्रहणमतो वार्तिकस्याघामवतारणिकां सोपस्कारामाह। नन्वेवमपीति। वत्विति। येन मात्राद्यनुकर्षः प्र कथं ग्रहणमतो वार्तिकस्याघामवतारणिकां सोपस्कारामाह। नन्वेवमपीति। वत्विति। येन मात्राद्यनुकर्षः प्र थमश्चेत्साद्देर्ध्यवस्यापकस्यात्रापि प्रवृत्त्यानाऽव्यवस्थेति भावः। यावतीवृद्धिरिति पाठः। इदं चोन्मानं। वृद्धेरूर्ध्वदे थमश्चेत्सादेर्ध्यवस्यापकस्यात्रापि प्रवृत्त्यानाऽव्यवस्थेति भावः। यावतीवृद्धिरिति पाठः। इदं चोन्मानं। वृद्धेरूर्ध्वदे णायाअपि सत्वेनोन्मानतानुत्रिविधेति। प्रमाणपरिमाणोन्मानेत्यर्थः। भावः सिद्धश्चेति। चेनार्थं वैशेष्यमात्रा

= अन्येतु यत्संख्याकोवद्धिसंज्ञको वर्णइत्यर्थः। तथाचवृद्धिमितिजन्ये
= तिसूत्रेरैरवरे प्रयुज्यते। यथा वद्धिं प्रतिफलोपधातेत्यादि। यावंतः
= रलोकाइतिवत्। एवं हि वस्यमाणं त्रैविध्यमप्यांजस्येनसंख्याप्राप्त
= यत्संगतमन्यथासंख्यो दाहरणात्यागोनिबीजः स्यात्पूर्वपादमाशात्यागेबी

जंतु यथा काकोचिह पञ्चादिविनाशकतुन्दिकरुदक्षं:=
माकाज्ञाकाशिगतिनाकुरुकाकोदाहरः रां:अतरः=
वंशशिगरसूक्तमिकाकेवंतुर्भुद्धिरुतानकाठेघ=
भ्रुक्तोजरताको छ्य२=

घमनिधानयोः संग्रहः। न च वचनेन मात्राघमनिधानः सिद्ध इति वाच्यं सर्वनोमानोपाधावनिष्टस्य मात्र च अ-
प्स्यानथान्यासस्य कर्तुमशक्यत्वादिति भावः। नरूपीति। नावच्छेदकं प्रकृतिभूततच्छब्दार्थरूपमपीत्यर्थः
।अन्यथा। एकविषयत्वेपि प्रत्ययपरंपरायां। परिमाणग्रहणेन तु तस्य सर्वनोमानपरत्वात्प्रमाणग्रहणानु-
वृत्त्या न तदर्थसिद्धिः विषयभेदान् तन्मात्रमित्यादौ मात्राघसन्निरपि सिद्धा। अर्थभेदे न उत्तवत्वं तान्मात्राघस-
न्निरपि सिद्धा। यावद्विषयभेदं च प्रत्यययोत्पत्तिः। विषयैक्ये तु न लघुना सिद्धो न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इत्येतन्मू-
लभूतगौरवेणानुत्पत्तेरित्यलं। परस्मिन्प्रत्यये। प्रत्ययसंज्ञके। परस्मिन्प्रत्ययेऽणि न द्विषयेऽज्ञाने चा प्रकृतिः प्रत्यय-
स्य प्रकृतिर्मीयाच। तत्संबंधिनि प्राकृते। प्रत्येकं वलंपदं। प्रत्यरूपं। पदसंज्ञं च। इयत्। परिच्छेद्यं। इयदित्येतत्। मिमी

शा०र०

ने। जानाति। औपनिषदाः। वेदांतिनः। संख्यायाः परिमाणमिति। करणस्य कर्तृत्वविवक्षया षष्ठी। परिच्छेद इति।
भावसाधनः परिमाणशब्द इति भावः। तस्मिन्कर्तव्ये यः प्रश्न इति। यावत्परिच्छेदकसंख्याप्रश्नेपि परिच्छेदस्य वि- ×तद्विषयः प्रश्न इति २
षयत्वात्संख्यापरिच्छेदविषये प्रश्ने किमो वर्तमानत्वं बोध्यं। करणत्वनीयां तेन साधनं कृतेति समास इत्यपि वक्तुं
शक्यं। केषामेषामिति। नात्र परिच्छेदकत्वेन संख्या विवक्षिता। एतेन संख्यायाः परिच्छेदकत्वाव्यभिचारात्परि-
माणग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तं। कृत्स्नात्र किमर्थमत आह। अत्र नानामिति। बाध्यत्वादिति। सतिशिष्टत्वेन आ-
द्युदात्तस्य बाधकत्वाच्चेत्यपि बोध्यं। एकत्रिंशमिति। एकत्रिंशदादयः संख्याविशेषा एव न संख्यासमुदाय-
रूपा इति भावः। अत एव नानादिति सूत्रे ऽसंख्यादेरिति चरितार्थं। इहतस्यादिति। विंशसंज्ञो व्यपदेशिवद्भा-

८९

वरुष्पते। अचः परस्मिन्निति सूत्रे विंशंशा नमिति भाष्योदाहरणात्। अवयवः प्रत्ययार्थ इति। वार्क्षीशाखे
ति वदिति भावः। अहृ नि निमित्तस्यैवेति। तत्सहचरितधर्मस्याप्युपलक्षणं। तथेहापीति। नैकादशानांघटानां ×नैर
पूरणं तलमित्यत्र न। पदशायस्त त्सं रव्यापूरकत्वेन विवक्षित त्स्तदासमत्स्ययार्थः। नदाह। एवं चेति। चरमेगत्स्प
नेइति। अनेन तस्य तत्वेन षिवक्षार्हशिना संमम्येति। पुक सूत्रे भाष्ये तु सह विधानमुक्तं। य इत्विति। य इच
छंहसीत्यतो ऽनुवृत्येति भावः। पूर्वसूत्रेंतं तादिति सूत्रेप्युगे वास्त्विति पाठः। मनस्येति। उत्तराचूसहितस्येति
शेषः। आदेरवइति। व्यंजनसहितस्येति शेषः। नन्वत्र व्यंजन सहिता च एवाक्षरत्वव्यवहारेणेह न त्वासः
कुतो ऽत आह। विशेषणत्वादि। द्वितीयेतीति। विभाषा द्वितीयान्तं तीयेति निर्देशादित्यर्थः। उआदेशत्वेनत्र

ग्रा०१०

उ॰।प्रसंगः। द्विशः शादेशात्तेनु नरस्य त्वणप्रसंग इति भावः। निपातितात् इति। निपातनार्थं पठितात् इत्यर्थः। एवं लो
कप्रसिद्धा इत्यस्य प्रसिद्धतया लोके व्यवह्रियमाणा इत्यर्थः। भाष्यमत्र मिति। भाष्ये षष्ठ्यादेश्चेति सूत्रस्य संख्या
देरित्यस्यैकशेषे प्रयोजनमुक्त्वा नरूं नविध्यभावात्स्यामित्युक्त्वा इदमेव ज्ञापकमेतन्नकरणेन रूं नविधेस्तेने ×नै३
कविंशति सिद्धमित्युक्तं। लौकिकग्रहणेन तु नरसंगतिः स्पष्टैवा अयमेव निषेधो ग्रहणवत्त्वस्य प्रत्ययविधि
विषयत्वे मानमिति तदाशयः। नैतत्सिध्येदिति। सहस्रादिस्तत्र मतुप् नेति रित्यपि बोध्यं। किंशा नादिग्रहणेनेति ×भ्य५
। न च सहस्रादि संग्रहार्थं उत्तरसूत्रेपि पंक्त्यादि सूत्रस्य षष्ठ्यादीनामेव ग्रहादिति वाच्यं। एवमपि शतग्रहण
स्यैवैयर्थ्यापत्तिरित्यभिमानात्। संख्याद्यर्थमिति। सहस्रादिसंग्रहार्थं तदावश्यकमित्यपि बोध्यं। निषेधादि

नि।एतदुपपादितं।क्रियाविशेषणाभ्यामिति।लौकिकविग्रहवाक्याभिप्रायेण बोध्यं।द्वितीयायां प्राप्तायामि
ति।इदमर्वाचामनुरोधेन यदि तु कर्तृकर्मणोः कृतिअनभिहित इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यादधिकरणार्थस्य
गुणानामार्थत्वेनाक्षिप्तत्वं।तदा षष्ठ्यां प्राप्तायामिति बोध्यं।तत्राधिकपदार्थेन योर्भेदान्वयस्यैवानुभवात् प
क्षपवादभूत एवैमेतत्वं तत्रमथमापवादभूत इति बोध्यं।समस्याविति।तदस्मिन्नित्यत्रोपश्लिष्टपदाध्याहारात्त
सप्तमी।तिभाष्यारूढो मार्गः।अभिहितत्वादिति।इदमध्यारूढारवारीशेरोनेत्यभिप्रायकं।अधिकारवारीत्यत्रतु
सामानाधिकरण्यात्प्रथमा शेषेणेति हेतौ तृतीयेति भाष्यानुसारेण युक्तं।तस्यार्थ इति।साधनस्यैव प्राधा
न्यानुभवात्।प्राकरे सह शब्दः साहित्यमात्रवाचीति भावः।गौणे।तादृशोपायदंभयोः।नेष्यत इति।अनभिधा

गृ॰ ९॰

नादिनिभावः। इतिकृताचेति। तावन्नियेनेति वार्तिके षष्ठेन रूपेण गृह्णाति पक्षे इत्युदाहरणभाष्यतो■प्येवमेव
लभ्यते। न चोदाहरणे पूरणप्रत्ययस्यैव लुको दर्शनात्। किंच कनो लुग्वक्तुमशक्यः। सहविधानेन वाक्यभेदेमा
नाभावेन चोद्देश्यत्वानुपपत्तेः। नन्वनेन इति। अनेन भाष्यविरोधाद्वार्तिकमतमनादेयमिति सूचितं। अथभुक्त
इति। अद्य श्राद्धभोजनेन कृत इत्यर्थः। गो पदादिनिर्माणानामुपलक्षणं। गवामित्यस्य पदविशेषणत्वेपि नित्यसा
पेक्षत्वान्न दोषः। तेन हिरण्यादाविति। एतेनान्येष्वशब्दात्प्रत्ययस्य च शब्दस्य पदादेशोऽविद्यमानप्रकृतिप्र
त्ययमेव वान्येष्वरिनिपातनमित्यपास्तं। हिरण्यपाद्यन्येष्वर्थेपि नदापत्तेः। तस्यार्थे क्षेत्र इति सस्य निर्माणप्रकृते
क्षेत्रे इत्यर्थः। अविवक्षित इति। तयोः प्रमातिक्रमे कारणाभावेन प्रकृत्यानिर्देशेन शास्त्रासंकोचे मानाभावादिति

भावः अत एवाह मत्वर्थस्य सत्वर्थेम ह्यनिति सिध्यति॥ विवक्षित एवेति। अत एव गवामनीनत्वे भागनत्वे वा मतुपो
न साधुत्वमिति भावः स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये॥ सप्तशब्देनापीति। बहुवादिशब्देनापीत्यर्थः सहस्रगोरिति बहुव्रीहिः
राज्ञो विशेषणं॥ सहस्रगोभिरित्यपपाठः॥ संज्ञाभावेन समासस्यैवोल्लंभ्यात्॥ रुजायपत्तेश्च॥ उभ्यनेइति। इउदृप
दैतेत्यर्थः नत्विति। अत एवा व्यतिरेकात्सिद्धमिति भाष्ये संगच्छते॥ चूडावान् वृक्षइत्यत्र वृक्षो वयादिः। नत्वहि
ति। अत एव भाष्येऽत्रैव सत्येन ह्यार्त्तिकोक्तिः॥ स्थितमाक्रे इति नेच घुड्भ्यांम ह्रस्वस्य नित्यत्वार्थं नत्। विक
ल्पात्तु भाष्यपाठ तस्य हि। नित्यत्वं न्याय्यमिति वा च्यानेषां रूढिशब्दत्वेन तदर्थस्य मतुपाऽभिधातुमशक्यत्वे
न तस्य नित्यत्व सिद्धेः। घुड्भ्यांमो नेत्येव सिद्धेश्च उत्वादादेशादृति अन्यथा मत्वपत्वभ्रमः स्यादिति भावः।

ग्रा०२०

ंनोद्यानमितिप्रत्ययोलक्षिभावः तत्र ध्वनयन्नाह मल्विति॰ विमादिकाल इति॰ यद्यपि ज्योत्स्नात्स्नादिभ्योऽण
उपसंख्यानमिति [illegible] वा[illegible]र्त्तिकभाष्ययोर्वैयादिक इत्युदाहरणं॰ तथापि कौलसाहचर्यात्तन्त्रहोर्यकमेवे
ति वृत्त्याद्याशय इति भावः यद्यपि [illegible] त्यादिकृत्तोस्य स्वं॰ महत्पलालमिति द्वन्द्वमादृशीकारानुरोधेन [illegible]
भिन्नानि शालिकोद्रव पलालानि पलालीनि कैयटः प [illegible] लालक्षोद इत्यस्मै॰ नानागतानीति नानाप्रकार
णीत्यर्थः इति वदितिद्वन्द्वं कैयटानुरोधेन यदि कृत [illegible]
पूर्वीत्यादौ कृदन्तमात्रग्रहणात्पानोपस्थितिरिह [illegible] लस्स्येवेत्यनेन तद्दोषक्षेवेतिवाध्यं कर्त्व्युत्पन्नग्रहणशङ्का
त्तन्त्राद्यणि सिद्धे किमत्र भग्नाग्रहणेनेत्यत आह भगादिभ्यस्त्वेति विच्छिन्नस्येति। यस्यइत्यलाभाहेर्विच्छिन्न

स्यापिप्रतिविधानं पुनः संधानं भवतिसादृतिरित्यर्थ इति संग्रहाय। अत्रं नत्वादिति। अहं नत्वादित्यस्या

प्युपलक्षणमेतत्। नवं मः समूहेः नत्वरां नमिति तमोस्तस्यांसेत्यर्थः लाक्ष णिकाइति निम्नोन्नतरूपेर्थेवा

क्ष णिका इत्यर्थः ईरिणः पांसवः स्मारमत्कणा इत्यर्थः कुर्दस इति वृक्षादेववीजद्वाराद्दृक्षांतरोत्पत्तेरिति

भावः अन्येतु शाखेत्याहुः अनभिधानादिति। अतएव भाष्येऽनइत्यनुक्तावेकगविकोनसिध्यती ... साशा

स्पसमासांतेनकृतेभविष्यतीतिसमाहितं। अन्यथा वहुव्रीहौ नदृसिध्यानदसंगतिः स्पष्टैव। अर्वाचामनुसारे

णाह। अनइत्येवेत्यादि। भाष्याभिप्रायेति। वस्तुतोभाष्याभिप्रायवर्णनारूपत्वादनइत्यस्यनिवृत्तिरेवोचिता। गो

विंतिरेकविंशतिरस्यास्तीत्यादौ त्वनभिधानान्न। किंवानुवृत्तौ गोशकरिकोनसिध्यति। शकटशब्देन दृत्तौ सिद्धव

शा०र०

पिशाकदिशब्देन वृत्तौ गोशकटिमानित्यस्यापत्तेरिति महकृतसूत्रभाष्येस्पष्टमुक्तत्वात्। पक्षांतरमिति। अथवामत्वं ×का १
तान्मत्वर्थे। योलुप्यत इत्यनेनावयवधर्मस्य समुदाये उपचारमाह। इह तु मुख्येर्थे वत्वे संभवति उपचरितस्या
श्रयो न युक्त इति कैयटे उक्तं। आनङित्यनुवर्त्तेति। इदं चिंत्यं। आनङित्यनुवृत्तौ यदि एकगोपूर्वाद्याकारांतादित्यर्थ ×व ३
स्तर्हि सेकशतिकासिद्धिः। एकगोपूर्वाद्याकारांताच्चेत्यर्थे अन्याकारांतेभ्योपि ठञापत्तिरिति दिक्। ततो निष्पन्न ×ति ४
मिति। दीनारादिष्वविशेषः। न्यासकार इति। कर्मणि क्तमत्वर्थे उपचारं विना पि निर्वाह इत्यरुचिः। तत्र। एक
गोपूर्वादिति सूत्रे। भाष्योदाहरणादिति। महत्कृत्स्यैकाजिति सूत्रे खरवतर इति भाष्योदाहरणाच्चेत्यपि बोध्यं।
इत्याहेति। कश्चिद्भाष्येप्येवमेव पाठः। आयुधानः स्यादिति। पर्वतशब्दे तु न विशेषः। पर्वशब्दस्य वनिबंतत्वे

८४

ननन्विषयस्येति किं इत्सूत्रेण वा घुडन्तनपानपितनिचा घुडन्तत्वात्। पर्वं धातोर न चिश्रंनो डान्तो विपर्वं नडस्तस्य
नू अपसिद्धं नादिति। दृडानिड्नं वा पुनरेनद्धविष्यनि मरुद्भिर्दृन्तो मरुन्न इति एनत्संख्यानपरभाष्यविरोधादित्य ×त्ता२
र्थः मरुच्छब्दस्योपसर्गत्वविधानसामर्थ्यादजंतत्वाभावेप्य च उपसर्गादिति नत्वं मरुत्तः मरुच्छब्दश्चांतोदा
×त्ती४ नदनिं याकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मरुत्तो मध्योदात्त इति फलाभेदाया चापि पिसाठ एव। उपसर्गश्चाभि
वर्जमिति नि मरुत न आघुडन्तत्वं तु न। नत्वे एवोपसर्गत्वस्वीकारादिति भावः। नदेड्डनयत्वाह। स्यादेतदित्यादिना।
अव्ययत्वं स्यादिति। नथा च मरुद्भिर्दृन्न इति भाष्यप्रयोगे विभक्तिश्रवणानापत्तिरिति भावः। उनरमितिं अनए
×ध्ता१ वनत्ववन्तानि भाष्ये नोदाहृतानि। नत्वविंनि। अनएवोपसर्गाश्चेभिवर्जमिति किं इत्स्वरोपि न मरुच्छब्दस्या।स

शा०२०

श्मेवपित्वमाहेति।नसख्येमध्योदात्तत्वेननिर्वेत्र [illegible] फलमेदापत्तेरिति भावः।उत्करीत्या।प्रथमशेषस्य हरदत्तरी
त्या।मास्त्विति।निपातनत्वमसुक्ताद्युदात्तत्वस्यैवेवादिपाठेनबाधात्।परेतु नत्वविधावेवमरुन उपसंख्यानेनसिद्धमथये
संज्ञाप्रकरणेपाठेनेकसंज्ञालाभाय।एवंचनिपातनत्वमूलमाद्युदात्तत्वंदुर्वारंतच्चोपसर्गत्वादिश्चानभिधानस्वा
भाव्यात्तत्वविषयएवेतिमरुद्धिर्दत इत्युपपद्यते।तस्मात्त्रिता ठ ए वोचित इत्याहुः।इतिमंत्र इति।एतन्मंत्रघटका
भिन्नार्थ इत्यर्थः।एतद्धितिविषयकमिति।तेननातिप्रसंगः।इत्सुजिति।नचविशेषविहितभमत्वयेनबाधः।बलादिभ्य
इतिसूत्रार्थाधिकाराश्रयणेनविकल्पार्थकान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः।तुंदादिसूत्रेचेनेनिठनोःसमुच्चयार्थान्यत
रस्यांग्रहणानुवृत्तेस्तेषांविधानान्नेव्यत्रबोध्याः। ।इतिमत्वर्थीयाः। ।सार्वविभक्तिकः।आद्यादित्वात्।तसेश्चेति।आद्यादि

भ्यः किं सर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशा इति तदर्थः। इत्यादिकमिति। नेपुतनेत्यत्रैत्वमादिशब्दार्थः। नेहेति। अ
नलकार इत्यर्थः उकारेणेति। सहितन्द्रर्थं चरितार्थत्वेनेत्संज्ञयानिवर्तनेन। णौ गमिरित्यादौ लिकानिर्देशः। गमेरिउति
वत् धातुस्वरूपभंगभियानूपधालोपोन। उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञायास्तस्य लोप इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादि
ति दिक्। इदमिति। छांदसमपीदमित्यर्थः। इति कारस्त्वाहेति। भाष्योक्तयोर्द्वयोः पक्षयोर्मध्ये ऽमुमेवाद्दरेणाहेत्यर्थः।
अनभिधानादिति। अन्यथा सर्वथैत्यादौ नदमतीतिः। यथा हरिरित्यादौ यत्सदृशो हरिस्तत्प्रकारवान्हर इति बोधा
पत्तेः हरिसदृशो हर इति बोधानापत्तेश्चासिद्धांतेनुपपत्त्प्रकारवान्हरिस्तत्प्रकारवान्हर इति शाब्दबोधे द्वन्ते सबोधः
फलनीति बोध्यं। तथा ज्ञानीयइति। यद्विथालपिप्रकारवति स्यान्नदा ज्ञानीयो पादानं त्वर्थे स्यादिति भावः। आगिरि

शु०१०

यानांपूर्णोवधिः विधात्रा इत्येति। इदं ह्रस्वाद्यनुरोधेनेतिबोध्यं। विधयुक्तगतान्यश्चमकारेभवंतीतिभाष्यंविधानंवि
धइतिघञर्थेपुंल्लिंगइतिकैयटः। विधशब्दस्यार्थेइतिसमासः। एवंचैकागोविधेसत्त्रमसक्तिरेवना। मकारइ
ति। सामान्यस्यभेदकोविशेषइत्यर्थः। अनिसतितिविति। अत्रभागेकादशाम्यइत्यस्याप्तिः। अतएवविभाषाद्वि
तीयेतिसूत्रमत्याख्यानंभाष्यकृतोक्तंसंगच्छते इत्यत्रैवेति ततःभागित्यर्थः। इतिभावइति। एतद्भाष्येनदृष्टं।
प्राधान्यादिति। नहिशेषणमितिशेषः एवंचस्वार्थिकमकरणाविरोधोभवतीतिषष्ठ्याएवविशेषणंन्याय्यं।
भूतपूर्वसंबंधेयावद्वीनदंतादित्यर्थउचितइत्यन्ये। शेषेल्युडिति। सचकर्तरिबाहुलकात् इतिभाष्यस्वरसः॥
भावेइत्यन्ये अबाधकान्यपीति। इदंह्रस्वानुरोधेन बाधकान्येवेतिसर्वादिसूत्रेभाष्यात्। एवंचह्रस्वोऽसाधुरे

वा। अभिभवइति। स्वापेक्षयेनरस्य न्यूनीकरणमित्यर्थः। सकर्मकइति। अनएवभाष्येकर्तरिल्युट्। अतिशायनस्यप्र
त्ययार्थत्वपक्षेकालीमतिशेतेकालः कालितरइतिप्राप्नोति कालतरइतिचेष्यतेइतिहितीयं नात्मस्यपापादनंकृतं
तथाहिसतीति। भावल्युटं नत्वेषपक्षेदोषः। किंत्विति। अनेनकर्तृल्युटं ननाध्वनितम्। अतिशायकर्तरिवर्तमाना
त्प्रातिपदिकात्स्वार्थेप्रत्ययइतिसूत्रार्थः। अतिशायविशिष्टार्थवृत्तेरित्यस्यनत्कर्तृकरूपार्थवृत्तेरित्यर्थः। अति
शायोविवक्षितइति अन्तरंगत्वेनपूर्वोपदं पदान्तरेणान्वेतीति प्रत्ययस्य चस्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारकप्रयुक्तकार्य
लाभोनरमित्यर्थस्तदाह। विप्रकृष्टं नरइति। इत्याहुरिति। अतएवगरीयांसंप्रलम्भारम्भतइतिभाष्यप्रयोगः संगच्छ
ते। नन्विहद्विवचनमिति। नतुरूपेद्विवचनश्रवइतिभावः। तेनास्माकं चदेवदत्तस्यचदेवदत्तयोः अभिरूपतरइतिसिद्धं। अस्म

ग्रा०र०

द्रोद्दयोश्चेत्यनेकस्मिन्नर्थे बहुत्ववद्भावविधानात्तच्चस्वनिमित्तकशास्त्रीयकार्यप्रवर्तकोनत्वेकनिमित्त
कनिवर्तकः नचद्वंद्वोष्ठस्यद्वंद्वाः स्निग्धतराइतिनसिध्येत्समाहारस्यैकत्वानुवर्तिपदार्थानांबहुत्वादिति
वाच्यं। द्वंद्वोविशेषणेषु संख्यानुपादाद्वंद्वोष्ठलक्षणवर्तिपदार्थद्वयप्रतिपादकत्वेनाक्षतेः। सन्निपातस्यत
इति। अपादानेइतिशेषः दुर्वारत्वादिति। तत्स्वस्वाभावाचेत्यपिबोध्यं। सूत्रे अनुत्पादनादिति। हर्यादिभिरितिशे
षः विभज्जनीये। विभागावधौ नच। उपपदं च। नावश्यकमिति। प्रकरणादिनानिर्णयादितिभावः। इष्टत्वइति =वीहा ३
। अत्राप्यतिशापनइत्यनुवृत्तेर्नियमत्वसंभवस्तेन विनापीतिभावः नत्वपूर्वइति गौरवादितिभावः अस्यार्थ
स्यस्फुटंप्रतिपत्तयेछांदसमप्यत्रव्याख्यानं। निवृत्तेति अनुत्पन्नएवेत्यर्थः षत्वजश्त्वयोरपिनिवृत्तिरिति

७

।सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतयाऽप्रवृत्तिः। नदेवाह। प्रागेव तयोरप्रवृत्तिरिति। श्रौव्यादिति। एभ्यः प
रत्वात्सपादसप्ताध्यायीस्थत्वाच्चेत्यपि बोध्यं। तुरिति। तुरिष्ठेमेयस्स्विति सूत्रमित्यर्थः। तस्य छांदसत्वं तु निमित्तभू
तेष्ठनीयसुनोश्छांदसत्वादिति बोध्यं तुश्छंदसीत्यस्येष्ठनि परतः पूर्वकार्यत्वाभावेन णावतिदेशाभावात्तु दृढिष्ठे
श्चेति नच तद्ग्रहणसामर्थ्यात्स्थ्वादेराकृतिगणत्वेन मनित्विवर्षिमेतीति वाच्यं। वर्षादेशस्य चारितार्थ्येन ष्ठ
नि ज्यादेशेन बाधापत्तौ वर्षिष्ठइत्याद्यनापत्तेः स्पष्टार्थमिति नहि स्थिष्ठइ कोसंभवादिवस्सेपि ष्ठादौ मत्ययस्येकश्चस्य
वधानादप्राप्तिशंकाया वारणार्थं पूर्वमात्रस्येत्यर्थकं न दितिभावः। अनंत्यत्वाच्चेति। इक्परिभाषोपस्थित्या पकारद
कारयोर्न गुण इति भावः। औत्सर्गिकत्वादिति। संख्यायास्त्वनेकत्वेपि एकवचनमिति योगविभागादिति भावः

श्रा०र०

।भंगमेवाह। त्यक्त्वाप इति। वैषम्येति। तन्मूलकृताशाकृशा वृद्धस्यैव मयोगादिति भावः। शाकलत्वात्प्रत्ययस्य पूर्वदेशा
त्वं पुरस्तादेवेति। पुरस्ताच्छब्दात्कृत्स्यैतदर्थलाभः। अभिधेयवदेवेति नतु प्रकृतिवदित्यर्थः तेन प्रकृतिलिंगाद्यति
क्रमो न प्राप्नुत इति नात्पर्यं। सुप इति चेति। क्वचित्प्रातिपदिकस्य टेर्ग्रहणं क्वचित्सुबंतस्य टेरित्यर्थलाभार्थमुभयोर
नुवृत्तिरिति बोध्यं। अविशेषेणेति। विशेषाभावेनेत्यर्थः। ननु सुबंतस्येति। अन्न एवकारादेशः साकच्कार्थः कोके इसे ×भवन्नयंवकस्यः क४
वमर्थ इति भाष्यं संगच्छते। हरदृइति। अत्रारुचिस्त्वभाषितपुंस्काच्चेति विकल्पात्पक्षे इत्वाभावः सुलभ इति। कस्येति। नक
स्यापीत्यर्थः। हरदत्त इति। अत्रारुचिस्तु योगविभागसामर्थ्याद् इदृचरइत्यस्यात्र संबंधस्तेनाव हृचोप्येतौ न नः कठ
चं सिद्ध्यर्थं च चकार इति हृस्यास्थापयइति। यस्मिन्विधिरिति। प्रत्याप्रस्योपस्थितप्रकृतप्रत्ययस्य विशेष्यस्य सत्वा

दितिभावः। औपदेशिकमतिप्रसक्त्यर्थं तु नादिग्रहणं। ग्रहणवैयर्थ्यशंकापरभाष्यासंगतेः। भवस्यापामिति। मि
त्यत्वादिति भावः। कादेशार्थमिति। न च शौवस्तिकसिद्ध्येऽठ चश्चित्त्वेन सामान्यापेक्षज्ञापकेन सर्वत्र नः पूर्वमिकादेशा
पत्तिरिति वाच्यं। साक्षादनुक्त्या ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वेन नस्येनद्विषयेऽप्रवृत्तेः। सर्वरीत्या फलांतरमपि संभव
नीत्याह। किं चेति। असंभवेनेति। कादेशेन बाधादिति भावः। नन्वर्थमपीति। तत्रापि कादेशात्पूर्वं नित्यत्वाल्लोपे इका ×नि४
देशे चित्रिकङ्निरूपसिद्धिरिति भावः। सेमप एवेति। एकारश्रवणापत्तेरिति भावः। अकृतव्यूहपरिभाषयेति। यदि गुणो
नस्यान् न हि कारादेर्लोपः स्यादिति गुणनिमित्तविनाशासंभावनासत्त्वादिति भावः। ज्ञापकस्य। अकृतसंधेरित्यस्य
।विशेषपरत्वादिति। अस्यार्थिकमत्ययविषयत्वादित्यर्थः। दिग्गर्थस्तु नेंद्रस्य परस्येति ज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमि

शृ·र·

नकार्यापेक्षयां नरंगस्याप्येकादेशस्य पूर्वमप्रवृत्तेर्न दोष इति। इको दाहरणमिति। अत एव नामपदं च रितार्थं
। अकृतव्यूहपरिभाषयेति। अस्य यद्यपीत्यादिः। इदमुपलक्षणं। इकादेशपर्यंतं नत्वसपादसप्ताध्यायीस्थका
र्यप्रवृत्तियोग्यतया कृत्वा घप्रवृत्तिरित्यपि बोध्यं। यस्येतिलोप इति। अस्य सिध्यति तथापीति शेषः। इकं निमित्तीकृत्य
चांते भसंज्ञासत्वात्कृत्वा घप्रवृत्त्यानत्तसिद्धिरिति भावः। स्थानिवत्वादिति। नचास्यापि स्थानिवद्भावस्य परं परत्वाप
दांतविधिमापकतया मत्वेपि नपदांतेति स्थानिवत्वनिषेध इति वाच्यं षडुकेपि दोषापत्तेः। यदि तु द्वितीयाचतुर्थ्यं श्रूय
माणस्य लोपविधायकवचनमाणपाद्भत्वे स्थानिवत्त्वं नहिं प्रवृत्तेपि तुल्यं। इष्ट नेइति। एतच्च स्थानिद्विषितिसूत्रे भा
ष्ये स्पष्टं। एवं चैकाक्षरपूर्वपदानामिति वार्तिकं षष्ठ्यांतिरिक्तविषयकमिति भावः। धर्मानराणां। चापलादीनां

२९

अश्वेनाश्वायामुत्पन्नत्वादीनां च कयोरन्यतर इत्यादि। इत्यर्थेकतरोन्यपयोरित्यादिप्रयोगः स्यादिति भावः। एक
स्येति किमिति। द्वयोर्मध्ये एकस्यैव निर्द्धारणादिति प्रश्नः। कर्मणीति। द्विकर्मके निर्द्धारण इत्यर्थः स्यान्न हेति भावः। इ
तत्रापीति। अपिरेवार्थे अत्रैव स्यादिति अर्थः नत्वेकनिर्द्धारण इति भावः। उत्तमच [illegible] इष्टत्वादिति। अत ए
वकतरकतमाविति सूत्रे जातिपरिप्रश्नग्रहणं सार्थकं। नच कतरशब्दार्थे। कतमसाहचर्येणोपपत्तेः। अत एव कत
मा कतमे षामाध्यने निर्द्धारणप्रकरणे उत्तमे भाष्यप्रयोगः संगच्छते। इष्टत्वादिति। बहुषासीनेषु कश्चित्कं चित्पृच्छति कतरो दे ×२०३
वदत्त इति प्रत्यय इति सूत्रे भाष्यप्रयोगादिति भावः। इति वनकर्तव्यमिति जातिग्रहणाकर्तव्यत्वे तात्पर्यं। परिप्र
श्नग्रहणं तु स्पष्टार्थेनिवृत्तये आवश्यकमिति बोध्यं। आकर इतीति। पूर्वसूत्रस्य द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यानभाष्य

सू०८९०

व्याख्यावसरे कैयट इत्यर्थः। अनुवृत्तेरुक्तत्वादिति। अत एवाव्यक्षेपणाद् इति सूत्रे एकत्वयोरर्थयोर्विशेष इति भा
ष्यप्रयोगः संगच्छते। तमादृत्य भागवृत्तिप्रणेतानो नित्या इति तु प्रायिकमिति भावः। ।आगिवीयानां पूर्णो वधिः। ।
योनक इत्यादरिति। सूत्रारैः शब्दमर्यादयैव तदर्थालाभो आरुचिः। पूर्वव्याख्याने स्वार्थिकप्रकरणविरोध इति बोध्यं
।तद्विषयादित्यस्य तद्विषयसर्वावयवकादित्यर्थस्तथैव भाष्ये उदाहरणानस्यलमाह। शार्ङ्गीऽश्याम इति। एक एवेति।
पूर्वपदभूत एव शब्द इवार्थविषयो नोत्तरपदभूतस्तद्विषय इत्यर्थः। एक एवेवार्थ इत्यस्य समासस्य पुनर्नेवार्थवृत्तिरि
ति कश्चिद्भ्राम्यदतस्तं व्याचष्टे सत्वेति। स एवेत्यर्थः। समासेऽन्तरमिवार्थयोगसंभवे विसमासे द्वाविवार्थौ नान्तर्भूता
वित्यर्थः। स्वातन्त्र्यं काकतालः। उपाध्यन्तरयोगः। काकतालो महान्। विग्रहः। काकतालमिवेति। आकर इति। विग्रह

मू०१०

तथाहिंसतिव्यवसज्योरित्येववदेतु।स्त्रीलिंगमिति।स्त्रीत्वमित्यर्थः।सूत्रेऽनुल्लेखादिदमयुक्तमत आह यद्वे
ति।स्वभाव तोवृत्तेनंस्त्रियामित्यन्यतु।उभयत्रापीति।उभयवतीत्यर्थः।व्याभिरिति।अशेषतः संबंधइत्यर्थः
।र्समिवचनेनेति।महृतेःसमस्तत्वेपितदवयवेनेत्यर्थः।असमस्तत्वेनसन्निहितेनेत्यर्थः।मंत्रणे।कर्तव्यार्थ
विषयोविचारः।ननुगायत्र्यादिर्मंत्रइत्यर्थः।योहीति।कुत्सादिरूपइत्यर्थः।आकरे।अत्रैवकैयटादिग्रंथे ध्वनि
तंचेदृशानांनित्यत्वंनित्यंकौटिल्येगताविस्यत्रभाष्येउतरउतमयोस्त्वत्यंतस्वार्थिकत्वेननाभ्यांविनापिमहृत्सास्वा
र्थमतिपादनं शक्यंकर्तुमितितयोर्नित्यत्वं अवाचकेति।दृहतीशब्देहिकनोवाचकइत्यर्थः।।क्रियेत्यादिमकु
र्वताणगतिंशालापूर्वदेशास्यांपूर्वकालिकीतिचार्थमत्ययात्।संख्यावाचित्वेपीति।अपिनाहचिर्बोधिता।तद्धी

११

स्यभाष्येऽदर्शनमत्राहचेः। समुदाय इति। कत्वं तत्र इत्यर्थः। कत्वं नान्तरङ्गेनेति भावः। समुदायस्योऽङ्गत्वावयवभेदत्वा
द्वहुवचनं। उत्से धजीवित्वमिति। शारीरायासेनजीवित्वमित्यर्थः। संघविवक्षायामिति। संघलक्षकत्वे इत्यर्थः आ
युधजीविसंघादित्यनुवृत्तेरिति भावः। किंच योधेयस्यां कृ इत्यादिग्रन्थो हरदत्तानुरोधेनं स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे
भाष्ये संघांके इति सूत्रे ऋष्यपत्यरूपगोत्रस्यैव ग्रहणमित्युक्तेरिदं चिंत्यं। प्रकृत्युपाधिरिति। प्रकृत्यर्थोपाधिरित्य
र्थः। समर्पणमात्रमिति। रजकाय वस्त्रं ददातीतिवत्। उत्तरसूत्रेति। तत्र व्यवसर्गपदेन मुख्यदानस्यैव ग्रहणात् के
चित्तु दानार्थकदृदातियोगे विवीप्साविवक्षायामंतरंगत्वाद्यमेव तुन तस्य पदांतरमतिपाद्यं द्वंद्वव्यवसर्गयोगनि
मित्तकत्वेन बहिरंगत्वाद्वीप्सानुबन्धो तस्यैवैतस्यान्तरंगत्वमित्याहुः। आहुरिति। अत्रारुचिस्तु सूत्रास्वरसारस्यं।

त्वेनेत्यर्थः।पुनःपुनर्जायमानापुराणी।साद्दैपदावयवत्वविशिष्टपदत्वेनावग्रहसिद्धिः।अवांतरपदत्वेनावग्रहा
दिनिभावः।आदिनायौनःपुनिकइत्यत्रसमुदायस्यसुबंतत्वात्तत्रसिद्धेः संग्रह इत्यभिमानः।भाष्यस्वरसइति।समु
दायवाक्यपरिसमाप्तिस्तयापद त्वमितिहितत्रोक्तं।मत्त्वेति।तयापिपदत्वमित्येवमित्यर्थः।नित्यतायामिति।पौनःपु
न्यइत्यर्थः।बाध्येनेति।नत्वार्थइतिवक्तव्येक्रियासमभिहारग्रहणंतुसनपकर्षेणवृत्तापकमितिभावः।परिगृहीतसा
धनेनेति।निरं॰ नवान्येत्यर्थः।निरं॰नस्यैवलोकेऽर्थबोधकत्वेनप्रतीतस्यैवचार्थस्यबहिर्भूताभीक्ष्ण्याद्याकांक्षासंभवादि
निभावः।नानाकारकेति।आभीक्ष्ण्याद्यपेक्षयानदाकांक्षायाअनंतरंगत्वेनेतिभावः।उक्तमेवविवृणोति।किंचेत्यादिना
नित्यतावगत्यनंतरमिति।पडं॰नेसाधनसंबंधात्प्रागपिधातोर्नित्यतासंबंधदर्शनादितिभावः।आबाधादिविषये

ग्रा०२०

वाक्यद्दित्ववारणार्थमपकर्ष आवश्यक इत्यपि बोध्यं वार्त्तिके नि। सगतिकस्येति वक्तव्यमिति हि तद्वचनं। विशिष्टादेव। उपसर्ग
विशिष्टादेव। आभीक्ष्णस्य क्रियाविशेषधर्मत्वज्ञ्नयोरपि क्रियाविशेषनिरूप्यत्वादिति भावः। समुदायस्य पदत्वमिति।
पचतिमपचतीत्यस्योकरीत्यानिङंतत्वादित्यर्थः। नस्तुतिरिति। न च मंदं मतिमकस्यैव घरस्य द्विः प्रयोगे घयोर्यं घर इत्याद्यो
अर्थभेदाभावेन पदत्वापत्तौ आमुघयोर्यं घर अमिदंतत्वं सत्येकांतरनास्यादिति वाच्यं। अनभिधानात्। ध्वनितं चेदं भाष्ये ननु ना
वनस्तिङंतत्वेपि तदनंतरं सतिशिष्टत्वात्मकत्वापत्तिः। न चेष्टापत्तिः। स्यानेद्विर्वं न पक्षे दुर्लभत्वादिति चेन्न। तत्पक्षे प्युद्भूतावयव
भेदसमुदायस्यैवादेशात्वेन समुदायेनिङंतत्वस्य सुलभत्वेनेष्टापत्तेरिति सर्ववारुचेराह। वस्तुतस्त्विति। पौनः पुन्यमित्यादि।
तत्र हि पुनः पुनर्भवितरि वर्तमानात् पुनः पुनः शब्दाद्भावेभवे च प्रत्ययः। अंतरंगत्वादिति। लुक्त्वाच्चेति अपि बोध्यं। एवं च यत्र

प्रातिपदिकत्वमित्यन्ये। कंड्वादियगंतादिति। नैतेभ्यः कर्तरि क्विप् दृश्यत इति कंड्वादिसूत्रस्य भाष्ये तु अजंतकंड्वादि
परं नचैवानिष्टानां प्रागुद्भावितत्वात्। कंडूरित्यादौ कर्त्रर्थानवगमाच्चैतेभ्यः क्विबिति तदाशयं कैयट आह। नच प्र
कृतेन दृष्टि भिषगित्युक्तेनदृष्टवगमादित्याशयः। भिन्नर एव देवतेनेति। स्त्र्यमानद्वयोर्देश्यादित्यर्थः। अत एव सू

=निर्दिष्टा२४

त्रो द्वन्द्वनाशब्दस्य परनिपातः। फलांतरमाहेति। एवं च तत्र रत्नितिपाठेपि न दोष इति भावः। स्व समानाधिकर
णेति। अत्र सामानाधिकरण्यं दैशिकं ग्राह्यं। तेन यावदाश्रयमनवस्थितमित्यर्थः। यावदाश्रयमवस्थानेनेति
। रंजनद्रव्यं न रेणवर्णान्तरानुत्पादनेदिति शेषः। यद्वा पूर्वरूपाणामभिभवं तन्न तु नाश इति भावः। प्रातिपदि

×२७२

कान्नद्धिताइति। अस्यं नस्वार्थिका इति शेषः इतिपक्षे चेति। अंतरंगत्वाद्बाधकत्वमित्यपि बोध्यं। स्त्रीत्वनिरपे

ग्रा०र०

ह्रस्वत्वेनास्यां नरंगत्वं प्रतिपदेति। अनरंगेणेत्यपि बोध्यं। इतएव ज्ञापकाद्दर्शनस्यार्थिकानारम्भज्ञापितनिवृत्तमिति
भाष्यानुसारी मार्गः। नचेत्यादि। रवो चामेत्यंतेनुरक्षितागघनुरोधेनेति दिक्। ह्रस्वत्वं चेति। दीर्घस्येति शेषः। लुक्यपीत्य
वर्णार्थमिति। इदमित्वप्रकरणस्यैकैपयानुरोधेन। वक्तुमुचितमिति। मात्रालाघवपर्यालोचने इति शेषः। तिङश्चेत्य
स्यमंडूकानुवृत्तिकल्पनेन माद्दृशः प्राक्तनोनित्या इति मच्छ्छद्धसाधुत्वायेषामग्रहणाय व्याख्यानाश्रयणे च गौरवं य
थालोच्यनेन तदानवक्तुमुचितं। एतेन गोष्ठात्खञिति सूत्रोक्तरीत्यारूपपोनेनावाधार्थमेवैवं पाठः स्यादिति रूपपोऽप
वादइत्ययुक्तमित्यपास्तं। प्रायिकं चेति। व्यवस्थितविभाषामूलकत्वादिति भावः। व्याचक्षत इति। यदितु समासप
दं संज्ञापरं तदा निर्देशादेव ज्ञापितस्यान्यो। एकार्थेनेति। वृत्त्यावेकसंख्याविशिष्टस्यैवार्थस्य बोधकाइत्यर्थः। नैका
यद्यपि भवतीति क्रि॰ याकर्तृ सात्कारकस्य मक्षतं तथाचानुपदमेव मूले वक्ष्यति एकश्शब्दार्थस्य अस्तिक्रियांप्रति कर्तृत्वादिति

र्थाइति।एकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्यबोधकानेत्यर्थः।किं त्वभेदेकत्वसंख्यामितिभेदशब्देननत्सहितचरितंद्वित्वादिएकत्वं
चनोपाददतइत्यर्थः।एतच्चान्यत्रप्रपंचितं।एवंचवृत्तिजन्यबोधेसर्वथासंख्यायाअभानेपिपश्चान्मनसामस्यशाइत्वा
द्दावेकत्वविशिष्टस्यैवभानंशब्दशक्तिस्वभावादितितत्रैवशासितिभावः।घटशब्दात्नुघटंघटमितिवत्।घयोपरोदद्दा
तीत्यपिबोधोदुर्वारइतितात्पर्यं।जयादित्येति।प्रथमद्वितीयपंचमषष्ठाजयादित्यकृतवृत्तयः।इतरेवामनकृतवृ
त्तयइत्यभियुक्ताः।जातिशब्देभ्योपीति।तेभ्योपिवृत्तौपश्चान्मनसैकत्वविशिष्टस्यबोधइतिभावः।अतएवपदशःस्व
रशाइतिशिक्षाप्रयोगः।नत्वत्रेति एवंभूतानांब्राह्मणानांसहस्रस्यापिपरिषत्त्वंनविघ्नइतितदर्थादितिभावः।वी
सावास्येवेति।एवमेवयुक्तं।तेषामस्वंनाशुद्धत्वस्यप्रतिपाद्यत्वात्।अचोऽवरमिति।अजपेक्षयान्यूनमित्यर्थइतिन

ग्रा०र० ख्या २

घ्यांनारम्भ चोवश्यंभावीति। ननुतन्नोन्यूनतेतिनद्दर्थः। उक्तदोषात्। सत्यंतस्यनिर्मूलत्वरूपात्। परपक्षरोतीत्यसिद्ध
श्चा। दिलोपेसत्युनरार्धस्यैकाचत्वात् इतिबोध्यं। वर्तत इति। एतेनबीजेनसहभुवः कर्षणोबीजानामपिकर्षण इष्टासि
द्धिः कर्षकस्येत्यपास्तं। अर्थइति ■। वृत्तौसमयशब्दस्यनयापनेवृत्तिः। भ्वादिः कर्तव्यार्थेकालमधिकंलापयतीति
भावः। समयोनियमइति। नुर्णायस्तस्ययापनायामित्यर्थः। कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयः सएवनियमइत्यन्ये
। कर्मव्यापारेत्यादि। निवृत्तप्रेषणादित्यर्थः। हेतुमस्मिंश्चि। पुनस्तत्रैवव्यापारे इत्यर्थः । इतिनद्विनप्रक्रिया। इ
सेवमादीनामिति। सांकांक्षत्वादित्यनेनान्वयः। स्वरूपेति। द्वे इतीत्यादिः। ननुवाक्यधातोर्द्वित्ववारणायावश्यकेन
पदस्येत्यपकर्षणेनैवसिद्धेसर्वस्येतिव्यर्थमत आह। सर्वशब्द इति। ननुकश्चिदिति। यद्यपिविनिगमनाविरहेण

जंतु बहुशब्दवत्वाद्यं संख्यावाची। अत एव बहुगणेति सूत्रे वक्ष्यारी अक्रम्यां संख्येत्याह संख्यावदिति गम्यत इति × संख्या१
भाष्य उक्तं। संख्यात्वं च नियतविषयपरिच्छेदविशेषहेतुत्वं न च वच्छादौ ननु। बहुत्वादिकं च द्व्यादिसंख्याव्याप्यको ध
र्मविशेषः। एवं च बहुगणेति सूत्रं व्यर्थमेवेति। दुर्लभ इति। अनुनासिकत्वविशिष्टस्यैव तत्र ग्रहणात् इति भावः। अयम
पीत्संज्ञक इति। विधेयविषये उच्चारणार्थस्यापीत्संज्ञालोपाविति तस्य लोप इति सूत्रे भाष्योक्तेरिति भावः। निकर्षविरो
धादिति। तत्सूत्रस्य तदीयनिकर्षविरोधादित्यर्थः। दिवस्तदर्थस्येत्यादौ भेष्यनुबोरित्यत्र च शेष इत्यस्यापि विनिहत्या
कृत्वोऽर्थे इति सूत्रेऽपि तस्यासंबंध इति हरदत्ताशयो त्रेसन्ये। प्रथमांतादिति। प्रचुरार्थबोधकादित्यर्थः। तदाह। प्रकृते
घोत्य इति। तद्ग्रहणं व्यर्थमिति। प्रकृतवचने वर्तमानस्य प्रथमांतत्वमेव संभवतीति भावः। उपमानते निंनचवचनशादी

=वि व्यर्थ३

सू०८

यप्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययः प्रकृत्यर्थविशेषणतां ल्युडर्थस्य विधेयप्रत्ययविशेषणतैत्यस्यान्या
य्यत्वमिति वाच्यं। प्रकृते तिलुप्तसप्तम्यन्तं भिन्नं पदं वचने इति च प्रत्ययार्थः। कस्य वचनाधिकरण इत्याकांक्षायां प्रकृत्य
र्थस्यैव लाभात्तस्यैवोच्यमानत्वात् आशयेनैवमुक्तेः। ल्युडोक्तमिति। ल्युडंतोक्तं वचनाधिकरणत्वमित्यर्थः। मथ्य उर्थ इ
ति। न चैवं स्वार्थिकप्रकरणविरोधः। आद्येनत्वप्रकरणपाठस्य चारितार्थ्यात्। वस्तुत उच्यमानता प्रकृत्यर्थस्य प्रा
यिकी। अत एव निजामयोध्यामपि पावनीमयं भवत्मयोध्यायतिनावनीपतिरिति सिद्धं भवनी प्रचुर इति हि तत्रा
र्थः। भवत्यापूर्णत्वद्यप इनियावत्। अत एवानंदमयाधिकरणे विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादिति सूत्रं तन्मयट्
परतयावृत्तिकृद्भिर्व्याख्यातं। न हि तत्रोच्यमानतास्वारसिकी भातीति दिक्। वचनाच्चेति। सुप्सुपेति समासस्तेन

संघाते पूर्वो भागः पदमिति नियमार्थेन [illegible] समासग्रहणे नाप्रातिपदिकत्वात्प्रत्ययानुत्पत्तिः। तत्र परशब्दस्यापि व
सरत्वमिति भाष्यसंमतपक्षेपि दोष एव। आद्यस्याप्यर्थवत्त्वात्। बोधावृत्तिस्तु ह्रस्वादिवन्नंस्थाने द्विर्वचनेनुस्यानि व
द्भावात्प्रातिपदिकत्वं न ङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापकेन प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधाप्रवृत्तिज्ञापनात्प्रातिनः प्रातिपदि
कत्वे आदेशोऽनिर्देशेन तत्सौलभ्यात्। कालबोधकप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तत्वमप्युद्भूतावयवभेदसमुदायस्यादेश
त्वादुक्तरीत्या सुलभं। अत एव कस्कादिषु कौतस्कुत इत्यादौ स्वरितार्थः। एकपदाभावे इति। तद्भाववादिनां मत इत्यर्थः। व
स्तुतस्तन्मतमसंगतमिति भागुरुक्तमित्याद्यावेव दोषौ बोध्यौ। अन्यत्र विस्तर इति। अयं भावः। यद्यपि कौतस्कुत इत्यादेनह
ताश्मिकद्वित्वादप्रातिपदिपदिकत्वेपि न ढिनोत्पत्तिरित्यपि वक्तुं शक्यं तथापि स्थाने द्विर्वचननायामेव ज्ञापकत्वसुचि

शा० २०

तमिति। इतिपावदिति। तस्यां योगरूढोयमिति भावः। प्रयोक्तृधर्म इति। अभिधेयधर्मत्वे हि पीडितवीप्सादिशब्दानामेवस्यान्न
गतवृक्षादीनां ततश्च शास्त्रस्याल्पविषयत्वं स्यादिति भावः। व्याप्तिरेवेति। ततदिच्छापीति भावः। आधिकारिकमिति। बुद्धिस्थप्र
यकसंख्यायुक्तनानावस्तुविषयमित्यर्थः। पृथक्संख्यायुक्तेत्युक्तेर्जात्यभिप्रायेण प्रयोगे न द्वित्वं। एकशेषविषये च
नं तत्र तेषां क्रियागुणद्रव्याभावे युगपदन्वये प्रतीयते। तत्र बुद्धिस्थेत्यस्य फलमाह। सर्वेत्यादिना। एवं च सर्ववृक्षसेच
नाभावेपि न क्षतिः। पृथक्संख्यायुक्तेत्यस्य फलं दर्शयितुमाह। एकशेषेत्विति। अत एव बुद्धिविषयाणां बहूनां मध्ये
कतिपयानामेव वृक्षाणां शोभनत्वे प्रतिपाद्ये न द्वित्वं यथास्मिन्वने पंच • षाः शोभना इति एवं कस्मैचिद्देकः कस्मैचिद्
द्वौ कस्मैचित्त्रय इत्यर्थप्रतिपादनेच्छायां भाषादत्ता इत्येव प्रयोगो न द्वित्वं। यदा त्वेको दत्त इति विवक्षा न दा द्वित्वं। तत्र

= तत्र कार्त्स्न्यं च तेषां बुद्धिस्थसंख्यायुक्तनानावस्तूनां तथा च क्रमविवक्षायां न द्वित्वं क्रमेणोपनिपादनेनेकप्रयोगस्यैव दर्शनादिति भावः ४ =
= युगपदनुपाय च =

=सुबुलुगर्थेनस्यानर्थाकेत्वात् ३

द्रष्योदाहरणं राज्ञो राज्ञः पुरुष इति। इतरार्थधीरिति। एवं च तयोर्विशेषाभाव इति शेषः। सरित्सरिदिति। अत्रस्यानिव
द्भावेन प्रातिपदिकत्वं। प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधाप्रवृत्तेः। योषायोषेत्यादौ एकादेशस्य पूर्वान्तत्वास्यानिव
त्त्वेन कृतद्वित्वेन सुलभमिति। एकैकमित्यादौ समासत्वानिर्देशेन प्रातिपदिकत्वस्य सत्वाच्चेत्यपि बोध्यं। इति दिगिति

× षि ४ । एकशेषेणानुपरिगृहीतैकत्वादीनां भानं। प्रातिपदिकानामेव तत्प्रवृत्तेः। तत्र व्यक्तिपक्षे व्याप्तिमनिपिपादयिषायामनेक

× प्रा ३ तावत्प्रयोगे प्रामेयेन नांभिन्यायेनेदं शास्त्रं व्यालम्बकादेशबोधनद्वारानेकप्रयोगस्यासाधुत्वबोधकं न तु कंभाष्येनिव

र्तकत्वादिति। अनुवादसमर्पकमिति। इदं सूत्रं वीप्सायामेवम वर्तनेवीप्साग्रहणमनुवर्त्यवीप्सायां द्वित्वं बहुव्रीहिव

द्भावश्चेति भाष्योक्तेः। एवं च तेनैव द्वित्वस्य सिद्धत्वात्पुनरनेन विधानमफलं गुरुत्वं चेति भावः। हरहरेत्यादीत्यादिना केयटः।

=नास्त्यादिविषये २

= इदं चिन्त्यं देद्यस्यामनुवृत्तौ एकद्यत्रोकरी प्रातिपदिकत्वसिद्धेः ३ =

= ननु एकं बहुव्रीहिवदित्यस्य कार्यातिदेशात्वात् अनेनैव पुनः सुबन्तलक्षणाभेदादत आह अनेन चेति तथा चैकेनैव प्रातिपदिकत्वातिदेशेन सुब्लोपनदुत्य =
× स्य २ = त्योः सिद्धत्वे नैव सुब्लोपे तत्पुरुषनेऽपार्थकत्वातिदेशोऽप्रमाणमित्यादि मयविधानेपोरका अलक्ष्ये स्योः प्रातिपदिकत्वेनैव सुप्राविकल्पलक्षणभेदाभावश्यकः २ =

शा०१० ।स्य इत्यर्थेति।स्य इत्यस्य योजनेत्यर्थः अत एव तन्मयानोक्तमिति भावः।नन्वेक इत्यादौ बहुव्रीहिवद्भावेन सुबलुगभावः।अन्य
था सस्यादेवं दधि इत्यादेरिव विभक्तिरहितस्यैव साधुत्वं स्यात्।न च पुनः सुपलक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात्।अनेन च प्रातिप
दिकत्वातिदेशेनैव सुब्लोपतद्धिसिद्धिरिति अनेन सुपः पृथगनतिदेशात् कार्यातिदेशो लक्षणभेदात्तु नः सुबिति न
× चू० वांयं।न चमत्स्यपांनत्वात्कथं प्रातिपदिकत्वं ढित्ये कृतेपि समत्वात्।स्थानिवद्भावेन स्यापि मत्स्यपांनत्वात्तु सेष्यकदेशवि
कृतन्यायेन तत्वात्।यदि तु बहुव्रीहिवद्भावात्मत्स्यपांनत्वेपि नत्र दृष्टत्वमात्रेण सूत्रभाष्यप्रामाण्यात्प्रातिपदिकं नहिं महृ × वं ३
तेपि तुल्यं स्य इंचेदं भाष्ये भाष्ये सुब्लोपपुंवद्भावाविस्यत्र नन्निमित्तं प्रातिपदिकत्वं लक्ष्यते अन्यथा सुबुत्पत्तिरपि वक्तव्या
स्यात्।यत्तु एक इत्यत्रानोदात्तत्वेन तत्फलं।सत्याधुदात्तः।पूर्वपदोत्तरपदयोरभावात् प्रकृतिस्वरप्राप्तेरिति तन्न व्यपदे

= इदं सुपलक्षणादिप्रयोगपक्षोपपादितमिति = = ननु अत्यर्थायिशिशब्दस्य कृते प्रातिपदिक =
= एतेनोऽरुद्धीपस्यकथं प्रातिदेश इति प्रयुक्त ४ = क्विबन्तत्वलुक्क्रिकत्वं प्रातिपदिक =

ग्रि॰ वद्भावेन पूर्वपदत्वसत्त्वात् इति तात्पर्यं। बाध्यत इति। इदं च भाचामनुरोधेन। यदि तक्कौंडिन्यन्यायो येन नाप्तिविष ×प्रा१
यएव स्यष्टं चेदं तद्धिते घचामिति सूत्रे भाष्ये अचो रहाभ्यामित्यत्राचः परे रेफस्यानचिचेत्यनेनावश्यं कार्ये प्राप्तनिमित्तत्वं
चाज्ञानमेव ज्ञाप्यत इति विधेयमेवेति तत्रास्ति न्यायविषयः। प्रकृते तु निमित्तत्वं तस्यनावश्यं प्राप्तमिति नायं तस्य विषय
इत्युच्यते तदाराच्चेः कृतीत्यतो त्रविभाषापदमनुवर्त्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन नांतरीयकादावितलोपो वारणी
यः। तन्मात्रेण पादितितु प्रपंचार्थमेवेति दिक्। धूर्धूः पथिपंथाइति पाठः। दिगिति। दिगर्थस्तु तनेत्यादौ तन्सुभ्यामिति स्व
रोपि न तत्रवनं समास इत्यतः समासग्रहणापकर्षणे न मुख्यसमास एव तत्प्रवृत्तेः। तत्र समासग्रहणापकर्ष सामर्थ्या
द्वन्द्वसमासांतोदात्तत्वमपि न। बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यादेरपि समासस्य [illegible] स तु वृत्त्या मुख्यसमास एव प्रवृत्तेः। आम्रेडि

शा०र०

नस्वर नस्वरयोर्विशेषाभावेन नदनिर्देशाभावाच्च। अत्र कार्यानिर्देशेपि अनिर्दिश्यमानकार्याणामुत्सनिर्देश एव देशाइ
निसिद्धांता दाम्रेडितानुदात्तत्वं सर्वस्वरबाधकं नञ्सुभ्यामिति तु इ नञ्स्वरस्यैवास्यापवादः स्यादिति बोध्यं। अत एव
भाष्ये सुब्लोपे पुंवद्भावावेव प्रयोजनत्वेनोक्ताविति कोपधादिषु पीति। निषेधविषये इत्यर्थः। तेन प्रिया सदृशी इत्यर्थे प्रिय
प्रियेत्यादिसिद्धिः। भेदरूपेर्थे इति। भेदसादृश्ययोरुभयोरपि जातीयविधानादिति भावः। परेणेति। जातीयरः स्वार्थिक
त्वेन गुणवचनजातीयानेसावकाशत्वं ढित्वस्येति भावः। न च जातीयरासादृश्यस्योक्तत्वेन नदंनेढित्वस्याप्रवृत्तेः कथम
स्यसावकाशतां भेदेपि तस्य विधानेन न लोटे वा सहायेन सादृश्यस्यव कुमत्राक्पत्वात्। भेदार्थजातीयानेन नतः सादृश्यविव
क्षायां चारितार्थ्यमिच्छेतितात्पर्यं अन्यथानवकाशत्वेनेतिबोध्यं। आकर इति। भाष्यमित्यर्थः पुंवद्भाव इति। यथा पुंवत्वंभव

९९

नित थासुब्लुक स्यादितिभावः। द्विलायोगादिति। गुणवचनत्वभावाच्चेत्यपि वोध्यं। एवं च पूर्वखंडे विभक्तिश्रवणं स्यादिति
भावः। अनिरभसेति। नादन्तावचं नुपलंभादितिभावः। अवस्यासुं नद्विशेषेषु लुक् स्यामेरिति। सादृश्ये तद्विलमितिभावः
। कथंचिद्व्याख्येयमिति। एकं मंदपदमनित्यायलक्षकं कमलानिकमलानीनिवदिति परे। वीप्साभावादिति। एकस्यैकमेव
मूलं नरेषां नृपरिसान्निवेशापेक्षो गोणो मूलव्यपदेशः नचैकरूपं भागानां स्थौल्यं किंतु यथामूलमुपचीयते स्थौल्यं मि
तिनदभावइतिभावः। समासवद्भावस्यैवेति। तत्र लक्ष्यभेदेन क्वचित्प्रवृत्तिरेव क्वचिदप्रवृत्तिरेव। अतएव भाष्येऽन्यशब्द
स्य समासवद्भावरहितमेवोदाहरणमितरशब्दस्य तत्सहितमेव दत्तं वचनांतरमिति। द्वितीयादीनामिति शेषः। एकशे
षप्रनिबंधेति। एकार्थीभावयोग्यद्वितीयाभावादुभयत्रापि वृत्तित्वाभाव इति तत्वं। एतेन यांयांप्रिय इत्यत्र न द्वित्वं किं

ग्रा०र०

तुह्यावेवयच्छेद्रो ▬ भिन्नभिन्नरूपेणैवबुद्धिस्थकां नानां परामर्ष्टुं काविनिसर्वासांनम्रमुखीत्वमनीतिरित्यपास्तं। प्रेक्ष
णविषयस्यतदार्थव्यापकस्यनम्रमुखीत्वेपिसत्त्वयेनशास्त्रप्रामेर्दुर्वीरत्वाच्चईदृशेविषयेद्विर्वचनसाधुतायाएवशा
स्त्रेणबोधाच्चमन्येनसेति। यस्यद्वित्वेन ▬ वीप्सितार्थोपस्थितेःकेनापितत्पदेनपूर्वोपस्थितरूपेणपरामर्शोपयस्या
प्रयोजनाभावान्नतत्पदेवीप्सात्र। क्वचित्तुस्पष्टत्वायतच्छब्देपिद्वित्वं व्यंजनान्यपियस्ययस्याचः र्यमुच्यतेतंतंभजंतइत्यजा ×का४
देरितिसूत्रेभाष्यप्रयोगात्। रमसादि। द्विर्वचनस्यवृत्तित्वाभावः पूर्वपदेएवतस्यप्रवृत्तिष्वराभस्यबीजं। परस्परव्याघाता
दिति। ततीयादिषुविशेषइत्युक्तेऽन्यत्रविशेषाभावइतिलभ्यते। ततीयादिष्वित्यस्याभावेसर्वत्रैवतल्लाभेतस्यविशेषत्व
भंगइतिभावः। अस्पष्टत्वादिति। पुंवद्रूपमितिहिनेनोक्तमितिभावः। अंजस्येनेत्येवेति। अत्रकेचिदित्यादिनामदुक्तया

१००

मूलस्यरीत्येतिभावइतिशुभं॥ ॥इतिश्रीमद्दीक्षितभट्टोजिपौत्रदीक्षितहरिविरचितेप्रौढमनोरमाव्याख्यानेल
घुशब्दरत्नेसुबंतंसमाप्तं॥ ॥

(नं. ४४)

3526

॥ अथश्री शब्दरत्नाख्यो ग्रंथः ॥

शा०र०
१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ग्रंथमध्ये कृतमिति॥ मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि च शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषकाणि
स्यादिभाष्योक्तफलोद्देशेनेत्यर्थः। नाभ्यांविनेरिति। नेनविन्न इति चरणपू। वेदाध्ययनकर्तृत्वेन च प्रसिद्धैरित्यर्थः। श्रुतिसि
द्धत्वेपीति। एष आत्मापहतपाप्मेत्यादिश्रुतिसिद्धत्वेपीत्यर्थः। पारमार्थिकत्वादिति। नेह नानास्ति किंचनेति श्रुतेरिभावः
।निरूढं। प्रसिद्धं। तत्सर्वमिति। मूलं व्याख्यानं चेत्यर्थः। तत्र मूले इदं तत्स्वतंत्रं सूत्रं। गुप्तिज्किद्भ्य इत्यादौ वक्ष्यमाणेन
दृसंबंधात्। हेतुमति चेत्यादौ तदृसंबंधाच्च तृतीयाध्यायांते वक्ष्यमाणाद् इत्यस्यासंगतेः। एतेन व्याख्यानमप्यसंगतं।
व्याख्याने दोषांतरमप्याह। योगविभागस्येति। न च प्रकृत्यर्थेति। मतिधातुश्च तत्वद्वादेशानां शक्तिकल्पनापेक्षये
कधातोरेव शक्तिकल्पने लाघवादिति भावः। तुल्ययुक्त्या कर्त्रादीनामपि धातुवाच्यत्वं। प्रत्ययास्तु द्योतकाः अतएव

१

वत्तेषां विशेषणत्वमिति परे। तस्याल दः। स्फुटमिति। भावकर्मकर्तृरूपमित्यर्थः। द्योत्य एवेति। तद्बीजं तूक्तं। निरूढः भा॰
ष्यादिप्रसिद्धः। अनुमानं तु शक्यते इति। गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायेन भावकर्मणोः कर्तरीति विशेषणं। तत्र वर्तमा
नस्येत्यर्थ इति भावः। तयोरेवेत्यस्य स्थाने कर्मणि कृत्यक्तखलर्थाः भावेऽकर्मकेभ्य इति न्यासः कार्यः अनुदात्तङित न
इति कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्युत्तरमेव पठनीयमिति तात्पर्यं। इत्येवास्त्विति। भावकर्मणोरित्युत्तरं भावेऽकर्मकेभ्य इ
ति नियमार्थं कार्यमित्यर्थः। विपरीतेति। एवं च कर्तरि तस्याप्राप्तिरिति भावः। चकार इति। स च कर्मणोऽसंभवात्कर्तुः समु
च्चायक इति नोक्तदोष इति भावः। न च भावकर्मणोरित्यस्य स्थाने कर्मणि भावेऽकर्मकेभ्य इति विधायकमस्त्विति वाच्यं। ए
वं वचने आनुमानिकवचनकल्पने च लाघवाभावात्। इत्याद्येवास्त्विति। भावकर्मणोरित्युत्तरमिति भावः। लब्धे त्य

न्या०र०
२

खिति। कर्तरि कृत्। लश्च भावेऽकर्मकेभ्य इति न्यासोऽस्तु भावे इत्यादि विधायकमेवेति भावः। ज्ञापकादिति। कर्मणीति
कर्मार्थकत्वानुवादेन न ङ विधानान् ज्ञापकादित्यर्थः। वैयर्थ्यादिति। न च नत्र कर्मणि च कृत्येस्यापस्तु चेन पूर्वसूत्रा
नुकर्षइति वाच्यं। लाघवाभावादिति तात्पर्यं। गौरवादिति। अनंतकृतीनां शक्ततावच्छेदकत्वेननुगमेनासांकृति
त्वेनानुगमे च गौरवमित्यर्थः। तच्छुभाच्चेति। एवं चान्यलभ्यतया तत्र शक्तिर्वक्तुमशक्येति भावः। नामार्थयोरिति।
समानविभक्तिकनामार्थयोरित्यर्थः। न्यायादिति। किं च लयालत्वं शक्ततावच्छेदकं वाच्यं तच्च न। नरजानतोपिबोपि
धात्। किं चस्थानिनां कट्चडादिमेदेनानैयत्यादव्यवस्थितत्वाच्च तेषु शक्तिग्रहो दुरुपपाद इत्यपि बोध्यं। इत्यादि विति
आदिना वः नइति। इति न्यायेनेति। तथा हरे वेत्यादौ पूर्वरूपादिस्थाने व्याकरणांतरे परलोपादीनां विधाना व्याकर॰

२

णानांकलहेपदसंमोहेनास्यापिसमोहाद्वैधानापत्तौसमुदायेएवशक्तिकल्पनापत्त्येत्यपिबोध्यं।नवानिष्टमिति।न
नुप्रत्येकंपदानामवधनशक्तिकानांसमुदायेनयथाप्युसत्तिस्सनानांतदर्थोपस्थानद्वारावाक्यार्थबोधसंभवान्न
तयोरापत्तिरित्यचेराह।किंचेति।नक्लृप्तमिति।एवंचलाघवात्क्लृप्तनामपिक्लृप्तिर्वाच्यास्यान्नानचकेवलक्लृप्तौप्रयोगाभा
वः।अस्मान्नेपिसमत्वान्नापत्त्याजानःइत्यादेःसत्वाच्च।ननुभावांशेनवापिक्लृप्तिर्वैषम्यंदुर्वारंअसत्वभूतोभावआख्या
तार्थः।सत्वभूतस्वकृदर्थइति।किंचनामार्थयोरितिप्युतौनामपदेनसत्वप्रधानस्यग्रहणं।किंचनामार्थयोरित्यस
नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोरित्यर्थइतिनदोषइत्यरुचेराह।किंचेति।प्रमाणमिति।एवंचपाचकोदेवदत्तइत्यादाविव
देवदत्तःपचतीत्यादावपियुष्मद्युपपदइतिसूत्रानुवादबोधितस्फूर्त्यनुभवसिद्धसामानाधिकरण्यानुभवेनधर्मिणो

ग्रा०र०

३

वाच्यत्वमितिभावः। अन्यादृशसामानाधिकरण्यं तु न शाब्दार्थः प्राधान्यानुरोधात्कृतेर्वाच्यतेति न युक्तं प्रत्ययार्थप्र
धानमित्यस्याजेत्यादौ व्यभिचारात्। आश्रयमात्रमिति। आश्रयतानाम नंतत्वेपि आश्रयतात्वमखंडं शक्यताव
च्छेदकानामननुगमकमिति न शक्यतावच्छेदकाननुगमः आश्रयत्वमेव शक्तिविशेषरूपमखंडमेकं समवायवदित्य
र्थः। नानन्वय इति। न च तु धातुना प्रत्ययेन च कृतेर्बोधनादनन्वयः स्यादिति भावः। व्यापारे लक्षणाया इति। यदि तु व्या
पारस्य धातुनैवोक्ततया तत्राश्रयस्य लक्षणेत्युच्यते तदा सर्वत्र तदेव शक्यमस्तु किमनेन प्रयासेनेति भावः संबंध
रूपलक्षणाज्ञानाननुभवाच्च। [illegible]दिति। रथो गच्छतीत्यादौ॥ किंच कर्मलकारे तव कः प्रत्ययार्थः न फलं तस्य धा
तुत एव लाभात्। न कृतिस्तस्या अभिहितत्वेन पच्यते चैत्रेणेत्यादौ तृतीयानापत्तेः। न चाश्रयत्वं सर्वत्र तस्यैव शक्य

३

त्वौचित्यात् प्रथमांतलभ्य आश्रय इत्यपि न। आश्रयत्वाख्या शक्तिमत्वेन ततोऽलाभात्। कर्त्रधिकरणे इति। नन्वत्र हि
आख्यातार्थो न कर्ता प्राधान्यापत्तेः। किं तु फलावच्छिन्नव्यापारः। कृत्यादिरूपः स च व्यापारत्वेनैवा अत एव जानाति
रथो गच्छतीत्यादौ न लक्षणा। कालान्वयो धात्वर्थव्यापारे आख्यातार्थेपिवा। आश्रयबोधस्तु लक्षणया। लक्षितं तं
मादायैव च सामानाधिकरण्योपपत्तिः। लः कर्मणीत्यादिकं लाक्षणिकार्थानुशासनमिति उक्तं। निराकांक्षत्वादिति॥
अर्थांश इति शेषः। कर्मणि चेति चेन शय्यमाने आस्यमाने गत इत्यादौ भावे चेत्यर्थः। एकवाक्यतयेति। कर्तृ ग ते द्वित्वे
इत्यादिक्रमेण। एवं च कर्तुर्विशेषणत्वान्न वाच्यनेत्यर्थः। तद्धितेति निपूतसप्तीत्यादिना। विशेषणतयेति। तेन गुणानां
च परार्थत्वादिति न्यायविरोधोपि सूचितः। लविधिः। लः कर्मणीत्यादिः। सत्यमिति। उक्तन्यायविरोधेन तत्सत्वेपि न तथान्व

श०र०
४

यासंभव इति भावः। नहि तत्रेति। न चावान्तरवाक्यार्थे न्वितस्य तदेकवाक्यतायामावृत्त्या एकत्वादिविशेषणत्वमपीति वा
।च्यं आवृत्तौ मानाभावान्निराकांक्षत्वाच्च। आदेशानामेवेति। तत्तुलस्येत्यर्थः। ननु शत्रादीनामिति। एवं च तेषामनिर्दि
ष्टार्थत्वात्स्वार्थे आपत्तिरिति भावः। कर्मणि शानच् इति। भाव इत्यपि बोध्यं। ननु लः कर्मणीत्यनेनाप्येकवाक्यतया न
सकर्मकेभ्यो भावे शानजत आह। किं चेति। युज्यते इति। द्विवचनत्वाद्यभावेनेति भावः। अप्यर्थं वेति। अभावरूपत्वादि
ति भावः। नन्वाम इत्यनेन लः कर्मणीत्यस्यैकवाक्यत्वाल्लुक् शब्देन तत्सहचरितामन्तलक्षणेन न दोष इत्यत आह।
अपि चेति। जसन्तत्वे इति। प्रथमान्तत्वोपलक्षणमेतत्। तदाह। प्रथमान्तनयैवेति। आकरे इति। पदसंज्ञायामित्यर्थः।
भाष्यस्वरसोप्येवमेव। तदेकवाक्यतयेति। परिपूर्णवाक्यस्यैवानुवादसमर्पकत्वान्महावाक्यार्थबोधं प्रति कारणः

४

त्वाच्चेति भावः। इदानीमिति। महावाक्यार्थबोधकाले इत्यर्थः अर्थेति निपूतसंसिद्ध्येकयोरित्यनयोरेकवाक्यतये
वद्धित्वादेवाव्यवतायाः सिद्धत्वात्। नच कर्त्रादेशाद्ध्यबोधनेन मीमांसकमते सिद्धिरेव फलं। अन्यतसिद्धौ पुनरन्वयः पु
नरन्वये च मतसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादिति भावः। अनिष्टावहेति। गौरवात्कर्मणि ज्ञानचोदितलभ्यापत्तेश्च सं
ख्यायाः परिच्छेदकत्वेनैकस्मिन्कर्तरि इत्येवं विशेषणतायाः एव औचित्याच्चेति भावः। ग्रहणमिष्टमिति। कृतपू
र्वीकटमित्यस्य कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे मानुःस्मर्यत इत्यादौ कर्मणोऽविवक्षायाभावे तस्याधीगर्थेति सूत्रे भाष्यउदा
हृतत्वादिति भावः। नच कृतपूर्वीकटमिति वत्सूर्वमविवक्षितकर्म तयाभावे प्रत्ययेघटं क्रियमाणं देवदत्तेनेत्यादिप्रयो
गो दुर्वारः। विवक्षायाः प्रयोगाधीनत्वात्। ईदृशी विवक्षा कृतपूर्वीत्यादिहेति विशेषमात्रविषयेत्यर्थस्य कर्तृकर्मणोरि

207

ग्रा०१०
५

तिसूत्रेभाष्येध्वनितत्वाच्चतनु ध्वनन्नाह। प्रबल इति। इति सूत्रे इति। तत्र हि वृत्तं पारायणस्येत्यत्र वृत्तेर्भावे क्तो कर्म
कत्वान्न तु एवं तात्सकर्मकत्वादिति भाष्यमुपादाय केयटेनेदमुक्तं। नन्वेतद् विवक्षितकर्मणा मत्र ग्रहणे प्रति कूलं
एवं तादृष्यविवक्षितकर्मकाद्भावे क्तः मत्स यसंभवाद् दर्शयन्नेभवइत्यादेरेवं ने ऽविवक्षितकर्मकत्वाद् दर्शनाच्चेदिति चेन्न
। एवं हि वृत्तिवर्त्यो: समानार्थतया वृत्तिर्नैवोदितायस्य विभाषेतिनिषेधात्। वृत्तं पारायणस्येत्यादि सिद्धौ एवं तस्याविव
क्षितकर्मतया निरर्थकत्वं च स्याद् दृष्टो विषये प्रयोग कल्पने मानाभाव इत्याशयात्। अन्यथेति। सकर्मकेभ्योपि तत्सवृत्ता
वित्यर्थः। क्तनपूर्वी कटमित्यादिवन्नेन प्रयोगा इत्यतनुपदमेवोक्तं। एवं च क्तनपूर्वीत्यादिसिद्धये ऽविवक्षितकर्मणां तत्र
ग्रहणमावश्यकमिति तात्पर्यं। भावे क्तो नादिति। अनेन च तेषां परस्परं सत्येप्यविरोधमात्रं दर्शयतेन तत्वं सिद्धान्त

५

इतिभ्रमेन नसं।कर्तरि कृदिति सूत्रभाष्यात्।लीनमुदकं येषां विभक्तं धनं येषामिति कर्मक्तान्तादृष्टेः।आद्यजितिमनीयनेन
त्रस्यं केयत्यचे निवोध्यम्।गतं निरश्चीनमिति।अयमभ्युच्चयः गत्यर्थाकर्मककर्मकेत्यनेन नेष्यो भावेपि कस्याविशेषतोवि-
धानादित्यन्यत्रप्रपं।इत्युक्तमिति।प्राचीनैरितिशेषः।निवृत्तप्रेषणपक्षन्तनीयकक्षायांलावयति केदारं देवदत्त इति के-
यरादिप्रयोगात्।देवदत्तेन पाचयतीति।अविवक्षितकर्मकात्स्वचेण्णिचि इदं रूपं।वस्तुतः प्रयोगानुसारित्वाद्विवक्षा
या अत्र तादृशाविवक्षैव न।अन्यथोक्तकेयरप्रयोगविरोधो दुःपरिहरः स्यात्।इति वोध्यम्।सूत्रेपि नगत्यं न इति।अ-
त्र च आशितः कर्तेति सूत्रस्थं भाष्यं मानं।तत्र त्याङ्पूर्वादश्नेः सकर्मत्वात्कर्तरि प्राप्तः क्तो निपात्यते न इत्युक्तं।अन्यथा
मानुःस्मर्यत इति वद्विवक्षितकर्मकतायां सूत्रेणैव सिद्धे निपातनं व्यर्थं स्यादिति भावः।प्रत्युक्तेति।नवकर्त्रीघर्थानि

ग्र०र०
६

तलकाराप्रसिद्धेरिति भावः। अन्योन्याश्रयापत्तेरिति। कर्त्राद्यर्थविहितलानुवादेनादेशविधिः। लस्यानिकादेशानु
वादेन अर्थविधौ स्यादन्यथाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वेनेति न्यायेन लस्य तदर्थविहितत्वकल्पनमित्यन्योन्याश्रय इत्य
भिमानः। न भवतीति। लस्य लः परस्मैपदमित्याद्यनुवादसामर्थ्यकल्पनमित्यन्योन्याश्रय इत्यभिमानः। न भवती॥
।लस्य लः। परस्मैपदमित्याद्यनुवादसामर्थ्यादिति भावः। दोषांतरमाप्याह। फलाभावादिति। णल उः सुपलक्षणं। थ
लोपि। ज्ञापनादिति न चासंज्ञात्वविरोधन्यायेन स एव श्रवणार्थोस्तु वभूथात तंथेति निर्देशेन थलो लस्येत्संज्ञावश्य
कत्वादिति भावः। एधेमहीत्यत्रापी। टकाराभावेन न लिङ इत्यनुवृत्तावपि इवर्णो नस्य लिङोऽन्त्य इत्यर्थः स्यात्। प्रत्य
याप्रत्यययोरिति परिभाषायाः अर्थवत्परिभाषायाश्च वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तेरित्यंग संज्ञासूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्तेरि

तिभावः। समभिव्याहारादिति। सादृश्यादित्यर्थः। व्याख्यानादिति। एतेन थसस्यकारादामिपः पकारं थपूमस्याहारं कृ
त्वा तस्य पांतानं नाम इति सूत्रेपि नुमुचितमित्यपास्तं। तथा सति मिपः पित्वानापत्तेः। इदमेव ज्ञापयति इह सूत्रे संभा
वित समुदायानुबंधत्वानां नावयवानुबंधत्वमिति। एतेन मस्याहारार्थानुबंधस्यावयवाननुबंधत्वे स्यानिवद्भावादि सू
त्रस्य भाष्यविरोधः। न त्वत्र पश्चकारस्य मस्याहारार्थत्वमुक्तं। इष्यते चायमिति चेत्कार्यमपीति परास्तं। प्रकृते ज्ञापक
बलेन तथांगीकारेप्यन्यत्र तथांगीकारे मानाभावात्। संपमच्छिमहे इति। संपूर्वात्कर्तरि तङ्। वयं वृश्चिमहे इत्यत्र कर्मणि
।अन्यत्राप्यभिचारादिति। दृष्टसाधुत्वायानुदात्तांशेशात्स्वस्य सत्वेपि तस्य नैष्फल्यं बोधयितुं अनुदात्तांशे उपदेशे इत्यस्या
संबंधः। इतिमांच इति। अत्रारुचिबीजं तु विभक्तिविपरिणामकल्पने गौरवमिति। धातोराक्षेप इति। इदं च भिन्नवाक्यतया

ग्र० र०
१

सामान्यशास्त्रविहितानामनेननियमः। एतदभावे पर्यायेण प्रसक्तस्य सर्वस्थानेननिवृत्तिः क्रियत इति नभुक्त्वं नमिसा
दिन्यायविरोधो लुगादिनेव नियमेनापि ज्ञानस्य निवृत्त्यंगीकारात् ज्ञानविरोध इति मनेन लक्ष्यानुसाराच्चाक्षिप्तस्यापि शाद
वो धेमानं यद्दाल्विदं प्रकरणं निवादिविधिना सहैकवाक्यतयाऽनुष्ठान ङि· तो धातोर्विहितस्य लस्य स्थाने एकलेग
म्ये आत्मनेपदं कचचनेनत इत्यादिक्रमेण व्याख्यानाद्विधायकमिति पक्षस्तदा विशेष्यलाभः। स्यष्ठ एव। आत्मनेपदशा
द्वाहौ च भाविसंज्ञाश्रयणमत्रपक्षे नित्र सर्वेषां खलेकपानन्यायेनैकवाक्यता। एतदभावेमाप्राप्तिप्रसंगपरिहारेण
परमेनेषां नियमत्वव्यवहार इति वोध्यं ज्ञापितत्वादिति। अन्यथांतरंगत्वात्सामन्येन निवादिषु संख्याविशेषाद्यपे
क्ष नियमापेक्षयांतरंगत्वाद्धिकरणेषु नुष्ठानेत्यादेर्विहितविशेषणत्वे मानाभावेन तेन व्यवधानान्नियमाप्रवृत्तौ सा

मान्यविधिना सर्वेषां सिद्धेन द्वैयर्थ्यस्पष्टमेवेति भावः। अत्र पक्षे हृस्व इत्यत्र स्य इति विषयसप्तमी ज्ञेया। यङ्लुगादि नि
।अन्यथा यङ्घं न समुदायस्य तिङ् निरूपितांगत्वानापत्तौ अडाद्यव्यवस्था स्यादिति भावः। विशेषणमिति। तेनैवे^
त्रिष्विमित्यर्थ इति बोध्यं। अन्येतु स्यग्रहणमिदमेकवाक्यतया विधायकमित्यर्थस्य ज्ञापकं तत्र धातोरिति पंचम्या वि
हितविशेषणत्वेन तत्समानाधिकरणस्यानुदात्तङित इत्यादेरपि तत्वमेव। तेन च उङोर्न दोषः। न दं तस्य धातुत्वाभा^
वात्। ततो विहितत्वाभावाच्च। हृस्व इत्यादौ स्य इति च विषयसप्तमी तिन तद्विषये विकल्पसिद्धिरित्याहुः। इदं च सूत्रंना
मधातोन प्रवर्तते एतद्विषयस्य तस्यानभिधानात्। ध्वनितं चेदं लोहितादिसूत्रे कैयटः ककारषकारमत्याख्यानपर
भाष्येण। अन्यथा वाक्यष इत्यस्य स्यस्यानेवायादिति सूत्रितेनाचारक्विबंतसम्प्रशब्दाद्दोषस्यस्पष्टत्वेन भाष्यासंग

213

शा०र०
८

तिः। बहुव्रीहेरूधस इति सूत्रे भाष्येपि ध्वनितमिति निरूपितं। अवगल्भत इत्यादौ त्वनुदात्तत्वानुनासिकत्वमनित्यत्वसा
मर्थ्यात्सह्यति। चित्रीयत इत्यादाववयवेऽचरितार्थेन ङकारेण क्यङं न विशेषणेन यात्वप्रदेशि बहुवचनेन ङिदंततावोध्या
। इति चानुवर्तन इति। न त्वषष्ठ्यंतत्वाविपरिणम्यत इति भावः। ज्ञापकानुसरणे त्विति। प्रथमादिसंज्ञया परस्मैपदस्य सं
ज्ञया चाधेहि परस्मैपदानां विहितो णलेव दुर्लभ इति भावः। पर्यायः स्यादिति तथा चादानीत्यादावादुत्तमस्येत्यादि सि
द्धिरिति भावः। प्रागुक्तरीत्येति। सुप इति सूत्रोक्तरीत्येत्यर्थः। इत्यस्य व्याख्यानमिति। स्थानं प्रसंगस्तद्धूतिसुप्मदीतिन
दर्थ इति भावः। लोपप्रस्पनीति। लिङ्वाच्यकारकवाचित्वं हि सामानाधिकरण्यं। तिङर्थे भेदेनान्वयित्वमिति यावत्। न
न्वित्संज्ञकङकारादावित्यर्थेन गुणो वारयितुं शक्य इत्यरुचेराह। लिहइति। लघूपधेति। वृध्यौत्वेति पूर्वविप्रतिषेधेन

८

सार्वधातुके त्विगुणं सार्वधातुकसंज्ञांऽगसंज्ञासापेक्षत्वेन समंबाधित्वा मुत्पन्नौ जानायामिति भावः। ननु विभाषोर्णो
रित्यादि पूर्वो नरसाहचर्येण धातोः परस्यैव ङित्वेप्याह। इगंतत्वेति। इत्यादिकृत इति। लावस्थायामेवातिनिर्दिश्यमा
मानपरिभाषया लस्य स्थीत्यादेशे कृते इति भावः। नियम इति। एवं च तद्ग्रहितस्यापि प्रत्ययत्वमर्थवत्वं चेत्यादिग्रहणा
नुवृत्त्यापि न दोष इति भावः। अन्यथा। तत्सहितस्यैवार्थवत्वादेरनर्थकत्वेति। आदेशत्व इवागमत्वेपि अवयवानामा
नर्थक्यस्य सत्वादेवेति भावः। घुग्रहणेनेति। इदमुपलक्षणं। दाधातुग्रहणेन घुविशिष्टस्य ग्रहणात्कार्यकालपक्षे
विशिष्टस्य घुत्वमित्यपि बोध्यं। अवयवित्वायोगादिति। अनर्थकस्य पदांतादिति सूत्रे भाष्ये भि घुरित्युक्तोऽनर्थकत्व
मुक्तं। इडागमापत्तेरिति। नचार्धधातुस्येडित्यादेरार्धधातुके न धातोरित्यपेक्षधातोः परस्यार्द्धधातुकस्येत्यर्थान्न ॥

215

मू॰ ह॰
१

दोषइतिवाच्यं आर्धधातुकसंज्ञायांधातुविहितत्वस्यैवनिमित्तत्वेनविहितपंचम्यंतस्यैवास्येपापत्तौदोषतादवस्थ्यात्।
नत्वंगादिति। अंगाधिकारादितिभावः। दुर्वारत्वादिति। अंगनिमित्तस्यार्द्धधातुकस्येत्यर्थेदोषाश्चेत्यपिबोध्यं। मीयुरीह
नेइति। ऊावस्यायामितिशेषः। इउति। इउादेशइत्यर्थः पुन्यतइति। नदत्कृत्वंचप्रकृतसूत्रेभाष्येध्वनितंस्यसिचूसू
त्रेकैयटेस्पष्टं। एतेनागमेकृतेतदइहितस्यार्थवत्वमितियेनविधिरितिसूत्रस्थकैयटोक्तमपास्तं। अनित्यमनुग्रहणा
नीतिसुस्तोनाइत्यनर्थकेनेतितत्सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्चेतिदिक्। हुतोमाभूदिति। नचानंतस्यपदस्यटेरितितदर्थोल
थ्यंपचामीत्यादौतस्याप्तिरितिवाच्यं। दीर्घग्रहणसामर्थ्येनांत्यविषयएवतत्संबंधात्। वाक्ययोः घोक्तुग्रसंबंधत्यागे
मानाभावात्तेनवाक्यानंत्यस्यपदस्याचःप्लुतःस्यादंत्यस्यपदस्यटेरितितदर्थः। आदितितपरकरणेनुनतथ्याद्वतिःप्लु

१

तस्यासिद्धत्वात्। अत एव गीः पूरित्यादौ दीर्घः। अन्यथा तस्यापीदुदितितपरत्वसामर्थ्यादप्रवृत्तेः स्याद्दीर्घग्रहणेन तु
तत्सामर्थ्यादसिद्धस्यापि बाधः। आकारान्तरप्रश्लेषेण वारणं तु क्लिष्टं तत्र तात्पर्यग्राहकाभावात्। अस्तु वा तदुपायां॰
नरमिति भावः। एतच्च हरदत्तानुरोधेनोक्तं। वस्तुतस्तु इदं चिन्त्यं। ज्ञाजनोर्जा इति सूत्रे जायते जानातीत्यादौ ह्रस्वादेशोप्यतो
दीर्घो यञीति दीर्घेण सिद्धे दीर्घनिर्देशस्यांगवृत्तपरिभाषाज्ञापकत्वपरभाष्यविरोधात्। दीर्घेऽजानाम्भोरित्यादौ तु
नानापत्यात्तत्साधनेन जा इति दीर्घोच्चारणस्य सार्थक्यात्। तस्माद्वैकल्पिकत्वेन दृशो विषये तु नाप्रवृत्तिरुचिता। दी॥
र्घग्रहणं हलि लोप। इति सूत्रे हल्यइ इति वक्तव्ये लोपग्रहणवदिति। बोध्यमिति दिक्॥ क्रियासवेति। अवयवक्रियासमू
हरूपा चेत्यर्थः। अस्य तापरदृष्टस्यावयवशः समूहशश्च अपरेण प्रमाणेन प्रत्यक्षेणादृष्टेत्यर्थः। पूर्वापरीभूता

श्रा॰९॰

९०

वयवेति। ननु क्षणकथनं। एकैकक्षणस्तु सूक्ष्मकालत्वाद्भ्रमस्य क्षणेनापिंडीभूतानि दर्शयितुमशक्यापिंडीभावस्ये
वाभावादितिभावः। अतएवेनच्छेषोभाष्येसासावनुमानगम्येतिप्रत्यक्षगोधावनीत्यादौप्रत्यक्षस्य ज्ञानसामान्यप
रत्वंनस्याः फलानुमेयत्वादितिवोध्यं। एवं चाव्यावर्तकत्वात्स्वरोक्षे इति विशेषणमनुपपन्नमितिभावः। शक्तिमतामि
ति। नांविनाव्यापाराविशसंभवादितिभावः। एवकार इति। अन्यथैकसंज्ञाधिकारादन्यत्रसत्त्वेनसंज्ञासमावेशः स्यादि
तिभावः। ननुधातोरितिसूत्रेभाष्येतिप्तसङ्गीत्यादौधातोरित्यस्याविहितविशेषणतायाउक्तत्वेनेहार्थाधिकारोनेथैवा
पनौ अदेरित्यस्याप्रवृत्तिरित्यरुचेराह। पदेति। लोपःस्यादिति। सन्निपातपरिभाषायास्तुनैनद्विषयेप्रवृत्तिः। अवि
भरित्याघासिध्यापनेरितिभावः। अनरंगत्वादिति। प्रत्ययविशेषापेक्षहलुआदिलोपापेक्षया वर्णमात्राश्रय

९०

त्वेननंस्यांनरंगत्वमितिभावः। मामेरेवाभाग्वादिति। वलिलोपेवग्रहणप्रत्याख्यानेनतदभावेप्येवंवेत्यपिबोध्यं एवंच
माधवाघुदात्तत्वंनेतिवित्यमेवेतिदिक्॥ निषेधापत्तेरिति। स्यिष्टंच्वेदंसंयोगसंज्ञासूत्रेभाष्ये। कर्मधारयादिति। राजदंता
दित्वात्सौत्रत्वाद्वाविशेषणस्यादिशावृत्तस्यपरनिपातनइतिभावः। चत्वारएकाचइति॥ नजौचत्वारएकाचइतिभाष्य
स्यैकदेश्युक्तरीत्येदं। व्यपदेशिवद्भावस्यासहायेएवप्रवृत्तेन्नहूटकेउकारेएकाचूत्वोपपत्तभावात्संभावनामात्रेणत्वेकं
देशिनानयोरूमितिबोध्यं। द्विरुच्यंनएवेति। अवयवद्वित्वेहिसमुदायस्यावयवांनरस्यचाननुग्रहः स्यष्टएवेतिभावः
पुनःपुनःप्रवृत्त्यासर्वावयवानुग्रहः शक्यइतिनवा। यं। अत्रचएकवारंद्वित्वेलक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायेनपुनर्द्वित्वाप्रवृ
नावेकाचोभावेनपुनःपुनस्तदप्रवृत्तेः। युगपत्तुसर्वेषांद्विःप्रयोगोऽशक्यः वाचः क्रमवृत्तित्वात्। प्रकरणेइति। पूर्वोभ्या

ग्रा० र०
११

सइत्यस्याप्यधिकारसत्त्वादेन इर्थलाभः। बभ्रुर्जहुरित्यादौ बाहुलकादभ्यासकार्यमिति। भाष्ये तु कृञादीनां कादौ द्वि
त्वं वक्तव्यं। चक्रे। बभ्रुर्जहुर्यमुरित्याद्युदाहृतम्। एवं चोणादिषु द्वित्वविधानमनार्षमिति लभ्यते। लोपविधानादिति। इदं चा
जादेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। अनर्थकत्वादिति स्वस्य अर्थवाचकत्वाभावात्। वाचकस्य कस्यचिदभावेन घोनकत्वाभा
वाच्चेति भावः। तस्या इपः। शित्वसामर्थ्यादेवेति। इदं कैयटाद्यनुरोधेन। वस्तुत उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनिर्देशात् ज्ञापका
देव विकरणः शित्वस्यापि वाधादेशार्थमादेच इत्यात्वप्रतिषेधार्थं रुदादिभ्यः इति इडागमार्थं च चारितार्थ्यादिति बोध्यं इदं
चेकृञितपा विनिवार्तिके मूल एव स्फुटीभविष्यति। माधिकारमिति। अर्थवतो भशब्दस्य ग्रहणादिति भावः। ननु स्यावि
धित्वे आभाद्ग्रहणमसिद्धवदत्रेनो निर्देशार्थं। यंमस्यासिद्धत्वं नन्निर्देशार्थं च स्यात्। विनिगमनाविरहात्। एवं चा

११

भीयमाभीयेः सिद्धमित्यर्थलाभेपि समानाश्रयत्वं न लभ्येत। अत्रग्रहणं चानर्थकं स्यात्। अत्र सूत्रे निमित्तानुक्ते॰
रत्वादित्यत आह। अधिकारश्चायमिति। समानाश्रयेति। अत्रपदेन यत्रानुवृत्तिस्तत्सूत्रस्य सम्पन्नोल्लिखितो
निमित्तसमुदायः परामृश्यते। सप्तमी च वैषयिकी। इदमेवाभिप्रेत्य निमित्तत्वं यथाकथंचिन्न तु कार्यभिन्नत्वेनैव
सम्पन्नोल्लिखितत्वेनैवेत्याग्रह इति भावः। नेनलुकोहित्स्यानिकत्वेपि जहात्स्यादावसिद्धत्वसिद्धिः। विषयेति।
असिद्धवदत्रेत्यंप्रत्यसिद्धत्वं तस्य चेत्यर्थः। अवधिलाभस्तु आंगस्येत्यादाविवआन्तत एव भविष्यतीति भावः। अर्था स्या ३
धिकार इति। शब्दाधिकारे शब्दार्थयोः कल्पनार्थाधिकारे तु शब्दमात्रस्येति लाघवादिति भावः। इह पदार्थमाह। आ
न्ताल्लोप इति। इत्यत्रेत्यर्थः। अवधिरिति। यं यं प्रत्यसिद्धत्वं तद्रूपआभात्सदृशोध्यो निर्णीत इत्यर्थः। स एवेति। ना वान्त

ल०र०
९२

वेइत्यर्थः। नक्षामादिकनिनिानदाहिदेवदन्तहंन्तहनन्यायेनघित्वंनस्यादितिभावः। नचजननसनेनिसूत्रभाष्योक्तरीत्याप
रत्वादिद्वित्वेकृतेनजाभावइतिवाच्यंघिभावविषयेपरिहारेणजाभावस्यविषयाभावेनपरत्वाप्रवृत्तेः। श्नुच्छोपादीनिहीति। अ
यंभावः। वसोरितिसूत्रेऽसिद्धवत्सूत्रानुवृत्त्यासंप्रसारणस्यासिद्धत्वंवाच्यं। नच्यायेसनेनोपस्थितसंप्रसारणसूत्रगृही
ताश्रयाश्रितंप्रसेवानादक्षांचनालोपादिसंप्रसारणनिमित्तभूतविभक्त्यनिमित्तत्वात्नुम्असिद्धपरिभाषातुनतस्याऊठ
सूत्रेनिष्पन्नत्वेनवहिरंगांतरंगयोरुभयोरप्यसिद्धतयानदाभावः। आत्वेनवहिरंगांतरंगयोरुभयोरप्यसिद्धतयान येश्रे३
दभावः आश्रयत्वादिसमानाश्रयत्वंचतन्मयोगे[illegible]तासिद्धत्वाश्रयशास्त्रीयशब्दरूपनिमित्तसमुदायापेक्षयाऽ
न्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वं। नत्रपपुषइत्यादौन्यूनः चारवायिनेस्याद्यावधिकः नत्रपङ्क्ति मित्तंयेविभाषेत्यात्वं। न८

मि२ मा

९२

(B) Acc. No. 3526.
लघुशब्दरत्न (प्रौढमनोरमा व्याख्या)

ज्ञमितेयस्यहल इतिलोपेनासिद्धं अनतिक्रमपिपूर्वविध्युपानतावच्छेदकरूपेणाश्रितं चेत्तदपिसमानाश्रयमेवस
मानशब्दस्वारस्यात्। अतएवचिणोलुकिणोलुगसिद्ध इतिस्त्री इयनीत्यत्र यस्येतिलोपापेक्षयास्त्रियाइतीयङ्अ
धिकस्यस्त्रीशब्दस्यापेक्षणाद्याश्रयत्वमित्यगसंज्ञासूत्रभाष्यध्वनितं चसंगच्छत इतिदिक्। वार्तिकमिति। एतेन।
ङित्स्यप्यनुवृत्त्यानिर्देशाद्यसामर्थ्याद्गितिलक्षणाया अपिनिषेध इतिपरास्तं। भुवोवुकोनित्यत्वेनैवसिद्धेः भाष्य।
नै३ विरोधाच्च। नचद्विर्वचनेचीत्यस्यप्रवृत्त्याद्वित्वात्पूर्वगुणवृध्योरभावेवुकोनिर्विघ्नत्वान्नित्यत्वादितिहेतुर्वाभिर्नेको
क्तोऽसंगत इति वाच्यं। तत्रद्वित्वेकर्तव्ये इतिवाक्यशेषेणवुकिकर्तव्येतस्यप्रवृत्तौमानाभावेनपरत्वात्तयोःप्राप्तौतस्य
निर्विघ्नत्वादितिदिक्। असंभवादिति। नचव्यतिरेइत्यत्रकर्मव्यतिहारेलिटस्तझस्यैरेचिइरयोरेइतिरेआदेशे

ग्रा० २०

९३

संभवोस्तीति हृतोस्यष्टमिति वाच्यं। छंद्दसि तथा प्रयोगानुपलंभात्। अस्त्यर्थस्य व्यतिहारानुपपादनाच्चेति भावः। लृ
टो बाधापत्तेरिति। ननु नु विधावपि भविष्यति गम्यादयइत्यतो भविष्यतीत्यनुवृत्तेः शयिष्यतइत्यत्र भावे भविष्यति लृ
ण्वं हरिष्यामीति व्रजतीत्यादौ लृटो बाधापत्तिरपि बोध्या शेषे चेति सत्वे हि चकाराल्लृडपि तत्र विशेषविहितइति
न दोषइति भावः। ननु तदापि वासरूपविधिना न दोषोत आह। लुडादिष्विति। क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेष्विति सूत्र्यर्थः। अत्र तु
म एव लोप्युपलक्षणं। वक्ष्यतइति। कृदंतेइति शेषः। इत्थमपीति। शेषे चेति ग्रहणमपीत्यर्थः। वक्ष्यतइति। नन्वेव
मपि ण्वुल् प्राप्नोतीति चेन्न। ण्वुलोपि शास्त्रशक्तिस्वाभाव्यात् बाहुलकेन समानकर्तृकेष्वेवेष्टेरिति भावः। बाधः स्यादि
ति। लिङ् इति शेषः। न बाधीष्टेचेति सूत्रारंभात् स्मे लोडित्यत्र विध्यादयो नानुवर्तंते किंतु प्रैषादय एवेति कथमाशि

९३

षिमात्निरितिवाच्यं।अेषात्रीरर्थयोर्युगपद्विवक्षायांपरत्वाद्नेनलिङोवाधापत्तेः।किंचतस्यांलिङ्‌लोड्भ्यांपरत्वा
त्कृत्यवाधार्थमपीहमावश्यकं।नत्वत्रयुगपद्विवक्षेत्यत्रमानमस्तीतिभावः।ङितइत्यनुवृत्तेरिति।नित्यंङितइत्यतः
सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेत्यत्रावश्यमनुवर्तमानस्येतिभावः।स्पष्टंचेदमातइत्यत्रभाष्ये।नन्वत्रङितइत्यस्यानुवृत्तौअ
धुरस्युरित्यत्रलुङ्यपिपरत्वाद्विकल्पापत्तिः।नचातइतिसूत्रेणनित्यतयाजुसविधानान्नित्यतास्तः।एवमातइत्य
स्यविध्यर्थत्वेऽभूवन्नित्यादौजुसभावापत्तेरितिचेन्न।भाष्यप्रामाण्येनपूर्वविप्रतिषेधकल्पनेनदोषाभावात्।लङः
इतिप्रतिपदोच्चारणापेक्षयेष्टवाचिपरशब्दाश्रयणेगौरवाभावादितिदिक्।नस्यैवेति।योगविभागसामर्थ्याज्जु
जुस्याप्यस्यनियमइतिबोध्यं।अङ्गार्ग्यगालवयोरित्यतः सर्वेषामितिचलङएवविधीयमानावप्यडीयेनाति

ग्रा०र०
१४

दिड्रूपेण। अपठनात्सार्वधातुकाभावात्। अनिमासंगादिति वैयधिकरण्यापत्तेश्चेत्यपि बोध्यं परस्मैपदेष्विकारस्येत्यत्र
किं परस्मैपदेषु परेष्वित्यर्थः। उत तेषु विद्यमानस्येति। नाद्यः। अभवदित्यादावनिष्टापत्तेः। नांत्य इत्याह। भवेदित्यादा
विति। अत्रेयइकारेण न रंगत्वा गुणं बाधित्वा लोपापत्तिः। अंत्यस्येत्यस्याहारेणानुवृत्तेरपेक्षयाषष्ठ्या विपरिणामेनान्वया
य इति भावः। न चातो यइत्येव सूत्रं कार्यं लिङः सलोपइत्यतो लोपपदानुवृत्त्याऽतः परस्य याइत्यस्यांत्यस्य लोप
इत्यर्थस्तेनाकारलोपेनासिद्धेइकारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपाभावः। आतोङित इति सूत्रे एवेयकार्य इति वाच्यं नाना
नर्थक इति निषेधेन सर्वलोपापत्तेः। मैवमिति तदपेक्षया विभक्तिविपरिणामस्यैवान्याय्यत्वात्। इतश्च लोपइति
सूत्रेपि परस्मैपदेष्वित्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाच्चेति भावः। दोषांतरमप्याह। नेरिति। नचार्धधातुकस्येति सूत्रे इति निवर्तमा

१४

नेपुनरिड्ग्रहणादिडेवेतिनियमस्य दीधीवेवीटामित्यत्र भाष्ये उक्तत्वेन न दोष इति वाच्यं। प्रत्यासत्त्यागमेवते
नवार्यं न इति स्पष्टं तन्त्रकैयटोक्तेः अन्यथाऽलीवीदित्यत्र दीर्घानापत्तिः। सिज्लोपएकादेशे सिद्ध इति वार्त्तिके नप्र
त्यासत्त्याश्रयणमेव तत्र ज्ञाप्य न इत्युचितं। वस्तुतस्तु आर्द्धधातुकस्येडिति सूत्रस्येड्ग्रहणप्रत्याख्यानपरनेडुशी
ति सूत्रस्य भाष्यविरोधेन दीधीवेवीनि सूत्रस्य भाष्यस्यैकदेशस्य क्लिष्टत्वात्। तत्र सूत्रे इड्ग्रहणप्रत्याख्यानायतदुक्तं
। तत्र इड्ग्रहणं कृत्वा गुरुतरयत्नमाश्रित्याचसेड्ग्रहणप्रत्याख्यानस्यानौचित्यात्। यादिलिङ्गापेक्षतया प्रकृति
प्रत्ययविशेषापेक्षतया च बहिरङ्गत्वादिति ऽ। सद्धत्वाद्रुदिनामित्यत्र लोपाप्राप्तिरित्युच्यते नेन तदावेत्यधिकरणादे
रन्याय्यत्वमित्येव दोषो बोध्यः। लकारान्तर इति। लङादिविषयार्थः। कालस्तु द्योत्य एवेति भावः। अज्ञातादद्यश्वेति। कर्त्रर्थे

सार्वधातुके परे नद्विधानादिति भावः। पुरुषेति। युष्मदादेर्लिङ्वाच्यकारकवाचित्वरूपसामानाधिकरण्याभावादिति
भावः। विरहश्चेति। चैत्रः पचेदित्यादौ द्योत्यत्वे तेषां विषयभावेनोपादानात्कर्त्रादीनां च लादेशवाच्यत्वान्न बाधप्रसक्ति
रिति भावः। ननु सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायेन विरोधाभावेपि बाधकत्वं स्यादत आह। बहुवचननिर्देशाच्चेति
। लः कर्मणीत्यस्य सर्वानेकरणेन सर्वलकारोद्देशेन ननद्दर्थबोधनान्नैनेषां बाध इत्यपि बोध्यं। एतेनोच्चारणार्थोकारे
णलः इत्येकवचनमिति भाष्यकैयटोक्तपक्षे दोष इत्यपास्तं। न चात्र पक्षे निमंत्रयेयं भवेन्नमिति नस्यान्निमंत्रणाया
उक्तत्वादिति वाच्यं। प्रयोजकनिष्ठयोर्निमंत्रणामंत्रणयोरन्ययोरेवावश्यकत्वेन्यत्वादिलक्षणयोः प्रत्ययार्थ
स्वीकारात्। यद्वार्हकृत्यतृचश्चेत्यनेनेदं शोविषये लिङ्लोटाविति बोध्यं। दिगिति। दिगर्थस्तु कालवाचकेषु मा

ङिलुङादिषुसावकाशता।धात्वर्थभावनायाःकालाकांक्षत्वेपिशास्त्रेणतेषांनष्टचकत्वाबोधनेनतत्रचारिता
र्थ्यसंभवात्।अतोद्योतकत्वेनैवयुक्ताकिंचपचेत्यादौभस्ययंविनापिप्रवर्तनाप्रतीतेः।पंचभिर्हलैःकृषतीत्यादौप्र
वर्तनायाअपिधात्वस्पष्टत्वाच्चसैवयुक्ता।कर्त्रादीनामभिधेयत्वमितिमतेचतत्वमेवयुक्तमिति।प्रवर्तनात्वस्ये
ति।प्रवर्तनाचप्रवृत्त्यनुकूलोव्यापारःसचलोकेलिङादिघटितशब्दप्रयोगरूपःवेदेलिङादिसमभिव्याहाररूपःश
ब्दनिष्ठः।अयमेवशाब्दीभावनेत्युच्यते।शब्दरूपत्वात्।प्रेरणात्वेनचतस्यलोकादिवाच्यतानेनरूपेणतस्यशब्दनिष्ठ
त्वाच्छब्दनिष्ठेतिचोच्यते।प्रेरणात्वेनसविषयपदार्थश्चायं।इष्टसाधनत्वंतुनप्रवर्तनेत्यन्यत्रनिरूपितं।चतुष्ट
यइति।याज्ञात्विच्छाविशेषइतितन्नदनुस्यूतंप्रवर्तनात्वं।अनुस्यूतत्वादिति।तद्दरिक्ताशास्यप्रकरणादिरूप

प्रमाणान्तरलभ्यत्वान्न शक्यत्वं। न चैवं प्रैषादिग्रहणं व्यर्थं निमन्त्रणादौ हिंसाभावार्थं तस्यावश्यकत्वान्नलोडि
धानं तु प्राप्तकालार्थमिति भावः। तत्र द्योतकतापक्षे प्रयोजकव्यापारेऽपि पचेर्हिंसादौ धात्वर्थः तस्यापि पाकानु
कूलत्वात्। तत्र फलानुकूलत्वेनोपस्थितव्यापाराणां मध्ये प्रयोजकव्यापारस्य विषयितया विशेषणत्वेनान्वयः। इ
तरेषां तु विषयतया विशेष्यत्वेन। एवं चैकाश्रयिकाप्रवर्त्तनाविषयीभूतपाकानुकूलाक्रियेत्यादिक्रमेण पचेर्हिंसा
दौ बोधस्तत्राह। एवं च धात्विति। आख्यातेति। वाच्यत्वे हि णिचीव तस्या धात्वर्थं प्रति विशेष्यत्वापत्तौ देवदत्तस्य प्रधा
नभूतधात्वर्थानाश्रयत्वेनाकर्तृत्वं तत्र कर्तरि लिङ्घनापत्तिः। न च मतस्यार्थप्राधान्यस्याख्यातेत्यागेन निर्वा
हः। द्योतकत्वस्यैवोचितत्वात्। एवं णिच्यपीति। न त्वमिति। अत्र वदन्ति। एवं हि लिङो वा प्रवर्त्तनाया विशेषणत्वा

पत्तिः। घोत्वेर्थ्येविशेषणतायाएवन्याय्यत्वात्।किंचैवंनद्दर्थस्याप्राधान्येनदाश्रयस्यकर्तृत्वानापत्तेोप्रयोजकक
र्तरिएयंनाह्लकारानापत्तिः।किंचगमितोग्रामंदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेत्यादौप्राधान्येनगत्यर्थत्वात्कर्तरिक्तस्यापत्तिः
।एयर्थस्यविशेष्यत्वेतुपाचयतिदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेत्यादौप्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वेनप्रयोज्यकर्तृत्वानाप
त्तिः।ममनुधातुभेदान्नदोषइतिस्पष्टंहेतुमतिचेत्यत्रभाष्येइत्यन्यत्रविस्तरः।अबोचामेति।दिष्ठेतिसूत्रेइतिशे
षः।लिङ्भक्तत्वादिति।लक्ष्मेदाच्चशास्त्रस्यपुनःप्रवृत्तिरितिभावः।दुर्लक्ष्यत्वादिति।व्यंजनपरस्यैकस्यानेकस्यवो
च्चारणेविशेषाभावइतिभाष्योक्तेः।।सुटिकृतेझल्परसंयोगादित्वेनपासुटःसस्यलोपाच्चेत्यपिबोध्यं।बाध्येनेति।ए
वंचांतेवस्यादितिभावः।विषयभेदेपिआनर्थक्यमत्रितिहनानांविपरीतंबलामितिनिर्दीर्घादेर्बाधः।बाधकत्वसामान्या

सू० र०
९७

ज्ञापकात्त्वव्यवहार इति बोध्यं। प्रत्ययमात्रेति। इत्यादेशस्तु आंगत्वात्। प्रकृति प्रत्ययोभयापेक्षत्वेन बहिरंग इति
भावः। नन्वनेनार्धधातुकत्वेप्येकसंज्ञाधिकारादन्यत्रसंज्ञासमावेशसत्त्वेन सार्वधातुकसंज्ञा। विस्यादत आह। ए
वकार इति। लङः शाकटायनस्येति सूत्रोदनुवृत्त्येति भावः। बाध्यत इति। अत एव उभ्यासुडिति तासूत्रि। तथा
सति आतिदेशिकेनानेन कित्त्वेनोपदेशिकङित्त्वस्य बाधानापत्तिरिति भावः। सत्सुपरेति। इद्भूयास्तामित्या
दौ। सुटस्त्विति। सुटश्च सपर्यः। चार्थे न तु नाम्यासुटः सत्स्य संग्रहः। इद्भूयादित्येन द्विषयाप्रदानेनेति। द्वियोरेवसं
योगत्वे प्रथमं सुटः पश्चाद्यासुट इति बोध्यं। त्रयाणां संयोगत्वे प्रथमं यासुटः पश्चाद्द्वयोः संयोगमाश्रित्य सु
ट इति बोध्यमिति भावः। सलोलोपस्तु नात्र उदस्थादिति ज्ञापकेन सिच एव तेन लोपात्। इत्येवमिति च शाद

९७

स्येत्यर्थकत्वादेनञ्लामः। सुप्यासुयोरिति। सुङ्लोपस्याप्यसिद्धत्वाद्दागमसत्वेनङ्हिनस्यभस्यपत्वाभावादि॰
तिभावः। हलंतायाः प्रकृतेरित्यभ्युच्चयहेतुः। उच्चारणार्थ इति। नत्वित्संज्ञायामपीदित्कार्यार्थत्वसंभवादिति
भावः। सचासंभवः प्रकृतसूत्रभाष्येएवस्पष्टं निरूपित इत्यन्यत्रविस्तरः। उपधालोपाभाव इति। नुम्तुनगोपादि
न इत्यतोनइत्यवर्त्यानेदित इति व्याख्यानादितिभावः। सिचूनासावविदितोपक्रुशाक्योहनः सिजितिकित्वविधा
नामंसत्यादितोलोपइतिइदितोनुमित्यत्रभाष्ये। चित्वंतुमाहिलावीदित्यत्रेटः प्राप्तमागमानुशासनत्वं बाधितवोध्यं
। चुलिसिचोरन्यतरस्यचित्वं शाक्यमकर्तुं। विकरणारूपस्येति। इदमपिवृद्धव्याख्यानमूलकं। न्यायेनविकरणाश्रा
तेः। गामाशाग्रहणे षितिसुनप्रवर्तनेः नित्यत्वान्नस्यकेवलगाग्रहणविषयत्वाच्चस्यासाहचर्येणस्वाभावि॰

प्र०१०
९८

काकारांतस्यग्रहणमितितत्वं।अवधानादिति।यङ्लुकुछांदसइतिभावः।तस्मात्छसाहचर्येणदीर्घांतस्यघृङोह्रा
देर्ग्रहणं।प्राचांव्याख्यानेत्विति अस्तिश्चसिद्धेति अस्तिसिजितिद्वंद्वइतितेषांव्याख्याने।अनेनास्तीत्यस्यलुप्तषष्ठ
ध्यंतपदस्यद्वंद्वेनेनोद्दाषो किंतुप्रागुक्तावेवेतिसूचयति।सकारइति।लुप्तपंचम्यंतइतिशेषः अस्तीतिनिर्देशइति
।अस्तिद्वे सकारकोनिर्देशइतिब्रूयादित्यर्थः।इतिव्याख्यानेत्विति।संयोगांतस्यपदांतस्येति व्याख्यानेतु घ्वसोरे
द्वाविति सूत्रेद्विशाकारकोनिर्देश इतिभाष्यांसंगतिः।तवमते संयोगांतलोपस्यदुर्वारत्वेशाकारद्वयाभावानहसं
गतिः स्यादेवेतिभावः।सत्वेकृतेइति।हृदयेकृतेइत्यर्थः।नत्वेकोरुद्वयोःस्थानेनेनलभ्यतेसइत्यस्यभिन्नत्वेनस
त्वजातस्या।नपदेत्वाभावेनरुत्वाप्राप्तेः।जातिपरनिर्देशेनेति।तदाश्रयादेवतज्जातस्याश्रयस्यसर्वस्यसिद्धत्वसुल

र्गमिति भावः। एतेन जातिनिर्देशोपि व्यक्तिद्वारास्यादित्वं वाच्यं। तत्रैकव्यक्तिमात्रस्य सिद्धत्वज्ञापनेन शिवोर्च्य इत्यादौ
चारितार्थ्येन व्यक्त्यंतरे तज्ज्ञापनेन मानमिति परास्तं। ह्रस्वं शेषे इति। आश्रयात्पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्य पूर्वग्रहणे
नरो रिति पदद्वयग्रहणेपि ह्रस्वपदंश्रस्यासिद्धत्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः। ननु वर्णग्रहणे जातिग्रहणं यत्नेन साधयि
तान्यत्र जातिग्रहणं दुर्लभमिति सूचितमिति जातिग्रहणमत्र दुर्लभमिति चेन्न। अनुकरणं चेति सूत्रभाष्येऽनु
करणाकृतिनिर्देश्यं न यथा तेश्माग्ध्मातो रित्यादौ गत्याकृतिरित्युक्त्या नन्वज्ञाप्यप्रामाण्येनान्यत्र जातिग्रहणव
देतन्न ज्ञाप्यप्रामाण्येनात्रापि जातिग्रहणस्य सुलभत्वमित्याशयात्। यद्वितु रोरुच्चारणप्रसंगे उः प्रयोक्तव्य इत्यर्थो
नुत्वानेश्योच्चारणप्रसंगाभावेनेदृशे विषये जात्याश्रयणमनावश्यं। ध्वनितं चेदं नपुंसकस्य झलच इति सूत्रे भाष्ये

शु०र०
९९

नद्दास्तुसौत्रः सलोपः। द्विसकारक इतितु पारपर्यालोचनकालापेक्षया। इदं चोक्तव्याख्यानेप्यावश्यकं। संहितायांस
द्ध्यद्धयस्यनत्वस्येप्यभावात्। तदाह। विसरस्त्विति। सिलोडित्येवेति। आर्धविशिरस्यतुयदागमा इतिन्यायेनसि
द्धिः। उपसर्गेनेस्तुनग्रहणं नेगदेत्सुनरसूत्रेपुनर्निग्रहणात् पूर्वधातोः क्विनिनिष्ठावद्भावेन नलेमपूर्वनिरित्यत्र नदो
षः। लोङ्त्वाभावात्। लाक्षणिकत्वाच्च। अनित्यतांज्ञापयितुमिति। इदं भाष्ये क्वापि न दृश्यते। अनस्तर्तुकामस्येसा
देरधुसोत्वमेवोचितं। किंच ज्ञापितेचारितार्थ्यमविदुरुपपादं। आडागमश्चूत्स्यप्रयोगाप्रसिद्धेः आग्रहणं तुलो दू
ग्रहणवदितिनत्वं। उपसर्गग्रहणादिति वपाश्रावस्यक्रियावाचकत्वाभावेनतंप्रतिमश्राद्धस्योपसर्गत्वाभावादि
निभावः। प्रमवीणीत्यादौ आनिंमत्यनुपसर्गत्वेपिनदं नप्रत्युपसर्गत्वान्नक्षतिः। निरासमंतान्ंपयतिनत्कुलेनि

९९

रानिइत्याद्रौ लोडग्रहणाभावेउपसर्गार्थवत्त्वयोः सत्वेपिनणत्वं।प्रत्ययाप्रत्यययोरितिपरिभाषयाप्रत्ययस्यैवग्र
हणादितिबोध्यं।ध्वनितंचेदमत्रभाष्ये।आकरविरुद्धमितिगतिश्चेतिसूत्रभाष्यविरुद्धमितिभावः।रभसेति।नहि
रोधादेर्वेतिभावः।प्रणिचखादेति।प्रणिचखादेति।प्रनिपत्स्यतीत्यादेरप्युपलक्षणमिदं।प्रनिचकृशे इति।अयं
हिआदेशोपदेशोखशादिःस्यान्नुपदेशोषांनत्वेतिभावः।अज्ञापकइति।अर्थसहितधातुपाठःपाणिनीयइति
पक्षस्यत्वसंज्ञाप्रकरणस्थभाष्यसंमतत्वादितिभावः।उपलक्षणत्वेप्यर्थसहितःपाठःक्रियावाचित्वबोधार्थइति
बोध्यं।अर्थरहितोपिपाठःपाणिनीयइतिधातुसंज्ञासूत्रेभाष्ये।निवादिभिरिति।अनेनकृणसंविज्ञानबहुव्रीहि
णानादिभिरित्यर्थः।लक्षणेति।संनिपातपरिभाषयाप्रत्ययग्रहणपरिभाषयाचेत्यपिबोध्यं।अपवादत्वा

सू॰र॰
२०

दिति। अंतरंगानपीतिन्यायाच्चेत्यपि बोध्यं। अमयत्वादिति आमइत्यनेनैव लुकत्वाहिलेरिति नानुवर्तनं। अनएव
विहितं कुर्वन्तिस्यादौ येलुक् सिद्धिरित्यन्ये। सुपोलुगिति। नेन नस्यपरत्वात्कार्यं चकारेत्यादौ पदान्तस्य रत्वनिषेधनस्य
कारेत्यस्य निघात इतिभावः। कथं नहीति। अनुप्रशब्दाभ्यां विपरीतन्यवहितप्रयोगनिवारणादिति भावः सकर्म
कत्वादिति। फलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिति भावः। एवमकर्मकसमभिव्याहारे कृञोप्यकर्मत्वं बोध्यं। अ
न्यत्र कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे फलव्यापारयोर्व्यत्यासेपि आम्समभिव्याहारेनव्यत्यास आमंतार्थस्यापिव्य
त्यासो वेति नाभेदान्वयानुपपत्तिरिति तत्त्वं। सार्वधातुक एवेति। नास्ति साहचर्यादस्तेरपि सार्वधातुक एवेत्य
निहत्वमित्यर्थः। एतत्सर्वं सत्यभिधाने बोध्यं। सिद्धे इति। एधांचकारेत्येन व्यावृत्तौ सिद्धायामित्यर्थः। एतेनैधांच

२०

के इत्यादौ परगामिनि क्रियाफले ऽप्रात्मनस्य विधाने पि इंद्रांचकारेत्यादौ कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनस्य निवारणम
शक्यमित्यपास्तं। लक्षणया जघन्यत्वादाह। यद्वेति। अधिकरणे ल्युडिति भावः इदमेव युक्तं अंत्ये पि वन्निद्व्यकल्प
नागौरवान्। सर्वमिति। एवं च द्वित्वेऽजादिभत्वयस्य निमित्तत्वे ऽचोपि निमित्तत्वं यण्यचो निमित्तत्वे न हादिभस्य यस्यापीति
भावः नद्वावेति। तस्मिन्सति तद्भवतीत्येतावता निमित्तत्वं न तु तत्प्रयोजकत्वेनेति भावः। पद्यन्तस्यानिवर्तनं
स्यात्स्यादेव तस्य द्वित्वमिति कार्यनिके चगत्यने इत्यपि बोध्यमिति सम्यगुक्तोरित्यत्र भाष्ये स्पष्टं। इतिनैवेति। ज्ञापक
स्य सजातीयापेक्षत्वेनेत्यपि बोध्यं कार्यित्वलाभादिति। तथा च तस्यैव निमित्ततया नाश्रयणमिति भावः। द्विती
याजवधिकस्येति। तयभाष्यीवद्यंजनानीति तद्वधिकस्य द्वित्वमिति षाष्ठभाष्योक्तेरिति भावः। द्वित्वनिमित्तत्वा

पा०१०
२९

भावादिति। न च यङि परत ईत्वमिति तन्निमित्तस्य यङो विशिष्टस्य ङित्वनिमित्तत्वमस्त्येव। अवयवस्य कार्यित्वेपि न तस्य
त्वं प्रति निमित्तत्वं न हि कार्यी निमित्तत्वेनेत्यत्रापि यथा कथंचिन्निमित्तत्वं कार्यित्वं च गृह्यत इत्यत्र मानमस्ति जेघ्रीयः।
त इत्यादेः मस्तूदाहरणं परभाष्यप्रामाण्येन तत्र निमित्तकार्यिपदयोर्मुख्यार्थत्वस्यैवांगीकारादिति वाच्यं। अरिरिष
तीत्यस्याप्यसिद्धेः न हि तत्र गुणनिमित्तस्यार्धधातुकसंज्ञस्य सशब्दस्याकारविशिष्टस्य ङित्वमस्ति कार्यित्वं। शपि
तरीत्यत्रापि ऋकारस्यैव कार्यित्वे तज्ज्ञापकस्य शिथिलत्वापत्तेश्च। यदि तत्रेगन्तांगस्येत्यर्थात्सर्वस्य कार्यित्वं तर्हि
त्रापि यङन्तस्य ङित्वमित्यर्थात्तुल्यं। तस्मान्न हि कार्यीत्यत्रापि यथा कथंचिन्निमित्तत्वादि गृह्यत इति युक्तं। अचीति
नित्यर्थमित्यर्थमित्यस्य जेघ्रीयत इत्याद्यर्थमित्यर्थः। आधिजगे इति तु प्रयोजनं न गाङ्लिटीत्यात्। वृद्धिलकारकति

२९

ईशाश्रयणात्तस्य तावस्थायां प्रवृत्तेः न च तस्य विषयसप्तमीत्वांगीकारेण नैमित्तिकत्वं तद्भावभावितामात्रेणो
वत्तद्बुद्धिभावाभावितामात्रेणापि निमित्तत्वस्य युक्तत्वाद् अत्र सूत्रोपात्तलिड्बुद्धिभाव एव निमित्तमित्यत्र निमित्तता
भावः सर्वत्रैव चात्र शास्त्रे बुद्धिकृतमेव निमित्तमिति स्फ्वृद्धिगो ल्युगिति सूत्रे मनोरमायां। अत एवांगाधिकारे आर्द्ध
धातुक इत्यादीनां विषयसप्तमीत्वेपि परदेशस्थविषयकबुद्धिभावेन जायमानतया परनिमित्तत्वेन तद्विघयचः परस्मि
न्निति निस्थानिवत्त्वप्रवृत्तिः। इदमेवाचीति ईदृशनिमित्तत्वाश्रयणे लिंगं ध्वनितं चेदं प्रकृतसूत्रेऽचो यदिति सूत्रे च भा
ष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः। निमित्ते इति द्विर्वचनेचीत्यनेन नैमित्तिभावः। पुनः संप्रसारणमिति। घुनिस्वाप्योरित्यनेनेति भा
वः। निषेधादिति। अस्य च व्यवहितेपि प्रवृत्तिरिति स्पष्टमेवाकरविदां। इदमपि प्राचामनुरोधेन। संप्रसारणप्र

मा०र०
२२

हणसामर्थ्यादेकवर्णव्यवधाने पून इत्यादावस्तुप्रवृत्तिः। प्रवृत्ते नप्रवृत्तौ तु नमानमिति न कुंशाकपलात्। प्रत्युदाहरणं न
रत्वमन्यत्रोक्तं। रूपातिदेशो नि। न चात्र पक्षे द्वित्वात्पूर्वमियङः प्रवृत्त्या द्वित्वे कार्ये स्थानिरूपातिदेशेपि प्रसंगेन त्वेमानाभा
वेन निम्यनुरित्यसिद्धिरिति वाच्यं। आभीयत्वेन यङोऽसिध्यायणप्रवृत्तेः। संप्रत्युदात्तत्वादिति निति। न च विहितविशे
षणान्निस्तारः। धातुस्वरस्य दुर्वारत्वेनासंभावापत्तेः। अनेकाच्त्वादिति। रावंच निषेधो नस्यादिति भावः। एकाचो विहि
तस्येत्यर्थे नापीदं सुसाधं। न बलावस्थायामडिति पक्षेऽकार्षीदित्यादौ दोषः। हलि सिचो रपि स्यन्नासि न बलावस्थायामेव प्र
वृत्त्या गसंज्ञानिरपेक्षत्वेनान्तरंगत्वाद्विकरणेनरमेवाडिति प्रवृत्तेः स्यषं चेदमेकाचो द्वे इत्यत्र भाष्ये। न हि मास्त्विनिडुप
देशोनुदात्तस्यैकाच्त्वाव्यभिचारादिति भावः। नवबधिम्याहृत्यर्थं न तान्तसामर्थ्यान्नोपदेशमात्रे एकाचो ग्रहणादिति २२

वाच्यं। आद्युदात्तनिपातनेनेन सिद्धिरित्यभिमानात्। स्वरूपेणेति। शासु इति पाठात्। सूत्रे नाग्लोपीति सूत्रे उत्संज्ञकत्वेने
ति ॠदित्त्वेऽन्ननन्ह्रस्वादिनिभावः नमस्यनेइति। पाठेप्यनित्यत्वेन वारणे। अन्यथा यङ्लुगन्ते भूवाद्य इति सनाद्यन्ता
इति वा धातुत्वं न स्यात्। गणनिर्दिष्टत्वात्। अनित्यत्वे मानं च यङोवा गुणगुणो यङ्लुको रित्यादि। अत एव यङ्लुकि द्वित्व
मभ्याभावादि सिध्यति। एतन्मूलक एव यन्त्रे काच ग्रहणं किंचिदिति पाठः श्रीदित्त इति सूत्रे कैयट इत्यर्थः। अनुदात्तपाठस्य
वेति। न चानुदात्तत्वसंनोदात्तत्वबाधनार्थमित्यर्थलक्षणाये वोपपन्नौ शास्त्रबाधे मानाभावात्। सत्रकारेणेति भाष्य
कारेणैकहूतोऽरप्युपलक्षणमेतत्। एतेन बधादेशो आद्युदात्तत्वनिपातनमूलकः सदुदात्तघं नानामिवादेतानामप्य
नुदात्तोपदेशत्वाभाव बोधनात्। नच्चकथादिषु सत्वनो बधादेशो उदात्तत्वनिपातनसामर्थ्यादित्यपास्तं। यत्तु हनो वध

न्या०र०
२३

स्त्रात्रास्यमंजनानंतत्वेऽशुद्धिर्वाच्यः अदंनत्वेतुनदोषइतिभाष्येउक्तंननूपदेशेनेकाच्त्वात्प्रतिषेधाभावादिडसिद्धि
रित्येवंपरतयाकैयटेनव्याख्यानं।विहितानामिति।एवंचांगादितिनकर्तव्यमितिलाघवमितिभावः।नत्सीध्वमिति
।इणोनाद्विहितानांषीध्वमादीनामित्यर्थेषीध्वमःसाक्षाद्विध्यनासंभवःसीयुटःषत्वस्यचविधानोत्तरकालत्वा
त्।तस्मात्परस्यविहितस्यषत्वंसीयुड्योग्यतानस्येतिवाच्यं।साचयद्यपिधत्वेनस्यात्स्यादेवषत्वमितिप्रकृतेप्यस्त्येवे
त्यभिमानोनेदं।वेविषीध्वमिति।षांतमिहांगंनेणंतं।इणोनादंगादितिहि।स्वरूपकथनमिदं।इतिकेचिदिति।अ
त्राहुःचिवीजंतुभाष्येऽस्यादर्शनं।सूत्रांतरस्येनगोबलीवर्दन्यायग्रहणेचनदृष्टांतरमानमिति।इणोचेत्यपिके
चिदिति।अत्राहुःचिवीजंतुनिरंतुवंधकत्वेनसाहचर्येणचयुमिश्रणोइत्यस्यैवरुत्राविदइतिलुग्विकरणस्यैवग्र

२३

हणमुचितं। परिभाषाद्वयेन लुग्विकरणपरिभाषाया बाधात्। अत एव संतत्याम्प्यथयोर्द्धुं किंनरोष्ये सेत्वहीनव
द्गिति भट्टिः संगच्छते। छावपीति। इदं दुर्गवर्धमानादिरीत्या। अस्येति त्वखीकारेण भाष्ये निर्दिष्टारेन तङ्गृणा संभवा
त्। अत एव पञ्चविस्तारवचने इति सुणे देरिति द्वित्वाणिजभावेपि न ग्रहणं। सुधियोर्योग इति। युजसमाधावित्यस्यापि ग्र
हणं बोध्यं। विनिगमनाविरहात्। भाष्ये युजीति धात्वेकदेशोकारविशिष्टस्यैव ग्रहणं न त्विकानिर्देश इति त्वयुक्तं।
इकानिर्देशस्यैवमकर्कमानात्। विविशिषिजौहोत्यादिकरोधादिकौ। विषविप्रयोग इति क्र्यादिरपीति न्यासः। कचछ
जा इति। पूर्वार्धोपात्तानां कांतचाना इत्यादिरर्थः। उत्तरार्धे क १ च ६ का १ ण ११ ण १५ पः ११ खो २ ङो १३ ग ३ घ ४ त्रा
९० ष ११ ख २ जाः ८ इत्यर्थः। कादयः क्रमेणैकादिसंख्यापरा इति बोध्यं। ओविजीति। न चास्य इदित्वसामर्थ्यादेव से

ग्रा०र०
२७

इत्यावधारणे विजिरिति सानुबंधपाठोऽयमर्थ इति वाच्यम्। न न एवं वैवं पाठात्। अस्य हृमिति। प्रसिद्धिकरं नामग्रामग्रामा
दिवाय यथाम पाप्रसिद्धालभ्या इति। स्थापनेति। यथाल्पयास्य प्रतिष्ठाकृतेति अवस्थानमि। यथाक्कने प्रतिष्ठेति। एकः
त्रस्यापनमण्यादेः सत्रादेवी। संदर्भ इति। ग्रथ्नानामित्यर्थः। तंत्रान्तस्यादिनेति। वक्तुः तत्रेणोच्चारणं वोद्धुरान्तस्यावो
धइत्यर्थः। आदिनेकशेषावृत्ती। असंभवाच्चेति। अभ्यासादेशाहीनस्यासंभव इत्यर्थः। परादाविति। अपूर्वोपध्य
होपध्यन इति मतेनेदं यद्वास्य दिवादिपठितनणवानूपन इति शेषः तेन समानाधिक इत्यर्थः। गुणशब्देनादिति। उरण्
रपर इति सूत्रेणैकवाक्यतया ऋकारांतांगात्संस्यऋकारस्य गुणो भवतीविधानादिति भावः। तद्वयपवाकार इति
तत्रासहृद्वादिऋणामित्येव सिद्धे गुणग्रहणग्रहणसामर्थ्यात् गुणशब्देन भावितस्यानिकाचमादायलुलविषे

स्याद्वपि सत्वनिरिति भावः। अव्यवहितपरत्वमिति। पर्युदासस्य दत्राप्राप्ताहित्वाद्व्यवधानांशालाभः सैषशब्द इति स्वैषेषे
इतिद्धिः पाठए नस्य पर्युदासे मूलं। सेदृषेदृ इतिद्वयोः पाठस्तु नार्थः। प्रसंगत्तेति। तथा सति स्यादिद्वैषः। लक्षणस्याप्रयोगा
न्ययोगव्यवच्छेदकत्वस्वभावत्वादन्यथा लक्षणत्वमेव हीयेतेति भावः। आह नैवमिति। अयोगेन व्यवच्छिद्यत इति स्वा-
न्नेय इत्यर्थः। षोपदेशत्वमावेद्यते इत्यस्य न दृयोगे व्यवच्छिद्यत इत्यर्थादिति भावः। अस्यास्मानार्थमेवेति। एवं हि तत्र
भाष्यं ष्ठिवेरपि द्वितीयषकार इति सत्वे कृते ष्टुत्वेन सिद्धं तेष्ठीव्यत इति नहि न सिध्यति द्वितीयषकारकोपि स्वीक्रियते टे
ष्ठीव्यते ते ष्ठीव्यत इत्यस्यासिध्यर्थं नस्य तर्हि सत्वं प्राप्नोति। एवं तर्हि द्विषकारकः सः अघस्य सत्वे कृते ष्टुत्वेन सिद्धं ष्ठ्व-
लिट् ष्ठीवतेरत्य च न तर्हि पुरस्सज्येते एवं तर्हि यादृशि ष्ठिवुष्ठ नी इति। नादशायत्नेति। धातुद्वयपाठरूपेत्यर्थः। एकधा

248

धा०प०
२५

तुपाठेऽयोगव्यवच्छेदस्य निर्दुष्टत्वादिति भावः। आकर इति। अत्राहुरिति बीजं तु स्तौतेस्तोभसोः अरपूर्वाः इति त्रयः शेषेण
नयोः फलाभावेन पंचानामिसंसंगतमिति द्वीजं तरमाह। स्यादिति चेदिति। न च गणनिर्देशात्स्यादिष्ठिरस्यस्य यङ्लुकाश्र
मिः गणपाठ असिद्धगणनिर्देशात्स्यैवात्र ग्रहणात्। अत्र नूपसर्गात्सुनोतीति सूत्रस्थादीनां ग्रहणं। न चाभ्यासेन स्तुनि
मिनाक्षेपान्नत्र परे नियमो न चैतेन यङ्लुगन्त इति वाच्यं। सन्यङोः तस्य द्वित्वविधानेन नेनेनत्वस्य रत्वानाक्षेपानुप्यङ्लुगन्ते
भ्यासस्य द्वित्वनिमित्तत्वपरत्वासंभवेन तेन नन्वाक्षेपासंभवाच्च। नहं तत्वाक्षेपे तु दोषएव नेनेतिदिक्... रायं नइति। ना
मधातुरितिशेषः। इत्याहुरिति। अत्राहुरिति बीजं तु णिलोपे सेनित्यस्यैकाचत्वेपि आचारक्विबन्तात् यङ्लुगभिधानेनं
मानं। असिद्धवत्सूत्रस्यभाष्यविरुद्धं च न दृष्टिरिति। हरदत्त इति। नादन्त्राय यङ्लुकसत्वे ह्रस्वमानाभावोत्राहुरितिः मतांत

रमिति। अत्राहुश्चिवीजं तुगस्यार्थे षत्वप्रवृत्या नस्य चारितार्थ्येन गतिन्नार्थेस्तिपाश्रापेति निषेधबाधे मानाभाव इति। प
वस्येवेति। नयं तु विरोधान संभव एव नस्यादिति भावः। दुर इति। षत्वणत्वयोरुत्वस्यासिद्धत्वेन न द्विषयोपसर्गत्वमप्रतिषे
धपरे दुरः षत्वे निवार्णिके कृते रेफसांनस्यापि ग्रहणेन सांनयोरपि नन्निषेधात्। अत एव सुषामादिषु दुष्षुशब्दपाठ
श्चरितार्थः सत्यपदुः सुषुस्यः कुरिति दुःपूर्वकस्याधातोः कुमस्यये साधुः अन्यथा दुस्पूर्वकादेव कुमस्य यमंगीकृत्या
पसर्गादित्येव षत्वे सिद्धे नद्रुयथ्यं स्यष्टमेव। न चास्य रूढत्वेनावयवार्थाभावादुपसर्गत्वाभावः अस्य न रूढेषु निष्ठा
दिषु षत्वानापत्तेः। आर्थवत्वारोपेणोन्निचेत्यकृते पिलुल्यं दुसः यारस्तु दुरयत इत्यादौ रुत्वस्यासिद्धत्वेन लस्याभावा
र्थं दुरस्तु दुलयने इति निरूपयत्र तु रुत्वमसिद्धं निरः कुस्र इत्यादौ नञ्ञां न ग्रहणेपि नसांनग्रहणमिति भाव आवि

मू॰र॰

२६

दूर्यमिति। सामीप्यमित्यर्थः। निपातनादिति। पत्वर्थाभावेऽव्ययीभावस्य नञ्तत्पुरुषेण सह विकल्पादव्ययीभावात्ययन्
सुलभ इति। नन्वाधर्मिपरत्वेनैव दूरत्वादेनाव्ययीभावेर्थासंगतेः। धर्मपरत्वे तस्मिंस्तु षष्ठ्यर्थो वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः। आ
धिक्यमिति। स्यादित्यभ्यासेन चेत्येतदित्यर्थः। अत्र व्यवायेपीत्यनुवर्तते। अपि नाऽव्यवायेपि। तेन येति। अत्र सेनाश
ब्दस्याव्युत्पन्नत्वेनादेशसकारणाभाव इति भावः। अवर्णो नेति। न त्वेणः परत्वाभावः। न च पूर्वत्रासिद्धत्वस्य द्वित्वे निषेधा
त्। पूर्वं धातुरुपसर्गेण निपश्यते न तु गत्वात्पूर्वं षत्वे कृते कृतेन षत्वाभावमेव द्वित्वे धिनष्ठाविस्यस्य द्वित्वे न दृश्चनेन विनापीति
वाच्यं। पूर्वं धातुः साधनेनेति पक्षस्य मुख्यत्वादिति बोध्यं। एकपदे इति। पदस्यैकत्वविवक्षणात्। अखंडैकपदेत्य
र्थः। तेन नसोमसुत्स्यनिरित्यादौ समासेपि नेति बोध्यं। उदः स्थेति। ज्ञापकात्सलादौ मत्यये एवायं लोप इत्यस्य। यथा दि

२६

रिति। म्बाद्यनुवादरूप इत्यर्थः। न च पद्यद्ये चुराद्देरेवानुवाद इति वाच्यं। नान्येमिनोहेनाविनिम्नपादिपंचकस्य गिरि
कस्यस्वार्थत्वेणिञ्जं नस्यमित्व निषेधात्। एवं च यस्य नाद्यत्वे वरूपं नस्यात्र पर्युदासः। भौवादिकस्य नटपनिनाययनी
निरूपद्व्यसत्वेन मणाटयनीत्यादौ नादिरूपेपिणंभवत्येवा वाक्यार्थाभिनयं कारयनीत्यर्थ इति भावः लघनिरिति। भू
सहिनणघनिरित्यर्थः महाप्यात्। निसनारूपत्वस्मारकत्वेन इष्टार्थकत्वेन चोभयोर्मांगलिकत्वमिति भावः। पोऽयम्
नीति। षोऽं नमाचष्टे इति णिचि टिलोपे पचाद्यचि षोऽमात्मान इच्छनीति क्यचि रूपमिति कैयटः। एनच्चेति। सूत्रस्थं धातु
ग्रहणं चेत्यपि बोध्यं अपदेशोत्वीति। षकारादिभ्य आचारक्विप्नास्त्वेवान्यथा सुपूधातुत्वाभावाद्धानिकारंभेस्यात्।
मस्याख्याने तु नेति फलभेदः स्यादिति भावः। [illegible]योरिति। आत्वे नोभयोरपि लाक्षणिकतया लक्षणप्रतिपदोक्त

रिभापानवसर इतिभावः।षत्वमहृत्येति।स्यैरइत्यस्यतिस्यासतीस्यादीतिभावः।नद्विंसमिति।द्विमात्रवुध्यभावेपिपर्जन्य
न्यायेनह्रस्वोदुर्वार इतिभावः।दूषणान्तरमाह।ह्रस्वस्येति।पूर्वेमहृतिस्तुवार्णांगन्यायेनेतिमूलेस्पष्टं।सत्वादपीति।हर
तादिमनेइतिभावः।अपिनाऽरूचिर्वोधिता।तस्मादुत्तरकालत्वहृतिरितिसिद्धं।नेविरोधाधात्मागुक्तएवहेतुरितिवोध्यं।ग
निविशेषइति।उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारत्वमुभयोःसममित्यभिमानः।एकदेशिमतानीति।अनेनवस्तुतस्तासुत
हणमनुचितमितिसूचितं।नचाटसुरित्यादौविति।आटेत्यस्याप्युपलक्षणमिदं।भाष्ये।यणयोरिति।एओऊः सूत्रे इतिश्चो
षः।विकल्पितत्वादिति।परेतुफरमादिषपिभ्राज इतिपथ्यते।एवंचास्यानुवंधान्तरमस्तुएवंचभ्राजभासेतिसूत्रेभासि
ग्रहवं।भास्तुधातुभेदेनरूपद्वयसिद्धेरित्याहुः।सामानाश्रयत्वंचेति।समानकार्यिकत्वमित्यर्थः।इदंस्वरूपकथनंन

तु समाननिमित्तकत्वमित्यर्थः॥ विभिन्ननिमित्तकेपि इत्याये स्याद्धेवहुशः प्रवृत्तिदर्शनादिति बोध्यं। संवीतिरिति। असं
ज्ञायां क्तिन्नं नं। संज्ञायां स्त्रीलिंगे भावादौ समज्जेनिक्यपा भाव्यमिति बोध्यं। न यकू स्यादिति। हलादित्वाभावात्। धात्वंतर
स्यत्वेन तत्समानार्थस्यार्धधातुके प्रयोगएनास्तीति भावः। इदं चार्धधातुक इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। विषयत्वापहारादिति।
ज्ञानविषयत्वापहारादित्यर्थः न द्वाहा। नार्धधातुकाभिव्यक्तिः रिति मत्यपलंक्षणं तु ननलुमनेनेति निषेधात्। छ्वोरपीति।
।आरभ्यानादिति भावः॥ नियमोयमिति। अप्रधानामपीति। यमार्थत्वं तु न। नुशोथे स्यादेभारद्वाजनियमेनेडापत्तेः सचने
व इति नेड्ग्रीत्यत्र भाष्ये स्पष्टं। नियमाद्धि पूर्वे वलवत्त्वाच्च। कृसभृ स्न इति चलुप्रवशीकं वस्यकृपरं क्रादिषु च तुर्षु विति
गमनाविरहेण सर्वेषामेव नियमार्थत्वं। ननूमापि नस्येवेति। क्रादिषु नस्येवमापेरिति भावः। एकमेवेति। अन एवो

ग्रा०२०

२८

पदेशेत्वत इति सूत्रे नित्यानि इत्यस्यां जिर्यावर्त्यसेन भाष्ये उक्तः। अन्यथा तद्भावे ऋतो भारद्वाजस्येति विकल्पः। नत्स
त्वेथादित्वमयुक्तं विकल्पस्यैव सत्वेन तदसंगतिः स्पष्टैवाभ्यमनुक्तादिनियमेन तत्सत्वे नित्य इडिति विशेषोस्येवेति इदमेव
मतं युक्तमिति भावः। विपरीत इति। अथानामपीति शेषः। अतएव तु नेति निर्देशमदर्शनमग्ने। न च ऋतो भारद्वाजस्ये
ति नियमप्राप्ति नस्य ये निषेधाय स्वादिग्रहणं विध्यर्थमिति वाच्यं। तथाहि सति स्तुद्रुस्रुश्रुऋतो भारद्वाजस्येत्येव पदेद्वि
ति भावः। विरोधापत्तेरिति। किंच कृञादीनामनुदात्तपाठवैयर्थ्यापत्तिरित्यपि बोध्यं। न संभवतीति। वृङ्माद्यन्तस्यसंभ
वेपिदृत्र्माद्यस्य विधेः संभव इति भावः। अपकृष्यत इति। एतच्च ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तदपकर्षे च धेटा
देरेधिधेत्यादिसिद्धये जग्रहणं। एतेनोपदेशे एजंतानामात्वविधानेनैजंतास्वरत्वतास्यलोरसंभवेनाकृग्रहणमेव

२८

युक्तमित्यपास्तं। अपेक्षायामिति। अत्र जंतस्य धातोः प्रयोगमात्रावच्छेदेनेडभावासिद्धेः सापेक्षेति भावः। एवं थल्यपीति ति
न तासौ दृष्टस्येडभावस्य यत्वनिर्देशः। नेनादेर्घस्लादेशे जघसिथेत्यत्र उवयिथेत्यत्र च नित्यमिट्। न चानयोस्तासेरभा
वेन विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावोऽस्त्येवेति वाच्यं। नासिचेत्यनन्तासौ त्यस्य न वृद्ध्य इत्यन्तो न अभ्यानुवृत्त्यैव नासि
नित्यारंस्थली एतेनस्यथेने वसिड नास्त्र दृश्यते न पस्यन्तासाविडभावो दृष्टस्तस्यैव यत्वनिर्देशान्न दोषः। स्थानिवद्भावेन तु
तासौ नित्यानिट्त्वान्निर्देशोऽयमस्त्वीयत्वादिति भावः। थलि नित्यमिडिति। नित्यग्रहणाभावे भारद्वाजनियमेन वि
कल्पः स्यादिति भावः। इति पक्षे त्विति। तुनाहृतिविरोधात्ययं पक्षो न युक्त इति सूचितं। अत्वतः किमिति। अजन्ततास्त
स्य त्वनिरोनित्यमुपदेशे इत्येव कार्यमिति प्रश्नः। अजंतात्वभिन्नोऽन्त्यानुत्पादवत्वे इत्युत्तरं। इष्टाभाव्यमिति। नवकं

ना०र०
२१

दंतेषु विकल्पेन निषेधार्थमिदमिति वाच्यं। अत्र च स्तास्त्वादिति सामान्यसूत्रमप्यनेन भारद्वाजातिरिक्तैरप्यदंतेनेति षे
धस्यैवांगीकारेण स्मृत्यंतरानुसंधानद्वारा विकल्पस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। नस्येति। उपदेशेऽत इत्यर्थः इहे
ति। ऋत इति सूत्रे। एवं चैनत्सदृसंबंधवान्य इण निषेध इत्यर्थलाइ इति भावः। इदमत्रैव सूत्रे भाष्ये ध्वनितं इद्दय
स्यापीति। क्रादिनियमभारद्वाजनियमप्राप्तिस्यापीत्यर्थः। अनाश्रितेनेति। न आश्रितो विधानविशेषो येन नाश्रा
श्रितरूपो यस्य न दित्यर्थः इणमात्रमिति। अनंतरमनंतरं चेत्यर्थः। अनारभ्याधीनेनेति। विधिमनारभ्याधीतेने॰
त्यर्थः। इदं वस्येकाजाद्यसामित्यत्र भाष्ये स्पष्टं। न हाह। पसद्य्यमपी। मृत्येपीति। नत्रास्यः क्रादिसूत्रे। आघोत्रे निवोधं
। मदनेचेति। मदनं चित्तविकारविशेषः। गंजातुमदिरा महं। इत्युने इति। प्रथममित्यर्थः। अग्रं पुरस्तादुपरिमाणे पलस्य

२१

चा।आलंबनेसमूहेचप्रांतेचस्यान्नपुंसकं।अधिकेचप्रधानेचप्रथमेचाभिधेयवदितिमेदिनी।इड्‌ऽश्चेतिसूत्रेइति।सूत्रवि
षयइत्यर्थः।परिमाणाख्यायामितिसूत्रेइडश्चेतिसूत्रमुपाहायननुचायमिडःकएवंवंठरंडाकल्पइतिभाष्योक्तेरेवयुक्तं।
विबाघनमिति।विबाधेतिभावेप्रत्ययइतिभावः।छिपाठस्येति कुडिसंघातइतिपूर्वपाठात्।आहारइतिवज्ञप्रत्याहा
रस्येतिशेषः।सहद्धिकेति।नित्यंवृद्धिमुतस्येत्यर्थः।एतदुपपादितं।पठस्यंताइति।अनंतुलासंविज्ञानोबहुव्रीहिः।ननइ
यडिति।अचिश्नुधातुइत्यनेनअभ्यासस्येतितुना।तस्यप्रत्यासत्त्यानरखंडावयवाव्यरत्तएवग्रहणेरितिभावः।स्यानित
येति।समानकार्यिकत्वमेवसमानाश्रयत्वंनतुसमाननिमित्तकत्वंइयायेत्याघसिद्धेरितिभावः।अनत्वेति।अनेनपू
र्वमनस्याप्युक्तत्वंध्वनयति।असवर्णेति।नहृदितिसूत्रारंभसामर्थ्यादित्यर्थः।तेनत्वभ्यासस्यकार्येनदुनरखंडदेशा

रा०र०
३०

स्पनत्कार्यप्रतिबंधकीभूतंस्थानित्वं नेतिज्ञाप्यते ऽनएवारिप्रियादित्यत्रस्थानिवत्त्वेनेयङ् भवत्येवतस्याभ्यासकार्यप्र
तिबंधत्वाभावादितिभावः। अभ्यासस्यानर्थकत्वेति। यङ्लुकि तु श्तिपा शपेति निषेधान्नित्यत्वान्न दोषः। वस्तुतउरित्येव
वक्तव्यं घोरित्यनुवर्तने। इणो यणिति साहचर्याद्याख्यानाच्च ऋधातोरेवग्रहणं। अर्तेरिवर्णस्य यङित्यर्थ इत्युचि
तं। विस्तरस्त्वन्यत्रद्रष्टव्यः। असंभवादिति। स्यात्सनेपदपरत्वासंभवादित्यर्थः। भट्टभास्कर इति। अन्ये तु श्नी एयंवका
निनेत्राणिपस्येति नघ्रुसनिमाहुः। उचितमिति। पदलाघवादिति भावः। पदं तु नकृतमनुदात्तङित इत्यादौ तदनुवृत्ते
ये धातोः कर्मण इत्यादौ धातुपदार्थसंदेहनिवृत्तये चेति शेषः। उपदेशग्रहणानुवृत्त्येति। एकदेशेऽस्वरितत्वप्रतिज्ञाना
दिति भावः। न चकस्योपदेशो इत्याकांक्षायामुपस्थितत्वाद्धातुक इत्येव विभक्तिविपरिणामेन सबध्यते इति वोध्यं वा ३

क१ र्तिकृतेनेति। स्यसिच्सूत्रेवधभावात्सीयुटि चिण्वत्त्वविप्रतिषेधेनेति वदन्नेस्यर्थः। अन्यथा आदेशानामनेनरंगत्वेन विप्रति
षेधासंगतिः स्यादिति भावः। लिङीत्यादि विशेषनिर्देशेन हि विशेषणार्धधातुक इत्यस्यापि परसप्तमीत्वमेव विशेषनिर्देशा
भावे एवत्वस्ते भूरित्यादेर्विषयसप्तमीत्वमार्धधातुक इत्यस्येति स्यसिच्सूत्रे कैयटे एवं स्पष्टं। भाष्यकृतेनेति। एकाच उपदे
शा इति सूत्रे इति शेषः। नत्र हि एवमुक्तं वध इट्प्रतिषेधः प्राप्नोति विधिपीष्टे नैष दोषः आद्युदात्तनिपातनस्वरः प्रकृति
तः प्राप्तस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः यथैव सनिपातनस्वरः प्रकृतितः स्वरं बाधते एवं प्र
स्य परस्वरमयुक्तं निघातमपि वार्तिके नैष दोषः आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीति। वस्तुतो वार्तिकमतमप्येवमेव वि
प्रतिषेधस्तु यथा तथाग्रे निरूपयिष्यामस्तदाह विस्तर इति। कौस्तुभे। वोढे स्पाष्टे। पण्यायामिति। नत्राय प्रत्ययान्तादस्य

ग्रा०र०

३९

येदापि व्यवहारमित्यर्थः। नेति वाच्य इति। णिलोपो नेत्यर्थः। अचकास्त् इति। सत्य यस्यां गांडोउत्थिता कांक्षत्वेन नद्वय
स्यैवौचित्याच्चङ्परे णाविति नाचो विशेषणमिति भावः। सनि य इति। सनि य इत्यर्थः। इदं च स्तौतिण्योरित्यत्र कैयटस्य ध्वं
।नन्वेति। गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन सनीत्यस्य साक्षा दनुवाधे ऽन्वये संभवति अश्रुतेन द्विशेषणे ऽन्वयायोगादि
तिभावः। दूषणांतरमाह। अधीषिषतीत्यादि। अभ्यासस्येति। अभ्यासाकारस्येत्यर्थः। अव्यवधानसंभवादिति। एवं च ण
पचिषतेरित्यादावपि न प्राप्तिरिति भावः। सन इत्येवेति। अलोंत्यस्येत्यनेनांत्यस्येति भावः। भाष्योक्तेश्चेति। नन्वेवं व्याख्या
नेपिप्रत्यासन्नत्व प्रयुक्ताभ्यासस्येत्यर्थोन्वयं तात्सनि दोषः। किंच परत्वाभावे ऽस्येत्युक्तौ न लाघवं किंच यथाल

सन्या२

क्षणमप्रयुक्ते इत्यस्याप्रयुक्ते लक्षणाभावस्येव योग्यतानतुलक्षणास्ये त्यर्थ इति बहुशः कैयटेन व्याख्यानाद

३९

स्येवार्थस्ययुक्तत्वाच्च जगुष्ट्यादिभ्य आचारक्विबंतेभ्यः सनोनभिधानमेवोचितं। अपिच सन्यतो योभ्यासाकारस्तस्ये
निव्याख्यानेपिपयऊल्लोपस्यानित्वान्नयङन्तात्सन्निदोषः। अपिचासन्निमित्ताभ्यासस्येत्यर्थेपिस्तौतिण्योरिति सूत्रे
ऽधीविषनीति प्रयोगादत्र सूत्रेनहि कार्यीत्यस्य न प्रवृत्तिरत आह। आस्तांतावदिति। न परप्रयोजन विचार इति शेषः
।सूत्रे नत्वादिनिर्णवं च निर्दिष्टस्थानिकत्वाद्वचथ्येनिलिंगाभावादलोंत्यस्येति च न प्रवर्तते। परेतु लघ्वेनाभ्यासस्येत्यर्थः
अलोंत्यपरिभाषया चेष्टसिद्धिरित्याहुः। तदुपरणिश्चरमिति। इदमेव व्याख्यानं प्रकृतसूत्रस्थभाष्यकैयटाणश्रीनि
सूत्रस्थकैयटारूढमित्यन्यत्र निरूपितं। इत्यादिभाष्यादीनि। इत्याद्युदाहरण परभाष्यादीत्यर्थः अवयववर्णे
नि। ऊर्णुइत्यंगेनत्रवयवोनुःद्विरुक्तोपिसवर्णेत्संगावयववर्णेत्यर्थः। अयमिति। द्विरुक्तइत्यर्थः। ननुनस्येति। द्विरुक्त

ग्रा०र०
३२

नुज्ञारस्यद्वित्वं। योनुज्ञारइत्यर्थः। उपन्यासार्हमिति। वस्तुतस्तदसार्वत्रिकत्वमप्यसिद्धं। फलितमिति। तत्र हि पक्षे पू
र्वोभ्यास इत्यत्र कार्यविधायकसूत्रस्थाभ्यासपदेन राविभक्तिः पूर्वशब्दोत्तरं कल्प्या पूर्वोभ्यास इति प्रथमासाधु
त्वार्थात्काबोधानारिति चागेन समानाधिकरणमिति भावः। कर्मणि षष्ठीति। कारकविभक्तेर्न्याय्यत्वादिति भावः
।अंगाधिकारस्थकार्यसमीपगमनेनाप्यंगसंनिधानात्। माधवमतमिति। अत्रारुचिबीजं तु प्रकृतसूत्रस्थभाष्यवि
रोधः। तत्र हि इह कस्मान्न भवत्यजजागरत्। लघुनि चङ्परे इति उच्यते व्यवहिते चात्र लघु चङ्परे इत्युक्तं। चङ्प
रेणोपलघुनरभ्यासस्य व्यवहितमिति तदर्थः। तद्धीत्यांगस्य द्विरुक्तभावेन शंकाया एवानुपस्थित्यात् तदसंगतिः स्प
ष्टैवाग्रे षष्ठीत्वेति। अवयवषष्ठीत्वेत्यर्थः। अरुचिबीजांतरमाह। स्यादेतदिति। इहापीति। सन्वल्लघुनीत्यत्रापी

३२

सार्थः । स्थानिवद्भावेनेति । निषेधेन चेत्स्यपि वोध्यं । आपुगागमे चेति । इदं चलु ङि अस्याभिधानं कृत्वा चिंतनं तथा गीकृ
तं वस्तु नस्त्वनभिधानमेव । आपुगागम इति भाष्योक्तपक्षांतरे ह्रस्वाभावेनानयोरभ्यासाफलभेदापत्तेः । सार्थक
मिति । नह्यचिस्तणदित्यादिगुणे व्यक्तस्य र्थत्वद्दीत्याचङ्परणिपरलघुपरत्वाभावाद्भ्यासानर्थक्यस्य षष्ठमेव ।
।मतमेदेति ऊर्णोत्युक्तं त्वरुचिमस्तमेवेति नत्वं स्यष्ट एवेति । अयं पक्षो भाष्यानारूढः । औदिदरित्यत्र दीर्घापत्तिर
प्यत्र पक्षे चङ्परे णौ यदंगं मौ दिदृइति न दीर्घाभ्यासस्य चङ्मादाय णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिमादाय वा लघुप
रत्वात् । नानीवेति पक्षद्वयस्योभयोरपि संमतत्वादिति भावः । तथा च सन्वल्लघुनि चङ्परे अग्लोपित्वाद्धामीमपदिति सि
द्धमिति भाष्यमुपादाय मीमादीनामंगानां सनि मीमेत्यादिनाभ्यासलोपो विहितो यं त्वभ्यासो ऽयं तानामिति । अन्ये तु

= नन्वस्य तालव्यांतत्वेनैव विभ्राडिति सिद्धं भ्राजिसूत्रे भ्राजिग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न जांतस्यानुकरणे जांतबोधकस्य विभ्राडित्यस्यासिद्धेः। =
= परम भ्राज भ्राजे चेष्टे परम भ्रष्ययितितः किं पिनिर्जर शब्दे जराशब्दत्ववद् भ्राजि ... दशोनत्वेन शब्दे भ्रस्यापि ... परम वृड् इत्यस्यासिद्धेश्च =
= संयोगांतलोपस्तु न परत्वात् प्रतिषेधात् ... अनुनासिकप्रवृत्तियोग्यस्य ग्रहणं परिनिष्ठितो... ३ =

ग्रा०२०
३३

चङ्परे लोपदृंगेन रभ्यासस्य सन्वत्त्वं विधीयते। लोमीमाहीन्येवांगानीत्याह। अन्ये तु अंगस्याभ्यास इत्यत्रांगं किं निरूपि
तंस्यात्। चङ्निरूपितं लोनिरूपं चेति के यदीयपक्ष इत्यनात्स्यर्थं न तु लघु अर्थे इति। आद्यपक्ष एव सर्वसंमत इत्याहुः। पठि
त्वोन इति। माधवादिभिरिति निर्दोषः। एवं च बहुविरोधाद्दोपदेवो हेय इति भावः। फणादिरिति। यद्यप्ययं फणादिषु नास्ति
अत एव वा जृ इत्यत्र भ्रमुग्रहणं तथापि फणादिष्वेव भ्रमुत्रसिं च पठित्वा फणां च नवानामिति सूत्रे कार्यं वा जृ इति
सूत्रे भ्रमुत्रसिग्रहणं च न कार्यं न च दिवादौ रेत्वाभ्यासलोपानापत्तिः। वभ्रमुरित्यादेरिष्टत्वेनापादनेरिति तात्पर्यं। अ
नुदित्त्वादिति। नुदादिगणे इषगमीति सूत्रे चेत्यर्थः। पक्षे। अनुदित्त्वपक्षे। लुक् प्रसंगादिति। अत्र च नलोपस्तु धात्वं तरे च
रितार्थ इति भावः। भाष्यकृतेवेत्ति। इषेश्छत्वमहलीति वार्तिकप्रत्याख्यानार्थेति भावः। एवं च धातुपाठे सूत्रे चोदि

३३

सादेनार्थ इति सूचितं । नं चेबोकनयेति । हृत्वा वेबोकनयेत्यर्थः । अनुदित्वाद्यपाक्षिकत्वस्येति पाठे इदं अनुदितः पाक्षिकत्व-
स्येति पाठे भाव्ये एवेत्यर्थः । वार्तिकारंभे ऽनुदित्वभावादिति भावः । मध्येऽसवंधस्येति मंडूकप्लुत्येति भावः । अत एवमथमोस्थि-
तक्रमः परस्मैपदे क्षित्यत्रैवाहत्य निवार्तिकोपन्यासेन तस्याख्यानेचाचीति अनुवृत्या कर्तव्ये इषेति सूत्रे तत्करणं भा-
व्यसंगच्छते । ननु तृष्यइति वतृशमादिनि वहुवचनेनाद्यर्थलाभे सिद्धे ऽष्टानामित्युक्तिः प्रत्येकव्यापारार्थेति उक्तनि-
यमः । सुलभोऽन्येषां तु विध्यर्थमित्यत आह । अष्टानामित्युक्तेरिति । मदिसंग्रहार्थनयेति । मदं तमाचसंग्रहार्थ नयेत्यर्थः
। अन्यथा तदुत्तरेषामपि ग्रहणापत्तिः । मधुनरं तत्करणेनु गौरवमिति भावः नन्वेवं शमादिषु क्रमेः पाठसामर्थ्या-
त्तथा नियमो ऽत आह । शमादिषु क्रमेरिति । मकारांतेति । इदमुपलक्षणं उवर्णांतस्य दभेस्त्वपि बोध्यं । नाति प्रयोजनेनेति

श्री०र०
३४

नवहृस्रयोजनमित्यर्थः। धिनुणरूपैकप्रयोजनार्थत्वादिति भावः। अभिमनेनेति। अनेनापि प्लुवदित्यस्य प्लुअपुप्लुवदित्य
स्यसिद्धाविति भावः। सुपूर्व्वेति। षोपदेशत्वाद्नरस्य षः। एतत्रैव रूपमित्युत्तरं। अपहां नेतुमेदृइत्यादिरीर्ष्याविरित्यत्र नोग
थः। सिद्धत्वादिति। अन्तशब्दस्य पूर्वनिपाताभावे तेश्चैस्यपि बोध्यं। समीपवाचिनेति। ओदकांतादावनानामिति यस्रोथ
मनुद्गजेदित्याहौ दष्टेनेत्यर्थः श्रोथः पाथः। श्वह्लीति। इहचांतः शब्दः समीपवाची ओदकांतादित्याहौ पूर्वमूतसमी
पेपि दर्शनादित्याशयेन अत्रापरगतसामीप्यवाचित्वराग्रहे तुल्यपि रम्याद्यावेचहोषइति बोध्यं नचेति। समीपपदा
र्थस्य शब्दाकांक्षासत्वेन तन्निहृतये शब्दन्वयोचितस्येनावृत्तिर्हचिनेति भावः। अतः समीपभूतेरफलकारांतस्यांग
स्यातो वृद्धिरित्यर्थः। नाकारसमीपइति। भाष्यप्रामाण्येनाव्यवहितसमीपएवांतशब्दशक्तिरिति भावः। तत्रप्रत्यास

३४

स्याद्वृद्धिस्थानील्लसमीपभूताकारएवगृह्यतेऽतोत्सारीदित्याद्यावद्योनवृद्धिः। भाष्येतुरेफलकारांतांगावयवास्यल्लस॰
मीपस्यानइतिल्लपद्वाद्वस्यार्थउक्तः। तत्रलकाररयोःप्रत्यासत्त्यैकत्वलाभेनांगास्यलकारसमीपाकाराभावादृश्चल्लीदित्या
दौनदोषः। अंतग्रहणसामर्थ्यादेववर्णग्रहणेविज्ञातेंतग्रहणंना। [illegible]तेनहलंतग्रहणेनेनउत्तरंवृद्धिभाजामेवसिचूपर
त्वेनविशेषणादंतग्रहणंव्यर्थमित्यपास्तं। नेटीत्येवेति। पुरस्तादपवादन्यायेनेतिभावः। तथाचरेफग्रहणवैयर्थ्यापरि
तितास्यर्थं। विकल्पस्याप्राप्तेरिति। अश्वल्लीदित्यादावंतस्येतिविशेषणान्नवृद्धिरितिभाष्यविरोधाच्चेत्यपिबोध्यं। [illegible]सार्वत्रि
कतामिति। दिवश्चोदित्यादिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यानाप्रत्ययविषयेपितत्प्रवृत्तिः। नहिसर्वत्रसजातीयापेक्षैनेवज्ञाप
कस्यासीतिभावः। समुच्चितत्वंतीति। ज्ञापकसिद्धंनसर्वत्रेत्यनेनाप्रवृत्तिरितितत्वं। [illegible]त्तेःकिलमिति। अन्यथैकानु

ग्रा०र०
३५

वंधपरिभाषयाऽस्येवग्रहणंस्यादितिभावः। परिभाषायाइति। सामान्यतोवामहेवाञ्चनुञ्याविति सूत्रस्यडित्वज्ञापि
तपरिभाषामात्रस्येत्यर्थः। एतच्चदीर्घोकितइतिसूत्रस्यकैयटानुरोधेनोक्तं। वस्तुतोह्रस्वेस्यत्रानुबंधानुच्चारणेनत
दनुबंधकग्रहणाभावात्परिभाषाया अप्राप्तिरेवेतितत्वं। अश्वानांगतौ॥ति। धातुपाठेगतिश्चानुपंमश्वतिष्ठमेववि
वक्षितमितिभावः। दीर्घइति। तदालघूपधत्वाद्गुणाभावः। दीर्घोपधोप्ययंल्युट्युपधेइत्यस्य। इतिभावइति। नचत्व
ख्यानेनहिकार्याणिन्यायेनजयतौकृत्वानापत्तिःसनन्ग्रहणसामर्थ्येनतस्यन्यायस्येहाप्रवृत्तेः। यदितुजेयेइत्यु
कृसत्वेनदृंनाञ्चसन्सत्वेनदृठनरंमानमितिसुअनेनाप्रापरत्वेनव्याख्यानेपिनदोषः। एतच्चमाधवादिग्रंथविरोधाप
नेरित्यनेनसूचितं। पक्षेइति। धन्विकृएण्यारचेत्युभयविधानादितिभावः। नचतवापिपक्षेरापदुर्वारःरापःसा

३५

मान्यविधानेन ननु कृणप्रयुक्तविकरणौरि वधिन्विकृण्व्योरित्यप्रत्ययेनापि बाधेनादोषात्। नवगणपाठेन सूत्रेण

च द्वयोः पर्यायः स्यादिति नास्यर्यबोधदेवेन त्विति। अत्राहुश्चिवीजं तु अनयोर्भावाद्धो लुङि नङि ननादिभ्यस्तथासौरि

नि पक्षे सिचो लुगापनेः। पथ्यादिति। एककालविधानेऽपि नद्युपदेशादं नत्वमस्त्येवेति चिंत्यं। आमुद्धास्याद्दाविति पाठः। आ

चोत्तमे इति। धिविकृवी स्वादिगणे पठितावित्याकारे इत्यर्थः। घुनिर्दीप्तिः। श्रुनिश्रवणे। विशः प्रवेशः। स्रहोग्रणे। वधोहिं

सा। कामइच्छा। कृतिः क्रिया। नद्मा त्रेति। आत्मनेपदोपलक्षणमिदंतेनेनभासमानसिद्धिः। ननु भुजपर्यायो बाहुर्वाधने

रिति अरुचेराहा। स्तुध्वेत्यादि। कचित्विति। अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति तु भाष्यानुक्तत्वान्नसाधुत्वे

नियामकमिति नदाशयः। केयराद्दाविति। केयरस्यादिभूते प्रथमे व्याख्येये भाष्ये इत्यर्थः। नास्तीति। अस्य यद्रस्यादि

गु० १०
३६

निर्दृशास्त्रेहलिंगा।कृत्स्येवेति।कृत्स च रस्य नः कृतीत्यनुवर्तनात्।पूर्वानरसाहचर्याच्चेतिभावः।आकरविरोधादिति।कृ
त्स च इति प्रकरणविरोधादित्यपिबोध्यं।नर्तेस्त्स्येति।ऋतृन्नादिडियेनेत्यर्थः अयं चापदिष्ठयः शास्त्रार्थः।कर्तरीति
।कर्मणि घत्सीष्टेत्यादेरैवलापार्धधातुकत्वादस्येव प्रयोगः अयं कर्मव्यतिहारे कर्तव्यस्तेव प्रयोग इति भावः शपि
वय इति।चिणोप्युपलक्षणमिदं।इत्यादिना।आदिनोच्चारणार्थत्वमिति कश्चित्।पठितुमुचितइति।दं द्रु गर्भ बहुव्रीहि
गर्भो दं द्रो व्याख्यानादितिभावः।नत्विहेति।केचित्वा घोदंत्योष्ठ्यांतो न्यायमप्यर्थसाम्यात्पठितावित्याहुः मूलं त्वा घस्या
पिचवर्गन्तनीयांनत्वमितिमतेबोध्यं व्याख्यानमिति।सानुबंधकत्वं तूभयोरपीतिभावः।गुणः स्यादिति।गोरवं च
स्यादिति अपिबोध्यं सत्रांतरेप्येवमेव व्याख्या इत्याशयेन तत्र फलमाह।पचेइत्यादि।एकीयमतागतं स्थितं स मा

३६

ष्पमहृतं न्विदमेव गमयति न्विपतीत्यादि। निषेधस्येत्यादिना। नासिचकृप इति सूत्रस्थ चेनेति भावः। नञानयो
रभावमिति। वर्णिषीष्टेत्यत्र सार्धधातुकस्यैव नञानरूपत्वान्नदभावाभावेन न दोषः। न च विवर्णिषत इत्यत्र ल
उपधुसनेः पूर्वं निषेधापत्तिः। नञानयोरभावशब्देन नञाननिरूपितनिमित्तत्वाभावे पलक्षणो नादोषात्। पूर्ववत्स
न इत्युक्त्या अत्रापि वृत्तेरात्मनेपदनिमित्तत्वात्। विवृत्सिष्टीप इत्यत्र च न दोषः। वृत्तेरात्मनेपदनिमित्तत्वाभावात्
।निमित्तत्वं च फलोपहितं न निवेश्यं तेन विवृत्सितेत्यत्र तङ्नेनेन न दोषः। हेर्लुकि चेति। परस्मैपदे परे इत्यर्थे तु न सिध्य
त्तान्न च मत्यपलक्षणेन नस्य रत्वं न लुमतेति निषेधात्। न चार्द्धधातुकस्येडित्यत्र वांगनिमित्तस्य सार्द्धधातुकस्य
स्यर्थान्। हि निरूपितं नांगसंज्ञकस्यात्रोद्देश्यकोटौ न प्रवेश इति न लुमतेत्यस्याप्राप्तिः। अत एव भाष्ये वृत्तादिम

न्या०र०
३२

निषेधे परस्मैपदेषु चेत्कृत्युपसंख्यानमित्येवोक्तं न तु हेतुरुक्तोऽस्यपीति वाच्यं। लक्षणापक्षे दोषशंकैव नेत्यभिप्राये
णास्य प्रयोजनत्वोक्तेरदोषात्। स्पष्टा चेयं रीतिः स्नुक्रमोरिति सूत्रे भाष्ये। अत्र भाष्ये नि। एवं हि अत्र भाष्यं। अविशे
षेण हृतादिभ्य इट्प्रतिषेधमुक्त्वा आत्मनेपदे न समानपदस्यस्येड् भवतीति कर्तव्यमिति। हृतादिसंबंधिनः सादे
रार्धधातुकस्यात्मनेपदे न समानपदस्यस्येडिति तदर्थः। न निवर्तते इति। वार्तिके आत्मनेपदे नैव समानपदस्या
स्येत्यर्थात्। अयं च कृतोः स्नेः आकृसुवं नेनापि समानपदस्य इति न दोष इत्याशयः। एतेनैतेन द्वार्तिकस्य नियमा
र्थत्वमाश्रित्य निषेधसूत्रप्रत्याख्यानेपि न दोष इति बोध्यं। एवं च स्नुक्रमोरिति सूत्रस्य वार्तिकसमानाकारवार्ति
ककरणेन तत्प्रत्याख्यानरीत्यैव तत्प्रत्याख्यानमपि भाष्ये ध्वनितमित्यनेन सूचितं। अर्थनियम इति। अन्यथा श

३७

ष्विकरणानां घसादिषु ठादेव सिद्धो ध्यनञ्ग्रहणादेर्वहिर्भूतपाठस्यैवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः। मितत्वमस्त्येवेति। अर्थेमि
हृस्य क्रियावाचित्वबोधार्थं चारितार्थ्यादिति भावः। ध्यासेति। अनेन भाष्यमत्रोदासीनमिति सूचितम्। मितेनेरिति
।हलादिः शेषेण भा भायायाइत्यर्थः। अत्र पदकृत्यं तदन्यत्रोक्तं। हरदत्त इति। अत्रारुचिबीजमादित्वं रुष्यमत्वरेत्यस्य
भावादिकर्मणोर्निष्ठायाम प्रवृत्तिज्ञापनार्थं एवं च विभाषाभावादिकर्मणोरित्यर्थेन नू। आत्मनेपदं तु आकारेणासि
ध्यतीति ज्ञापकमिति। न च सूत्रे इत्युक्ते पिसाहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति वाच्यं। तस्य बहुशो व्य
भिचारात् लुग्विकरणस्यैवेति नोक्तं लक्ष्यानुरोधेन तत्रैव कल्पनात्। ध्वनिता चेयं परिभाषा यस्य विभाषेत्यत्र भाष्ये। न
त्र हि विदित इत्यत्र निषेधमाशंक्य यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेर्निषेधः। विभागमहनविदविशामिति सूत्रे ज्ञाविकर

ग्रा०र०
३८

णस्यग्रहणंलुग्विकरणश्चायमिसुक्तं। तत्रचोद्येनौ। यत्तोयंलुग्विकरणोऽतोविशिसाहचर्याच्छविकरणस्यैवग्र
हणंननुहन्तिसाहचर्याद्दर्शद्रेरेतत्परिभाषानुग्रहायेतितत्राशयः। शीस्यमानइति। बोधयितुमिष्ट इति तदर्थः। त
थाचेति। माधवमतेइतिशेषः। क्रूरोत्रेति। षष्ठ्यनुरोधात्। भावप्रधानत्वेनेत्यर्थः। हसवत्स्विति। फणस्यमुत्सनेघित्यर्थः।
सज्यतेइति। तत्कालावधारणमित्यनुकृष्यते। अकारस्यस्यानित्वंतुत्यज्यतेनत्यागेमानाभावात्। अतएवदीर्घो
पधानांकरणादौपाठश्चरितार्थइतिभावः। रत्वेति। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः। लुग्विकरणत्वाद्धितिपेर
त्यस्यनुशितिपारुपाभावात्ग्रहणमितिबोध्यं। सौत्रइति। अन्यथात्राहपरत्वेनागमोत्तस्यात्गुणश्चस्यादिति
भावः। विकरणलुकैर्नैर्थभावाद्येत्यपिवक्तुंशक्यं। अतएवमक्तुतेऽतिमत्तौनित्रयोगः संगच्छते। आकारादित्वाभावा

३८

दिति।नचशब्दाश्रितेसार्वधातुकेस्युलुकाविनिपरनिमित्तनयास्यानित्वेनशब्दप्रमादाद्यदोषदुर्निवार्य्यं।आक्षेपेआशि
षस्यवाञ्छादेःन्वयेमानाभावात्।अतएवजुहुतइत्यादौनगुणः।श्लिपिनादेशास्त्रयोःसन्निश्रास्यनिष्पत्त्येनिनिर्दे
शादिभावः।यद्यपिशानुसत्योःशकारादेःसंभवोऽस्त्येवनिष्पन्नत्रयनइत्यादाविवनव्यापिरशिशिदिसाहचर्या
न्ननयोग्रहणमितिबोध्यं।अत्रपरंदृष्टतरंमानंचिन्त्यं।शिस्यचानिशिद्रूपेचास्त्यर्थः।भाष्याननुगुणत्वादिति।स्वस्नेहप
सख्यानमितिवार्तिकादितिभावः।अस्यैवधातोरिति।स्वनिष्पन्नरूपेणैवप्राप्येणधातुष्वर्थनिर्देशादितिभावः।नत्वे
वंशाद्नेस्येवबतुंपुक्रमतआह।प्रसिद्धंचेति।नत्वप्रसिद्धमितिभावः।तत्रदृष्टान्तमाह।गम्लिति।यथागतिपाकादिभिः
शादेफलवाचकेरपितदनुकूलव्यापारार्थकस्यार्थनिर्देशात्पाप्रकृतेशानननन्यविशारणार्थकस्यशाननपदेनार्थ

ग्रा०र०
३९

निर्देशा इति भावः। अत्र नेपदी गत इति। यद्यपि पूर्वं न पठितस्तथापि कश्चिद्धातुर्वर्तते नोपलभ्यत इत्यभिप्रायेणेदं। माध
व इति। पृषोदरादित्वाद्रूपमित्यस्य न्यो। अव्युत्पन्नः सर्वे न रतं तन्त्रसिद्धान्तबाधकविचारार्थः पस्य शाशावद् इत्यस्य उभयतः
स्याशेत्यप्यस्यैव। धातोः किमिति। ठौ किंतु साहाबेनुपदेशसामर्थ्यात्समुदायोपदेशाद्यावयवानां नान्तरीयकतयो
च्चारणेनैवोपदेशाभावाच्च न दोष इति भावः। उपदेशेल जिति। ओ इत्याद्योकारादिष्वच्चारणं तु सर्वनामस्थानविषये।
गोतोणिदित्यस्य तन्निमित्तकवृद्ध्यपरत्वात्प्रवृत्तौ चरितार्थं न चोपदेश इत्येतेन विशेषणं धातोरित्यस्याभावेन
दलाभादिति भावः। अत्र वदन्ति। उणादीनामव्युत्पन्नत्वेनेदं फलं। किंच। धातोरित्यनुवृत्तावुदीचामाङ इत्यादावात्व
माप निरनुबंधलोपेन तेदं न द्विर्मुक्तस्यैव धातुता या न धातुलोप इति सूत्रे भाष्ये कैयटयोः स्पष्टत्वात्। किंच तत्सत्वे

३९

धातुसंज्ञायांउं नस्य धातुत्वेएजं नस्य धातुत्वाभावः। नचतत्सत्वेपितत्प्राग्भागस्यैवधातुत्वमितिनदोषः। एवंहिउ-।
कारसत्वेपिधातोरुपदेशेरुजंनत्वानपायेनात्वेबाधकाभावादस्यनिर्देशस्यनानुबंधकृतमनेजंनत्वमित्यर्थज्ञापक
ताभाष्योक्तासंगतास्यात्। तस्मादुपदेशेइतिषष्ठ्यर्थेसप्तमी तस्यचैवइतिविशेषणमेजंतस्योपदिश्यमानस्येत्यर्थइ
तिभाष्योक्तमेवसाधु। गोम्यामित्येवोपदेशपदफलं। गोघ्नइत्यादिस्त्वनुवादोनोपदेशइतिस्पष्टंष्यङ्विधायकेभाष्ये। उ
णादीनामव्युत्पन्नत्वाद्धुइत्यादीनामुपदिश्यमानेजंतत्वमस्तीतिनवाच्यं। एवंचोपदेशग्रहणस्यवर्णग्रहणेलक्षण
प्रतिपदोक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तिज्ञापकताचिंत्या। अतएवभाष्येगोम्यामित्येतत्प्रत्याहृतयेधातुग्रहणानुवृत्तिमुक्त्वाथापिनि
वृत्तेनद्दिसाधुकं। मेऊदोपरसत्वेतस्योपदिश्यमानेजंतत्वाभावेनतस्यनानुबंधकृतमनेजंतत्वमित्यर्थज्ञापकतासु

ग्रा० र०
८०

स्या। अनुबंधलोपे तु एजं न त्वाभावेपि धातुसंज्ञादिकार्यार्थं नावनोप्युपदेशे नास्यर्थं ज्ञोपदिश्यमानस्यैजं न त्व सत्त्वेनभ
वस्येवात्वं पुग्विधौ गामादाग्रहणेष्वविबाध्याप्यगन इत्यादिभाष्यप्रयोगानुलाक्षणिकाकारं तस्यापि ग्रहणमिति ज्ञापयती
त्यादौ न दोषः। अनएवोत्सूत्रादौ वर्णग्रहणे ग्रहणेपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा भाष्ये संचारिता घुप्रस्यव्यावर्त्यमि
त्यपदिति। अन्योन्याश्रयादिति। पूर्वमनिषेधप्रत्यये कृते आत्वे नुपदेशत्वस्यावश्यत्वादेपामभावानिषंस्य ष्वमे
व। नक्षनिरिनिरिनि। सुग्ल इत्यादिलक्ष्येन क्षानिरित्यर्थः। विषयसप्तम्यामपि परनिमित्तत्वसत्त्वात्। जग्ले इत्यस्य
त्वसिद्धिरिति बोध्यं। प्रसज्यप्रतिषेधेपि शितीति विषयसप्तमीति बोध्यं। कर्मव्या। निहारे इति। राधात्तोरिति शेषः। पूर्व
विप्रतिषेधेनेति। गुणे वृद्धौ प्रक्रियागौरवं स्यादिति। एतद्वाचिपरशब्दाश्रयेण पूर्वं वृद्धिस्वीकारणे बोचित इति तदाशयः ८०

।न त्विति मूलमिति। ननु ऋदंधातोर्लिङि गुणाद्वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्तिकं मूलमता। आह। निष्फलमिति। न च पूर्वविप्र
तिषेधाभावे परत्वाद्गुणे सकृद्गतिन्यायाद्वृद्धिर्दुर्लभेति वाच्यं। गुणप्रवृत्तेः पूर्वमत उपधाया ऋत्वस्याप्राप्तौ कृन्यायस्या
क्तिसंभवाभावात् नुस्यंचेदं कैयटे। प्रक्रियागौरवं तु न वचनापेक्षयाधिकं दुष्टमिति न दोषः। उक्तेति। न्यायप्राप्तमानदनु
स्पसेत्सर्यः। अर्थमिति। न चाप्युवमित्यादौ दोषः। तत्राडागमस्याभीयासिद्धत्वाद्वेवयणभावसिद्धेः लाघवस्यायामडागमेपि
न तस्यान्याश्रयमपि न त्समानाश्रयमित्यस्मिन्सिद्धत्वं बोध्यं। न चाचारक्विपि भानवतीलादौ दोषः। परेण गुणेन बाधात्।।
अयं च मध्येपवादन्यायेनोवङ एवापवाद इति भावः। आरभ्यमाणेप्यस्मिन्सूत्रे इति भाष्यात्। एतदर्थमसिद्धवत्सूत्रारंभ ८
णवज्यायानि परे। वांद्रास्त्विति। अत्रारुचिबीजं तु पाणिनिसूत्रभाष्यविरोधः। इति भाव इति। व्याख्यानादिति न त्वे। विशेष

ति

280

शा०र०
४१

विहिते नेति। सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायात्। अत एव यासुड्विषये सीयुड्वेति भावः। पीरुप्यात्म्यामिति। प्यायः पीच
श्चिउः स्यात् इट् मस्ते भूरित्यादीनामप्युपलक्षणं। लुकः श्लुह्नेरिति। न च धे ये धासीदित्यादौ दोषः स्यात् साहचर्येण घो रपि
परस्मै परस्मैपदेऽग्रहणे रिति भावः। एतदपेक्षयानुवृत्तिरेव लघीयसी। न स्यस्तरि नत्व प्रतिज्ञानात् उश्च विभाषोपय
मने इत्याद्यर्थमावश्यकी तिपरे। उनिपवट् इति। परस्मै ते चिकित्सः जुगुप्सा विरामे त्यादौ विशेषार्थप्रतीते र्विचिकि
त्सानुसंशय इति कोशबलात्। गुपगोपने इति धातुवृत्तिषु प्रयोगाच्च विशेषलाभ इत्यपि बोध्यं आयुदात्तः सिध्यतीति।
अनो लोपे यह तस्य घ्यम्चकत्वात् उक्यश्र इति तुण्डार्थसमिति भावः। यदुत्पत्ति बेलायां छन्क मित्यर्थे प्यदोषमाह। अजंनमू
नेति। अनो लोप इत्याद्या वाईधातुक इति विषयसप्तमीति पूर्वं लोपहृते नेमो न पूर्विका जंनत्वमाशयपदिति यतो ना

वर्तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। एवं। स्वं च यदित्यत्र निवेलायामपि द्वाकत्वमिति भावः। विषयसप्तम्यामपि तद्धितार्थविषयेऽज्ञात॰
स्य द्विगोर्निमित्तत्वं यथा तद्धिते द्विने द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यत्रोक्तं तथा लोपस्यापि परनिमित्तकत्वमस्ती। निगणयतीत्यादौ
अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्धिर्न निबोध्यं ननु हेनाद्गादुतरस्य लोप इत्यर्थेन हर्यिनेत्यादौ लोपव्याहतौ संघातग्रहणेन
फलमत आह अपि च पापच्यते इति। कथं चिद् इति। उक्तव्याख्यानेनेत्यर्थः। पापाक्य इति। न च निष्ठायामनिट इत्युक्तेः
कुत्वं दुर्लभं यस्य कुत्वं तस्य निष्ठायामनिट्त्वेनादोषात् इति भावः। भिन्ना एवेति। चुरादिभ्य इति शेषः। तेषां च सन्मात्र॰
फलकः पाठ इति भावः। परे त्वेवं सति भ्वादावनुदात्तेषु गुपगोपन इत्यादिः पाठोऽनर्थकः। तस्माद् द्विकरणमप्येतत्। अत
एव दाधर्ती। निसूत्रे निजेर्यङ्लुगन्तात्मनेपदमिति भाष्ये संगच्छते। अन्यथा णिजन्तात् घञ् णिलोपयोरपि निपातस्तत्ता

रा.र०
४२

वक्तव्याख्यानात्।गुणादिष्वनुबंधकरणसामर्थ्यात्समनंतात्मनेपदमित्यस्य भाष्यस्य सन्नत्र कृञि षष्ठ्यर्थविशेषविशिष्टेषु
नत्कृञ्करणसामर्थ्यादित्यर्थः।मूलद्वयमपि हत्यनुरोधेनेत्याहुः।भंत्के नि।पूजायां दृष्टान्मानोजिज्ञासापूर्वके विचारे सनि
स्येवं भंगइत्यर्थः।तस्मादिति।नदर्थकादित्यर्थः।इत्युक्तेरिति माङ्मानेइत्यस्य मानेपदित्तान्माङो विचारे सनित्यर्थः।क
र्तृव्यः।अर्थविशेषेडि।त्कृञ्करणात्स्वंतात्मनेपदं।[illegible]दिसाहचर्येणेति।अन एव मनिमीमांसनइत्यत्र नेर्गदेतिणत्वंन
।तत्साहचर्येणेच्छासनंत एव माङ्अपि नत्वमहूनेः।अनुदात्तेनत्वहलादेरितियुक्त्वस्मान्नापरेणसनाशंसेत्युभस्यपे
णवाधात्।अन एव नि निस्तुःक्षमिनाक्षमीत्यमरोबीभत्सुरित्यर्जुननाचमसंगच्छते इतिदिक्।आमादिकरणेवेति
।भाष्येधदर्शनादितिभावः।अपंचितमिति।वस्तुतस्तुगुप्तिचूकितमानाअनुदात्तेतइतिभाष्यस्वरसात्किनेरनुदात्ते

४२

त्वमेवोचितं न विचिकित्सतीति छांदसं कैयटस्य प्रमाद इति वर्धमानानाद्यमन्ये। प्रमादिक इति माधवादिविरोधादिति भा

वः। नत्वित्संज्ञक इति। अनुनासिकपाठाभावादित्यभिमानः। उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञकत्वमिति भाष्यमते भाविधानु

त्वमाद्यायेकानिर्देशोयमिति न नुमिति बोध्यं। अल्विधित्वादिति सघ्युपदेशादस्यानच्चापकर्षणेनस्यात्सुपदेशोऽजंनत

मस्त्येवेति। ननदर्थस्यानिवत्वापेक्षोपदेशोत्वनइत्यस्यप्राप्तेश्वनथापिउपलक्षणमिदं। मत्वासत्वायन्निमिनैवैकल्यप्र

युक्तोपदेशाप्रवृत्तिर्मग्यनेनस्यधर्मस्यशास्त्रीयस्यैवग्रहणात्तद्दोषइति बोध्यं। गुणाभावादेशयोरिति। गुणेइगंनत्वा

भावाद्ध्यप्राप्त्यापादेशाइति भावः। नसिचीति। सिचि वृद्धेर्येन नाप्राप्तिन्यायेनांतरंगबाधकत्वादिति भावः। ज्ञापनार्थ

मिति। न्यायसिद्धस्यैव बोधनार्थमित्यर्थः। नत्वपूर्वमिदं ज्ञापकमिति भ्रमितव्यं नत्वासंभवादित्यस्य च विस्तरः। इति भावः

सूर०
४३

अनुवादादिति ऋदं नधातोस्तु न तत्र ग्रहणं व्याख्यानात् कुमेर्लिडि निसाहचर्याच्च हलं तस्यैव ग्रहणं वोध्यं यणापत्ता विनिं नचन
ऋकौडिन्यायेन धात्ववयवभिन्नस्यैकारभिन्नस्यैव वाचोनिमित्तत्वमिवाच्यं। ईदृशेस्थले तन्न्यायाविषयस्यान्यत्रोपपादितत्वात्। नु
त्सन्यायेन णिचिगुणानापत्ते श्चेतिभावः। इत्युक्तेशेति। तेनसिद्धे इकारोच्चारणं नोन्तत्वेभ्रमाणमित्युक्तेशेत्यर्थः अन्यस्य येनसिद्धे
इयङ्करणं नांतत्वज्ञानार्थमित्यन्यत्। अनुहत्तेरिति। अर्थान एसंभवाच्च हलादेहैरित्यर्थ इतिभावः उच्चारणार्थ इति। अत्रा
गेनभ्रत्सयाक्षेपस्तत्र हकाररूपभ्रत्ययस्य हांनस्यचासंभवात्भ्रत्ययावयवहस्येत्यर्थः तेनवागृहरिरित्यादौ नदोषः हुस्तत्य
इतिविशेषणं तु श्रुतत्वाद्धस्यैव एवं चहस्य प्रत्ययव्यवहितत्वाद्गुदिहीत्यादौ नदोषः। अनादित्यत्र तुनधिः। हत्वस्यात्विविधित्वेनस्था
निधर्मत्वाभावेन चस्थानिवत्ताभावात्। स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रेभाष्ये। अनएवपुस्मातान् जहितानुशिष्यानस्तादित्यादौ शानशो

काचूद्विर्वचनन्यायेनसर्वावयवद्वित्वंसिद्धंतथाप्यस्यद्वित्वस्यस्थानेद्विर्वचनत्वलाभार्थंपुनस्तदुच्चारणं।अन्यथाषा

ष्ठद्वित्ववद्विःप्रयोगंस्यादितिबोध्यंनद्वाह।सर्वस्येतिस्थानषष्ठीति।तेचद्वाब्द रूपेप्रत्यासत्त्यास्थानेंतरतमपरिभाष

याचस्थानिसमानाकारपदरूपएवेतिबोध्यं।कर्मणिःषष्ठीति।एवंचस्थानषष्ठीलाभावेनतस्यस्थानित्वाप्रसक्तिरेवेति

बोध्यं।पूर्वरूपत्वमित्यादीनिर्निपाठः।प्रत्यस्तमितेनेति।अज्ञायमानेत्यर्थः।द्विवचनमनुपपन्नंस्यादिति।द्विरितिसुनं

नमेवोच्येतेतिभावः।द्विरावृत्तआदेशोभवतीत्यर्थः।द्वेपदेइति।तेचोकरीत्यास्थानिसदृशाएवेतिनदोषः।प्रत्येकंप

दसंज्ञेति।तेनाग्नेग्नउत्यादौपूर्वरूपादिसिद्धं।एकाचूद्विर्वचनन्यायस्यनुनविषयः।समुदायपदत्वेनावयवानाम

ननुग्रहात्।प्रत्येकमपिविहितत्ववुद्धिसत्वेननतदृक्षतेश्चंनचानेकपदानरत्वस्यापिसत्वेनकथमांपचसिपचसिदेव

ग्रा०२०

कृन्नेत्याद्यावेकांतरनेतिवाच्यं। विशिष्टस्यापिवक्ष्यमाणरीत्यापदत्वेनैकांतरेभवनोंविधिस्पृष्टार्थसत्वेनादोषात्। द्विः ×ति१
पच्यनेइति। द्विः प्रत्युत्पूयनेइत्यर्थः। अर्थभेदाभावादितिभावः। ननुअव्ययस्मादिति। यः परस्मातिङः सपूर्वस्मादपिभव
तीतिभावः। लक्ष्यभेदाद्वित्वात्पूर्वंप्रवृत्तत्वेपिलक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायस्याविषयः। यत्तुप्रथमसिपः प्रकृतिमध्येप्रवेशो
ननूहणेनग्रहणाद्वितीयपचः प्रत्ययमध्यपातेनननूहणेनग्रहणाद्वासमुदायस्यपदत्वमिति। तन्न। एकैकस्यैवप्र
कृतित्वादिपर्याप्त्यधिकरणत्वेननत्समुदायमध्यपतितस्यननूहणयोगात्। नहितसंज्ञासूत्रेभाष्येस्यन्यायस्यने
दमरसोरकोरितिज्ञापकमूलकत्वोन्याशास्त्रीयमध्यपातविषयत्वाच्चपौनःपुन्यमित्यादितुकृतात्मि[illegible]कद्वित्वाद
प्रातिपदिकत्वेपिकस्मादिषुकौनत्कुतःशब्दपाठेननद्वित्वइतिज्ञापनेनसिद्धमितिभावः। तेनेति। अवयवस्यपद

आचहौ शाहौ ध्वसोरेद्धाविति। तत्रापि हा दाविस्यर्थात् पूर्वव्याख्यानेनुपरत्वातान ङिःसकृद्गतिन्यायेनैनातिना। इदं च स्थानिव
त्सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। न चासंभवरूपविरोधाभावात्कथं परत्वेन व्यवस्थेति वाच्यं। युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानंतर्याभावरूपासंभवसत्वात्
।नाद्दशासंभव एव च विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी स्थानिवद्भावस्तु कार्यप्रवृत्त्युत्तरं न प्रवृत्तिकाले इति युगपदसंभवः स्पष्ट एवे
तिक। ध्वनितं चेदं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये। वृद्धिर्नेति। अकारस्य सिचूपरत्वेन विशेषणात्। अंत्यस्य तु न वृद्धिः। एपल्लोपाविति पूर्व
विप्रतिषेधेनाल्लोपेन बाधात्। इति भावः। वधहिंसायामिति स्वतंत्रस्य त्वदंतप्रतिपादकभाष्यप्रामाण्येनेदृशे विषये प्रयोगाभावा
नुमानादिति बोध्यं तत्फलमिति। पुरस्तान्मिस्याद्दौ हलाभावादिरुपं। विधिसामर्थ्यादिति। न चात्रापि स्वरूपादेरेवानुकरणं लक्ष
णवशासंपन्नं रत्वमिति न सिद्धलोपयोग इति वाच्यं। लौकिके प्रयोगे रवशोस्य स्वव्याप्यसत्वेन तदनुकरणस्य वक्तुमशक्य

शा॰र॰
४४

त्वात्कृतमत्वमयोगस्यख्यानामेवानुकरणादितिभावः स्पष्टार्थे मंरीतिराधाद्धितिसूत्रेभाष्ये। अविभक्तिकश्चेति। तेन
ऐदूदूमितिसिध्यति। हृतिन्यासेतिभाष्येसपिवोध्यं। न आपिनिंसेः प्रतिषेधोवाच्यः। निंस्सेनिंस्वेसुक्तेः षत्वंदुर्वारमितितथाच
निंक्ष्वेइतिस्यादितिभावः। तालव्यान्तस्याप्यंगीकारेनबाधकमित्यन्ये। निरनुषंगस्येति। निरनुस्वारस्येत्यर्थः। आंघद्विवचनेची
त्यत्रभाष्येऽत्वंद्वितीयेसप्तमेचभाष्येस्पष्टं। अनैमित्तिकत्वादिति। आघमप्यत्रसुवचं। उ[illegible]द्रीतेति। इदंभावेनिष्ठायांसम्यंतं
उदयकालेइत्यर्थः। उदयतीतिशेषोभवतीतिवेत्यन्ये। आविर्भावार्थकत्वादिति। नचव्यतीहारस्यानेकनिष्ठत्वात्कथमत्रसइति
वाच्यं। कालांतरस्यनरलौभेदमारोप्यतदुपपत्तेहुः। सकृद्रूतीति। अत्रयथापरत्वमप्रवृत्तिस्तथोक्तंइध्येति। तदेवमुख्यंनिषे
धापवादत्वादिति। अोर्डित्वेपिनहिकार्यमीतिन्यायेनतन्निमित्तनिषेधाप्रवृत्तेः। अतएवव्यत्यगोतीत्यादौगुणइतिभावः। म ४४

ङ्क्ते॰ति। अयजुसीनियकारप्रश्लेषेण अयकाराद्दोजुसीत्येवं रूपमित्यर्थः। भंक्तेत्यस्य सूत्रं भंक्ते इत्यर्थः। ऐतेनेति॰ तस्मिन्हि परत्वेन लोप
वाधित्वा युक्स्यादिति भावः। ईहल्यघोरिती त्वं स्यादिति। ईहल्यघोरित्यातो हलीत्यनुवर्तमाने तदपवादभूतमिदं दरिद्रस्येती त्वं स्या
दित्यर्थः। केचित्तु परत्वाल्लोप इति माधवोक्तमसंगतं। अंगसंज्ञासापेक्षलोपापेक्षयानन्निरपेक्षजुसोऽन्तरंगत्वात्। तस्माद्यदिवि
कल्पस्यानिष्टत्वे दृष्टान्तरं मानं नदाद्यपूर्वप्रतिषेधेनैष्ट्यैव स्थित न विभाषा वानो चेद्धि कत्वे इष्टापत्तिस्तत्सर्वं माधवइत्युक्तपाय
निनमित्याहुः। इत्यदादयः। अन्नत एव मा तत् इति। लुग्विकरणपरिभाषा निरनुवंधकपरिभाषाभ्यां माग्रहणेनादादिकस्यापि
ग्रहइति भावः। निचायं शब्विकरणएवास्तु मानइत्यादावदुपदेशात्परत्वेन सार्वधातुकानुदात्तत्वापत्तेः ग्लानेइति। इदं चायम
दादावितिहरदत्तादिमते। लुङि॰सिचलुक्यधातामित्यादावीत्वं नेत्यपि वोध्यं। नतु दधेति। शपाव्यवधानाद्व्याख्यानाच्चेति।

ग्रा॰र॰
४५

भावः। अस्याख्यानत्वादिति एतदुपपन्नं भेनैवेति शेषः दीर्घीभवत्येवेति। चखंसे इत्यत्र दीर्घाभावाय पङ्क्तिसाहचर्येणेति ङः मित्वस्य
लादेर्ग्रहणस्यावश्यकत्वेनेदं चिंत्यं। इति जुहोत्यादयः। नियम इति। स्यादयश्च नत्रोपसर्गात्सुनोतीत्यादिसूत्रस्थाः सिनोत्या
चीना एव गृह्यंत इति सिनोतस्तरेस्मिन् षत्वव्यावृत्तिः स्यादिति भावः। अनुवृत्तेरिति। एवं च आकुसितात्त्वेत्स्यादीनामेवेति नियमे
वेति नियमेत्र नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् स्याग्वर्तिनामेव स्यादिभिन्नानां तेन व्यावृत्तिर्न परभूतानामिति। अभ्यासस्य प
रिति विभ्य इति षत्वं भवत्येव। एतच्च सुविनिर्दुर्भ्य इत्यत्र भाष्ये स्पष्टमिति भावः। अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति। अन्यथा सेसि
चीति विकल्पितेट्त्वात् यस्य विभाषेत्येव सिद्धे श्वीदित इत्येतत्सूत्रं निर्व्यर्थमेवेति भावः। अस्य यविषयत्वादिति। यद्यपीदं भूवादि
योरिव ओत्सूत्रस्य भाष्यविरुद्धं। तथापि अत्र सहेः पाठो हरदत्तसंमत इति विवक्षितेर्थे न दोष इति भावः। उभयोर्ग्रहणे इ

ऽव्याख्यानमेवशरणं। महद्भिरित्तितीषेनि सूत्रे इषेः स्यन्नुमस्य यानकारे प्रतिषेध इति वार्तिकात्सहेः स्यान्विकरणस्येड्वि
धौ ग्रहणं भवत्येव इषलुभादेरिव सहेरप्यकार उच्चारणार्थ एव षत्वविधावप्युच्चारणार्थत्वे बोचित्वनेस्यन्नो। ईडोनुकरणे इ
ति। येधुसंज्ञासूत्रे ईदेदूद्धेदमनुकरणनिर्व्यवस्थाप्यम[illegible]कृतिवदित्यतिदेशा ईतेमितिके अत्वे चतुर्णां रूपाणां हस्वो धात्रूप
योर्[illegible]रेकशेषं कृत्वाद्द इति वदन्ति तन्मते नेदं। परं त्विदमसंगतं प्रकृतिग्रहणं शिरर्थकं तत्र्येप्रणिधयति इत्यादौ नेर्गदे
णत्वं यथा स्यादिति वार्तिकोत्थानानापत्तेः। ईडः प्रतिषेधः स्याघ्वोरित्वे इति वार्तिकानुत्थानापत्तेश्च। तस्मात्कृतात्वदाधामेवा
नुकरणं सूत्रे कृषिनात्पर्यस्य कृषिवार्त्तैरेव निर्णेयत्वात्। तस्माद्यत्रस्याघ्वोरितिसन्निपातपरिभाषया वारणीयमिति कृन्मेनं
नसूत्रे भाष्यस्यघं। एवं च प्रणिदापनेत्यादौ नेर्गदेति णत्वं भवत्येवेत्यन्यो। सीरदेवादय इति। अत्रारुचिर्भाष्यानुक्तत्वं। इति वि

ग्रा॰र
४६

हितेनेति। अर्थाभावेपि सौत्रत्वात्मकृनेसाधुनेत्यर्थः तत्रा त्वादिराघषीयश्च निरनुबधो लीधातुः परस्मैपदी। अयमात्मनेप
दीति बोध्यं। स्यादिष्वेवेति। अनिणः परस्य सस्येत्यर्थः। तुहाद्वाविति। चुरादौ त्वत्र हसोपधइति वक्ष्यति। अर्थस्येतीति। अर्थ।
स्योक्त्यनीत्यर्थः। अऊ बाधनार्थमिति। तदर्थम पूर्वविधिरेव स्यान्न नियम इत्यर्थः क्त इति। सिद्धेयघणीति शेषः। किंतु इति।
तथापीत्यर्थः। कर्मणीति। कर्मव्यतिहारे कर्तरि चेत्यपि बोध्यं। इष्यते च सिजिति। अन्यथा समश्लिक्षतेत्यत्रान न इति प्रषेधा दृष्टा
दृश्यो नस्यादिति भावः। ह्येट इति। स्वार्देरिति शेषः। ननु नशीक्विन्नत्य यस्य कुरिति वक्तव्ये पृथक्सूत्रकरणेनैव विकल्पलाभे वे।
ति कथं नं योगविभागे मस्लिति नित्यकुत्वार्थं कुत्वेन च महाप्राणत्वा नु।धोन आह। किंचेति। खस्यादिति। अघोषमहाप्राणरूप
प्रयत्नांतरतम्यादिति भावः। जातस्य कुत्वस्यासिद्धत्वादित्यपि बोध्यं। नञ्चाप्येति अस्य निवृत्तीति सूत्रे ऽस्य निग्रहणमात्मनेपदा

४६

इति दिवादस्य॥ अभ्यासनिमित्तेति। अभ्यासाश्रि
र्थं पुषादित्वादङ् सिद्धेरिति भाष्येउक्तमिति भावः। लुङि चाङ् विशेषउक्त इति पाठः। इति दिवादस्य॥ अकर्मकस्यैवेति। हिंसानुशाणवियोगानुकूलव्यापार
नम्रस्यांगास्थिमत्स्यपयोः प्रत्यासत्त्यायत्रैकं तत्रैवास्य प्रवृत्तिरिति भावः। अन्यथा तद्विषय
त्वात्सकर्मिके इति भावः। न च कर्मकर्तरि तत्संभवः। कर्मकर्तृप्रक्रियायां लेखस्यौचित्येपि दिवादाववौचित्यात्। अन्यथा तद्विषय
शास्त्रां तराणामपि तत्र तत्र लेखापतिरिति दिक्। इति स्वादयः। स्यानि देशाएवेति। तस्यैवोपस्थितत्वादिति भावः। तदाह। देशोत्या
दि। नारद्वाजीयास्त्विति। अत्रारुचिवीजं तु शावादेशाः स्यनादय इति भाष्योक्तपक्षे स्नमाशपो निवृत्तेरिवशेपधयोर्निवृत्तिसिद्धेलो
यपशानुवृत्तिर्व्यर्थागौरवावहाचेति। रसरन्यतरेति। रस इति षष्ठ्यंतं तत्तध्वनयन्नाह। संघातस्तस्येति। समुदायस्यस्यामित्येतनि
ईश्शादलोत्सस्येतिन। न वक्तव्य इति। अकारविकल्पस्तु वभज्जेवभ्रज्जेत्यादौ चरितार्थ इति भावः। इस्यादिस्यादिति। अभावेऽ

शा॰ र॰
४७

संयोगात्परत्वेन [illegible] किन्त्वेन गुणप्राप्तेरिति भावः। संप्रसारणस्य तु नात्र प्राप्तिः संयोगात्परत्वेनाकित्वात्। ततः कित्वा
दिति इकः समीपहलः परत्वाभावेनाकित्वान्नात्र संप्रसारणप्राप्तिरिति भावः। कित्वादिति। संप्रसारणप्राप्तिरुक्तयुक्त्यैवेति
भावः। न च सन्निपातपरिभाषयैव न दोषः शब्दतोऽर्थतो वास्याकित्सन्निपातलक्षणत्वाभावात्। अत एव भ्रस्जादेशात्सं
प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेनेति भाष्यं संगच्छते। इत्यपि स्यादिति। ऋत्वस्यैवैकल्पिकत्वादिति भावः। चत्वारो दोषा इति। वरीभ
ृज्यतेभ्रज्यात् इत्याद्यै नित्यत्वात् जरूपश्रवणार्थं ऋभावात्संप्रसारणं विप्रतिषेधेनेत्यस्यावश्यकत्वमित्यपि बोध्यं। धनि
तचेदं सर्वथा पूर्वविप्रतिषेधान्न मुच्यामह इति भाष्येण। किंच हरइनोऽभ्यासोऽसंगतः। ऋ अम्पनरस्यामित्यत्र यणि
रसरित्यस्य हशि च स्तुलेरसोरन्यतरस्यामित्यस्य वैचित्यात्। अनभ्यासत्वाभावादिति। यङ्लुकि द्वित्वे कृते साभ्यासस्ये

४७

वार्थवत्त्वेन धातुत्वाङ्गत्वयोः समुदाय एव सत्त्वेन समुदायस्य भ्रस्जादेशे स्थानिवत्त्वे न तत्त्वाभावादिति भावः। अत एव हंहेर्नेर्य उ-
लुकि वध्यादिनि माधवादिभिरुदाहृतं। अभ्युपेत्यापीति। साभ्यासत्वस्याशास्त्रीयत्वेनातिदेशाभावादिति भावः। अपि नाऽहवि
श्री ३ बोधिना। नहीजं त्वस्येतलॅणस्येति न्यायेन द्वित्वप्रवृत्तिर्दुरुपपादेति। दुर्वार इति। द्रुपधत्वादिति भावः। ननु अन्तरंगे गुरुत्वादि सं०
पु[illegible]वद्द्विर्भूनार्धधातुकनिमित्तभृज्जभावं वहिरंगत्वेनासिद्धत्वान्नायं दोषः किंच उत्तरत्वं उस्यैवार्थवत्त्वमभ्याससत्तु साधु २५
स्म ५ त्वार्थ एवेति दृश्यते रिति सूत्रस्य भाष्यसंमतत्वं इत्थं तु नरखट्टैवादेशो न समुदायस्य। यङ्लुकि वध्यादिस्यपि माधवोक्तं चिं
त्यमेवं न सिध्यं नरं गमितिनुनास्सेवेत्युक्तमिति चेत्तर्हि मा गुक्ताश्चत्वार एव दोषा अत्रापीति बोध्यं। अरे वेति। लुङि वद्द्विर्भू
तपरस्मैपदपरसिजपेक्षवृध्यपेक्षयान्तरंगत्वादस्य प्रवृत्तिरित्यभ्राक्षीदभार्क्षीदिति रूपसिद्धिरिति भावः। [illegible] न त्वादि

प्रा·र·
४८

नि।नचऋकारांतर्गतरेफमादायरमपिनित्यः वर्णग्रहणेनरेकरेफाग्रहणात्।कथंचित्साहचर्यादिति।सूत्रांतरस्य
त्वादितिभावः।व्याख्यानमेवेति।कुटादिसाहचर्यात्क्रूयमाणविकरणस्यैवग्रहणमितिव्याख्यानमितिभावः।नेदंप्रवर्त
नइति।अतएवलिड्यभ्यासस्येतिसूत्रेऽस्यवार्तिकस्यप्रथमोपस्थितिनतिउं·नंविहायकृदंतेउदाहृतंभाष्ये।वार्तिकंप्रव
र्तनामिति।व्यचेःकुटादित्वंवक्तव्यंकिंप्रयोजनंअस्मिन्नितिसंप्रसारणार्थमितिभाष्यसंदर्भविरोधस्तदनुवादेनप्रहृनाविति
बोध्यं।किंचतद्रीत्या विधेयस्यकुटादित्वस्यवचनज्ञानेनापिनिषेद्धुमशक्यतयाऽनसीत्यंशावैयर्थ्यंनत्वयुक्तङित्वनिषेधेतुम
चेर्ङित्वमनसीत्येववदेदितिविबोध्यं।विह चनेइति।नसादेरप्युपलक्षणंअनुपदेशज्ञापःपरत्वेनतेषामप्यनुदात्तत्वेनतत्रा
पिस्तरेविशेषादित्याकुःमध्योदात्तमिति।अयत्रविकरणेभ्यइति निषेधस्तुसार्वधातुकस्वरापेक्षयाविकरणस्वरस्यबली ४८

लि

यस्त्वं नेत्येवं पर इति स्वरविधायके भाष्ये स्पष्टमिति भावः। मानत्वादिति। न च वार्णपरिभाषया गुणेनुक्तो ऽआदिरिति वाच्यं।
छोरिति सूत्रे सत्तु क्ङिति इति न तु विषये वार्णाद्दांगमित्यस्यानाश्रयणात्। सुप्रसिद्धत्वादिति। दृष्टजो व्यवहारेण क्रियासा
मान्यवाचित्वेन च सुप्रसिद्धत्वादित्यर्थः। अत एव लाक्षणिकस्य सानुबंधकस्य च कुररूपस्य करणेनेरेव ग्रहणमिति
भावः। प्रत्याख्यानादिति। यस्याकारोच्चाकारोच्चारणं विना न सिद्धिस्तत्र तत्सामर्थ्यात्तत्कल्पनसंभवेप्यत्र तत्कल्पने
नमित्यपि बोध्यं। ननु मास्तु नियमत्वं विधित्वमेवास्तु किं ङित्वेनेत्यत आह। ङित्वमिति। सामर्थ्यादेवेति। तत्सामर्थ्यादे

मानर

कादेश इव तद्धसिद्धत्ववाधनमिति भावः। आयप्रत्ययांता इपीति। न च एयंतादपि स्यात्सर्वथा प्राप्तायप्रत्ययांतेन चारि
नार्थ्येनान्यत्र तत्कल्पने मानाभावात्। शीघ्रोपस्थितिकत्वेन विच्छि ... मुच्चार्य विहितप्रत्ययांतस्यैव चिछिशब्देन तु हारि

श·र·
४९

भ्य इति सूत्रे ग्रहणाच्चेति भावः। नेषां मते इति। अत्र आरुचिवीजं तु अवाँ नोपत्तौ बाधकत्वनस्यान्याय्यत्वं। इति तु हृदयः। न विरु
ध्यत इति। प्रत्यय इत्यधिकारादिति भावः। अत एव शावादेशाः स्यन्नादय इति भाष्यं संगच्छते। प्रत्ययत्वेपि तस्मिन्नागत्वं। अव
यवमुद्दिश्याविधानात्। तेन भनक्तीत्यादौ न दीर्घः। इत्संज्ञेति। अवणार्थं स्तु नंतणहइत्यादि निर्देशात् विशेषणार्थमिति। अ
न्यथा यत्नानामित्यत्रापि तदापत्तिः। मिदचोंत्यादिति त्वेकवाक्यतया संबध्यते। रुधादिभ्यो रुधादीनामंत्यादचः परो मित् अ
म् प्रत्यय इत्यर्थः परश्चेत्यस्य तु मित्वसामर्थ्याद्बाधः। शेमुचादीनामित्यादाविव यस्य विहितं स्यां … नावयव इति त्वत्र न संबध्य
ते। अयोग्यत्वादिति बोध्यं। अनुवर्तनादिति। इदं प्रत्ययलोपे इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। इति रुधादयः। भाष्येति। संपरिभ्यां भूषणे स
मवाययोः करोतावित्यत उत्सार्वधातुके इति सूत्रे भाष्यादिति भावः। इति तनादयः। इत्यादावपीति। किं च न द्विशिष्टस्यानुक

स्त·र
४९

रणोधातुनिर्देशाभावेनासिपोनापनेरित्यभिबोध्यं। अविशिष्टेपीति। ननुवेःस्कभेरिविकक्ष्येस्कम्भानेरित्युक्तिरश्नोनेश्चेति[ति] रणोधातुनिर्देशाभावेनासिपोनापनेरित्यभिबोध्यं।

न्यविक रणाधातुत्वात्तत्स्यर्थेस्यरुचेराह। उदाहरणं चेति। एवं च श्यास्यानादयं विकरणानिर्देशोऽध्याहार्य एवेति भावः। न्य

चमाधवेनेति। अतएवहलःश्न इतिसूत्रेभाष्यहणं चरितार्थं अन्यथास्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यःश्नाक्र्यादिभ्यःहलःशा

नशाविस्येवकुर्यात्। श्रेस्यत्रस्तंभ्नापनुवृत्याक्र्यादिभ्य इत्यत्रत्रनेस्यनुवृत्याहल इत्यत्रक्र्यादिभ्य इत्यनुवृत्त्याप्रत्ययान्तरविधा

नेनसिद्धेः। ममतु तथान्यासेस्तम्भ्वादिभ्यःसौत्रेभ्यःशानजनापनेर्नतथान्यासःशाकचक्रियःस्तन्भ्वादीनामप्यनुहनौरोऽपि

विषयेनदापनिरिदिकू। अत्रोभयत्रापितस्यनिर्णयोबहुदर्शिभिःकार्य इत्यलं। अभावोवचनमिति। भाष्यानुक्तत्वादिदमप्रमा

ति२

णमितिमूलेहरदत्तोऽ[द]यइत्यनेनसूचितं। आकरेति। हरदत्तेत्यर्थः। भाष्येनुनेतद्दृश्यतेस्थानिवद्भावइति। पंचमीसमासेननत्सा

(300)

प्र॰ र॰
५०

त्तिः। एवं च मन्हेः परत्वाभावेन विहितविशेषणाभावे पि नस्तिरितिभावः। दीर्घविधावितिं। चिस्तमुलोः कमेर्णिङि तिसूत्रस्थभा
ष्यभामाण्या दन्ते पादिकदीर्घस्यापि नपदांतसूत्रेग्रहणं। वरे यलोपस्वरवर्जमित्यत्र दीर्घोप्युलस्यत इतिमने इदं। इतिन्याद
यः। कउपयोग इति सन्वद्भाव विषये हि दीर्घो न तु ने ने तिभावः। विकल्पविधय इति। संज्ञापूर्वका इत्यर्थः। स्थिन मिति। दृद
प्रयोगं दृष्ट्वा साधुत्वनिर्णयः कार्य इतिभावः। पाठादिति। ऊदृनै दंरि नित्व बुधबोधना या नुवादरूपमिति। ऋकारांतत्वस्य
सेट्कृत्वे निमित्तत्वाभाव इतिभावः। नित्यएपंतत्वमिति। नचऋच्छत्यृतामिति गुणप्रवृत्तये ऋतश्चेति रुगाधप्रवृत्तये क्रिय
माणं दीर्घोच्चारणं तदर्थं ज्ञापकमिति वाच्यं। ऋकारांतत्व प्रयुक्तकार्यविशिष्टरूपाणां जोहोत्यादिकमादाय सिद्धेर्ज्ञा
पिने पि चारितार्थ्यासंभवेन ज्ञापकासंभवादितिभावः। प्रवृत्तेरितिं। ततः प्रवृत्ते ऋकारे लत्वप्रवृत्त्येष्टसिद्धिरितिभावः। लका

पणातिपिपर्तिपारयती नां दीर्घान्तत्वात् पापर्ती त्येव न तु पपर्ती त्यादि तथा पो पूर्यते इत्येव स्यात् परीप्रियत इतिमाभूदित्येवमर्थं रदीर्घोच्चारणं तथा निष्ठायां
पूर्णमित्येव यथा स्यात् पृत्तमितिमाभूदिति एवं किनि पूर्ति रिति निष्ठावद्भावे यथा स्यात् पृतिरितिमाभूदित्येवमर्थं च तत्। न च पद्भ्यायामेदृत्यस्यास
त्वात् इष्टानिसिद्धानि अनिष्टानि दुर्वाराणीतिवाच्यं। अर्थभेदात्। याङ्पूर्वस्यैव तस्य प्रयोगाच्च। तच्च णिचो नित्यत्वेन संगच्छते इति ज्ञापकसं

301

दीर्घॠकारस्येति पाठ उचितः २

रोपधत्वेति। कृपणः कृपेत्यादौ ऋकारस्य अवर्णान्तवत्त्वाभावच्च द्वाहुलकेन सिद्धमिति भावः। स्यादेवोक्तदोष इति। न
चतपरसूत्रेऽभस्यय इत्यस्यासंबंधेन भाव्यमानेन ऋकारेण विलृकारग्रहणसत्वादंतरतमपरिभाषया [illegible] लृ
कारस्य लृकारेणैव सिद्धिः नपरत्वं हि लृकारस्य दीर्घॠकारस्य च स्यानित्वे [illegible] सार्थकमिति ग्राहकसूत्रे परेणणग्र
हणेऽस्य नपरत्वस्य ज्ञापकतापि भाष्योक्ता युक्तेति वाच्यं। उरृदित्यनेनानंतरस्येति न्यायेनाचीह्न नदित्यादावित्व बाधाना
पत्तेः। ऋदुपधत्वेनोरृदित्यत्र लृकारग्रहणफलाभावेन दीर्घ्याहस्यार्थ नैव नपरत्वस्य वक्तव्येति तत्सामर्थ्याद्वा ध्यसामान्य
चिंतामाश्रित्यास्य सर्ववाधकत्वस्वीकार इत्यदोषः। ल्लदादिभ्यो नुकरणेभ्यो णिचि तुनानभिधानान्नाध्वनि तं चेदमसुं ऋका
रोपधं ध्रुवतापाणिनिनेतिनाँ थीन। स्वमपनेरित्ति निर्देशादिति। शपानिर्देशो न तत्र कृतिभूतस्मिधानोरेव ग्रहणमिति भा

स १

३०२

शु॰र॰
५९
श्रमु

वः। युक्तं परमाह। हेतुमत्याविति। स्मयतेरिति सूत्रे हेतुभय इत्यनुवर्त्तते भय इति धात्वर्थोपलक्षणं एवं च भत्या सत्या हेतु-
व्यापारवाचकणिच्येव भवतिरिति भावः। चंद्रस्येति। अत्र एयन्तात्परिविषेर्ल्युटि वेषनं भोजनाचनरूर्थः। भोजनाच भुज्यनुकूलः
पाके रुद्रनीयवस्तुप्रक्षेपः। एयन्तो रिवेषनार्थ इति बोध्यं। घटादित्वाद्वेति। भुज्यर्थयमूधातोर्हेतुमण्णौ घटादिपठितेन
क्रमुरंजोमंतास्थेत्यनेन रूपसिद्धिः। यमोपरिवेषण इति निषेधस्तु न भोजनार्थत्वादिति भावः। हेतुमण्णन्तस्येति। वेषनरू-
पार्थकाच्चुरादिण्यन्ताद्यमयतेर्हेतुमण्णौ सोऽर्थ इत्यर्थः। एवं च नत्र यमयतीत्यस्यान्यथैव सिद्धेश्चुरादिण्यन्ते वेषनायां
मित्वविधानस्यैवैयर्थ्यापत्तेर्यमोपरिवेषण इति निषेधस्तु अनंतरस्येति न्यायेनामंतत्वमयुक्तस्यैव। इह तु वेषन-
रूपार्थनिमित्तं चुरादिपठितवचनेनमित्वमिति भावः। युक्तं परमाह। नत्त्वचघटादित्वाद्वेति। यमोपरिवेषण

इतिमित्वनिषेधसूत्रेभोजनाद्युद्देशेनापिगत्यन इतिमतेघटादिपठितानांनत्वेनैवासिद्धेरित्यर्थः। नन्वेति। चकारः सिद्धेरित्यनं
तरंयोज्यः। घटादिपठितेनन्त्रवचनेतुवेष्टनंनैवगत्यते। पूर्वोत्तरसाहचर्येणहेतुमत्सावेवनत्त्रहृस्वाफलाभावादितिबोध्यं। नद्वी
जंत्विति। इदित्वस्यणिज्विकल्पाज्ञापकत्वेनुसोविपाठोयुक्तएवेत्यन्ये। भूवादृविति। वासदृशो भ्वादावित्यर्थः। यद्वाभ्वादौवादौ

वदा ४ चेत्यर्थः। आदीदिगणस्तस्यादौवाधातुरस्मिन्भ्वादिरिस्यइत्यत्रबहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषइतिपक्षस्यापिधातुसंज्ञासूत्रेभाष्ये
ध्वनितत्वादितिभावः। अपशब्दनमिति। नम्लेच्छिनवाइत्यस्यनापभाषितवाइतिविवरणस्यश्रुतौदर्शनादितिभावः। यद्यपी
दंसूत्रंश्रुतौभोवादिकस्यतथापितस्यतदर्थकत्वनिर्णयेनतत्सादृश्यादस्यापितदर्थकत्वनिर्णयइतिबोध्यं। अयंदिवादावि ति
। वान्नाशेत्यनेनतस्यनत्सौस्फरलाभेनदिवादावित्युक्तिर्धातुवृत्तंनरानुसारेणवा। आन्नस्यादिति। अचुकुस्मनेतिचतस्या

त१

304

शा॰र॰
५२

ता।कुस्म यतेऽइत्यत्रस्वरे विशेषश्चस्यादित्यपिवोध्यं।विशब्दनार्थादिति।अन्यथेत्यादिः॥भ्वादेस्तुनविशब्देनेहृतिः।घुषिरविश
ब्दनइतितत्रपाठादितिभावः।श्वादिश्चेति।दृष्टव्यइतिशेषः।वस्तीमहीति।अभियुक्तप्रयोगादितिभावः।इदमेवेति।षत्वाभ
इतिरूपमित्यर्थः।सःस्विदीति।नचस्विदिसाहचर्येणास्यहेतुमत्यावेवप्रवृत्तिः।निरनुबंधकपरिभाषयाऽस्यापितन्नग्रहादि
तिभावः।णिश्रब्देनचणिमात्रग्रहणमितिवोध्यं।प्राचीनेति।दिवादिस्येत्यर्थः।भाष्यकारोक्तेरिति।लीयतेरितिरूपासंभवा
च्चेतिवोध्यं।लुकानिर्देशादितिरित्यादिसाहचर्येणतथानिर्णयइतिभावः।स्यादेवेति॥वचिस्वपीतिसूत्रेतुस्वपिसाहचर्यलुग्वि
करणपरिभाषाभ्यांव्योनाद्वेभयोर्ग्रहणमितिभावः।मुख्यमनेइति।निष्ठाशीङिःसत्रसाहचर्येणदिवादेर्ग्रहणमिति।ननू
च्चारणार्थइति।उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञेतिभाष्यसंमतेपक्षेनापीत्संज्ञकइति।अस्यैवव्याख्यानं।अपित्वर्थेइतिवोध्यं।स्तो

त
५२

रव्या२

कव्याख्यानफलं तु उच्चारणार्थानामित्संज्ञत्वबोधनमेवाधात्वं नरेति। षांत्वसाममयोगे इत्यस्यस्थाने षामसांत्वमयोगेइ
तिपठतां मतेनेदं। पत्पूलेति। द्वावपि पवर्गीयौ। शोधनद्रव्यमिति। साबणेति सिद्धं। द्वित्वासरत्वादिति। अनरंगत्वादित्य
र्थः। उच्चार्थे ज्ञापकमिति। उरुऋत्सु अं बुसभ्टतिभ्य आचारक्विबंतेभ्यः सनोनभिधानं ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यादिति भावः
। उडुआवयिषतीति। इदं व्याख्यादर्शीकत्वादुदाहृतं तं न त्वाचारक्विबंतात्सिजादि सत्वेदरनरंमानमस्ति। केचित्तु चुलुंपादिव दु
उवतिराकाशगमनानुकूलव्यापारार्थकोधातुः पञ्चितिः उडावयतीत्येवं लोकव्यवहारादिति वदंति। सिद्धांतितमिति। तथाच
भाष्ये उक्तं। ओः पुयण्ज्यिषु वचनं ज्ञापकं णौस्थानिवद्भावस्य। यद्येन नु ज्ञाप्यते। चिकीर्नदत्राणिमाप्नोति। तुल्यजातीयस्य
ज्ञापकं कश्च तुल्यजातीयो यथाजातीयकाः पुयण्जयः कथंजातीयकाश्चेते। वर्णपरा इति। अर्थ एवस्यादिति। उवर्णादे

शु॰ र॰
५३

ग्गत्वाभावेन नत्र नदृप्राप्तेरितिभावः। ननु परिहारबलादेवोवर्णादेश इत्यर्थलाभस्तथाहि ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेन पुय
एजीनां परिनिष्ठितरूपेएवोवर्णादेशावर्णपरत्वस्य संभवेन नद्वाप्यन स्तदर्थलाभ इत्यरुचेराह किंच लोप इति। भाष्यस्याव्यो
त्वस्य नथालाक्षणिकत्वयाख्याख्यानेन मानमित्यपिवोध्यं। नन्वभ्यासात्पूर्वं संन्नियोगशिष्टन्यायेन लोपाप्रवृत्तेः सा संगतै
वेत्यरुचेराह अपि चेति। ननु पूर्वं वृत्तिग्रंथवदयं वृत्तिग्रंथोप्यसंगतो स्त्वित्यत आह। किंच शुष्किकेति। इदं च पूर्वत्रासिद्धमि
त्यस्यप्रयोजनकथनपरं नत्राधेनिष्ठाकत्वस्यासिद्धत्वादुदीचामात इति विकल्पाभावः। द्वितीयेनिष्ठामत्वस्यासिद्धत्वा
न्मतोर्मस्य वत्वाभावः। क्षामशब्दादिन्नं नान्मतुप्यंग्रेस्ये कुहोश्चुरित्यप्रवृत्तिः इति वदतोवर्णेति। अस्याशयः उक्तः किंकि
तोरुत्वेभ्य इत्यार्थो विभक्त्यलुक्। वार्तिकाशय इति। धिप विपत इत्यादौ वचनावश्यकतोभयोरपि समा। वार्तिकं च द्विर्वच ५६

स्य २

कत्वस्यासिद्धत्वान्नकोपध्यायाइतिपुंवत्वनिषेधाभा
वः। तृतीये ३

नेचीत्यस्यानुमानिकस्यचरंवंउनन्तास्यर्यकंतवविरुद्धंस्यान्।नत्रानोलोपस्यागणनादिनिभावः।ओदौदारे शास्येस्यत्रसमा
नाधिकरणवहुव्रीत्थंगीकारेचुस्त्रावयिपनीत्यादौदोषःस्यादतआह।ओदौनोरितिद्वंद्वंचवचनमुत्सरस्थानइत्युनरंपास्य
नेनोदिनिनापूर्वमिँवोध्यं।यत्नांनरं।वचनांनर रूपं।भाष्यकारणामिति।ज्ञापकस्यसजानीयापेक्षत्वात्सूत्रकारस्यापि
असंमनमितिवोध्यं।विशेषणंभाष्येदत्तमिति।अपूर्वेनद्दानेनुगौरवमितिभावः।ओःपुयण्जिथित्यत्र ओरित्युक्तिस्तुसूत्रे
करेदाग्रहणन्याधिकेतिननद्दलेनकुकल्पनाभिनिवेशः कार्यइतिवोध्यं।विशेषणाद्दानेचपरिनिष्ठितरूपार्थशास्त्रा
रंभेणनत्र सावर्णे परत्वमिवप्रक्रियादशायांशास्त्रमप्रद्दत्वानत्रत्यस्याविग्रहीतुमोचित्येनवार्त्तिकेपुस्फारयिषंहेण
सर्वत्रमद्दत्तिरित्याहाएवंचेति।वहवद्दति।नित्यनुरित्यस्यसिद्ध्येइयङु॰ कर्त्तव्यइत्येवंरूपाइत्यर्थः।अन्यानप्या

निद्

(308)

ग्रा॰र॰
५४

हानघयेति। आह्लोपादीनामिति। यणोपिनित्यताबोध्या। आरंभणीयत्वादिति निर्दिष्टानिष्टविवेकस्य लक्षणैकचक्षुष्कैर्वचनमं
तरेणज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः। सुतरामिति। नित्यबाधायेत्यर्थः। एकाचः प्रथमस्येत्यादिसापेक्षद्वित्वापेक्षयायणादीना
मंतरंगत्वात्तद्बाधायेत्यपिबोध्यंफलांतरमिति। अभ्यासविशेषणंसनीति पूरणीयं। नेननिर्दिष्टपरिभाषया अनेकव्यवधाने
नदोषइतिभावः। किंच णोः सौ चानुणिच्विसनिलुङि च जिज्ञावयिषति अजीजवदित्यत्रौदादेशस्येत्यनेनाभ्यासे उत्वापत्ति
स्तदर्थमोःपुयणित्यत्रजग्रहणंकार्यं। नचनत्रवचनेचकारएवपठनीयः नचुत्राव्द्रइतिवाच्यं। गुरू घुरू भ्यांणिचिचङि सनि
चाजूगवदित्यादौ दोषापत्तेः। किंचाभ्यासविशेषणेसनीतिनिरूढनेपितुनावयिषतीत्यादौ चारितार्थ्येनतुषावयिषतीत्यादाव
नापत्तिः षकारेणाधिकेनव्यवधानादितिबोध्यंएवंस्थितेइति। दोषपरभाष्यस्यउपलक्षणत्वावश्यकत्वेइत्यर्थः। णिचइति

५४

।उपलक्षणं।णिजोपि नेनीं सस्यादिति सिध्यति। श्रोत्रियाः। यथाश्रुतग्राहिणः। अजंतस्येति। जकारांतस्यासंतकस्यापव
र्गपरभिन्नस्येत्यर्थः। नत्रसन्यतरत्स्य नेनैव सिद्धेरिति भावः। इष्टं। चतुर्नन्निषेधरूपं। अनत एवेति। हलादिविरोधादेवेत्यर्थः एतेन
नोनयतीतिसूत्रे ऊनयत्यादीनां परस्परसाहचर्याच्चुरादीनामेव ग्रहणं। आर्द्धदादिति प्रयोगस्तु साहेर्हेतुमण्यविवक्षितपरास्तं॥
अकारफलस्येति। गर्ववान्बभूवेत्यर्थे गर्वाचकारेत्यादिरूपस्येत्यर्थः। आकरइति। पक्षपरिग्रह इत्यस्य स्थाने पक्षापरिग्रह इति
पठतां मतेऽइदं। इकारश्चित्यादेः ईकारो हृष्टमार्थने विसादिप्रयोगाल्लोपाभावस्यैव कल्पन। नुचिनेत्यत आह। वस्तुतः सोपि नेति।
अल्लोपविकल्पो नेत्यर्थः। लोपबाधस्येति। पाक्षिकस्येत्यर्थः। अन्यथा हादिविषयेषामिसंज्ञाबाध एव स्यादिति भावः। सुतरामन
रारुद्धमिति। पुकोभ्यासे ह्रस्वस्य चासंगतेः इति भावः। नद्युपपादयति। आनर्थतेस्यत्रेति। अ कारश्रवणादिति। तस्माड्ढेनो रल्लोपवा

च२

अ०२० ति १५

धेमानाभावेनपुंकोदुर्लभत्वमितिभावः।अनर्थपतेनिक्काश्चित्कोपपाठः।अभ्यासेह्रस्वासंगतिमाह।चङ्परेति।आवश्यक१
त्वादिं।तेनोनधातौअल्लोपस्यैवांगीकारादितिभावः।ह्रस्वविति।परत्वादितिभावः।अवधानमिति।एवंचङ्परणिपरलघु
परत्वासंभवइतिभावः।भाष्यसंमतेपक्षेदोषोस्त्येवेतिशंकते।चङ्परेति।इणिग्रहणेनेति।द्विःप्रयोगपक्षेऽनादिष्टादचःपूर्व
त्वमस्त्येवेतिचेद्दिनह्यभ्यासस्यकार्येकर्तव्येधात्ववयवादेशस्यनस्थानिवद्भावःकस्यानिवर्त्तनेत्यर्थस्याभ्यासस्यासवर्णइतिसू
नइ त्रस्यासवर्णग्रहणेनज्ञापनेनदोषइत्यभिधेयं।आश्रिनमिति।एतदर्थज्ञापनार्थमेवेतिभावः।नचयथेष्टंनामधातुषि
निद्वितीयस्यद्वित्वेकलत्वदित्यभ्यासेऽकारश्रवणार्थनच्चरितार्थो।एकाचूत्रयस्संनिधानएवयथेष्टमित्यस्यप्रवृत्तेरित्यन
त्रनिरूपितं।रूपद्वयमपीतिलक्ष्यभेदेनेतिभावः।एतमाहुनीति नेभ्रांश्योरित्यत्रगस्याकृतिनिर्देशादितिभावः।ननुलु

णिर

णेर

प्यमानस्य कृतइति। तथा सति तस्य कृत्यर्थे स्याद् इत्यंकारकं तादृशं णिच् प्रकृत्यर्थे पीत्यर्थः स्यात्स च दुष्टः कं संधापयतीत्यत्र प
च्यापयतेस्तादृगहनथा सतीति। अर्थ देशाद्रूपेणापीति। प्रकृतिवत्कारकमित्यनेनाविधानादर्वनं तर्भूतबोधनद्वारा तद्धिताणिः
जंतस्य धातुत्वेन तयोः सिद्धिः कार्यातिदेशेन तयोः सिद्धिस्तु स्पष्टैवेति भावः। असंकीर्णेति। द्वितीयादिकं कारकातिदेशस्य
फलं णिचो धातुप्रत्ययत्वाभावात् कुत्वन त्वादिकार्यातिदेशस्य फलमिति भावः। द्वितीयादिकमित्यादिना व्याख्यातं देवदत्तेन
पाचयतीत्यादौ न तीया। कुत्वनत्वादिकमित्यादिना राजानमागयतीत्यादावल्लोपाभावः। प्रातिपदिकमिति। प्रातिपदिका
धिकारादिदं लभ्यं के यदिति। अवश्यं संग्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या। असंग्रामयत शूर इत्येवमर्थं तन्निषेधा
र्थं संग्रामयतेरेव सोपसर्गान्नान्यस्मात्सोपसर्गादिति भाष्यमुपादायनेनोक्तमित्यभिमानः। सामर्थ्यादिति। केवलग्रामश

दू

312

च्च०र
५६
ति
३

वृस्यलोकेपुद्देमयोगाभावादितिभावः।सामर्थ्येनसमस्तस्यविशिष्टस्यैवोद्देश्यकोटौप्रवेशात्सनाद्यंताइत्यत्रनद्यादिनियम
सत्वेपिसंज्ञामीनिविशिष्टस्यधातुत्वसिद्धेः।नचेदृणिजर्थमित्यर्थमित्यनुबंधासंजनेमानाभावः।नकरोतीत्येवसिद्धेः।नचा
स्यसमोनोपसर्गत्वं।ग्रामशब्दार्थस्यक्रियात्वाभावादितिवाच्यं।सोपसर्गादित्यस्यसोपसर्गसमानाकारादित्यर्थेनादोषात्
मित्येयइति।अत्रारुचिबीजंतु अनयोरखंडत्वेनैनन्घरकसुदुरोरुपसर्गसमानाकारत्वेपिपूर्वपदत्वाभावः।अनयाव
दुःखशब्देदुःपधस्येनिषत्वंन।विसर्गीनस्यपदत्वाभावात्।सुखनत्वेसुधानोईलधानोःखेस्सेधात्वंनस्यविसर्गीवाकुल
कात्।बहुलमन्यत्रापीतिणिलुगितिबोध्यं यद्यपिदुःपूर्वात्खनतेडेदुःखमितिनद्यापीनएवनिपातनात्खत्वाभावइतिबो
ध्यं।एतेनात्रषत्वमंगीकृत्यदुष्खेनेत्याद्येणत्वाभावःषात्पदांतादितिनिषेधादितिनिर्द्राद्यपास्तम्प्रास्तं।इतिचुराद्यः।

५६

अनुग्राहकत्वेनेति। अचेतनोऽप्यनुग्राहकत्वेन प्रयोजकोऽयथाभिक्षा वासयति कारीषोऽग्निरध्यापयतीत्यादौ। पर्यायप्रसंग
इति। लोडादिघटितशब्दप्रयोगरूपा प्रवर्तनैव प्रवर्तनात्वेन लोड्वाच्येति यद्यपि न पर्यायः प्राप्नोति तथापि केषांचिन्मतानुसारेः
णेदं। वस्तुतः समुच्चयप्रसंग एवात्र पूर्वपक्षोऽत एव लोडेकत्वास्येषणस्याणिचूनेति समाधान परं भाष्यं संगच्छते नहि प
र्यायस्य तथा युक्त्या वारणमिति तत्वं। एतेनेष्टसाधनत्वं लोडर्थ इत्यपास्तं। णिजन्तेनेत्यभानात्। कर्तृत्वेनेति। स्वव्यापाराविष्ट
त्वेनेत्यर्थः। प्रवृत्त्युपहितेनेति। प्रयोज्याविष्टप्रवृत्त्यनुकूलेत्यर्थः। प्रवृत्त्याविष्टप्रयोज्यविषयेति यावत्। केवलादिति। तदन्याविष्ट
ष्टप्रयोज्यविषयेत्यर्थः। द्रव्यमात्रस्येति व्यापारानाविष्टस्येत्यर्थः। सक्रियस्य। व्यापाराविष्टस्य। प्रयोगः प्रेरणा। प्रयुक्तिः
प्रेरणा। तर्केचेति। नादृशाच्छब्दप्रयोगस्यैव प्रेरणात्वादिति भावः। वर्णपर इति। ननु चतुरश्रुयतो बाधः स्वरलोपश्चेत्यत्रेवा

ख्यान

ग्रा·र
५७

ञ्सत्वसमुदायपरो व्याख्यानादिति भावः। अनिमतेचेति। इदमेव भाष्यसंमतमित्युक्तं। इति व्यांभेद इति। माधवादिकृत इति भा-
वः। विकल्पो न लभ्येतेति। लक्ष्यभिमत इति शेषः। तत्र हि नैरूप्यद्वयमुक्तं वस्तुनोस्यलक्ष्यानभिधानमेव। अत एव भाष्योक्ता पुंग-
पुक् पक्षयोर्न फलभेद इति ध्येयं। अस्य च न सुध्यातुल्यं। णिचः प्रातिपदिकादेव विधानात्। अतो नानेकाज्झुपक्रमविरो-
धः। मुख्यसिद्धान्तेनेति। चङ्परे णौ यदलुग्विधिस्तदर्थरूपभाष्यसिद्धान्तेनेत्यर्थः। अनेकाच इति। अनेकाचो वेति मूलग्रन्थेनेत्यर्थः
दीर्घपक्षे दीर्घः स्यादिति भावः। सन्मत्मिककस्तत्वमिति। व्याख्याविकल्पेन सन्वद्भावे वैकल्येनेत्यर्थः। दीर्घाभावं निश्चि-
त्येति। अहलादित्वादिति भावः। परमतेनेति। भाष्यातिरिक्तमतेनेत्यर्थः। हलादेरपीति। अनेकाचो हलादेरित्यर्थः। परमो-
पक्रमेति। अजादेरभावे हि तदर्थं सिद्धं स्यात्तात्पर्येति। हलादेरपि दीर्घाभावे तद्विरोधः स्पष्ट एवेति भावः। अनिशि

मित्र
५७

थिलत्वेनेति। मत्येकानिरिक्तयत्किंचिद्वर्णसमुदायस्यावयवत्वेमानाभावादितिभावः। असंगतत्वामिति। हलाद्शेरित
स्यार्थसिद्धत्वाभावात्। परस्परविरोध इति। ऊर्णोतेर्दीर्घस्तत्रयलेनवारितोऽत्रचसीकृत इत्येवंविरोध इत्यर्थः। आश
विभाषेयमिति। लघुत्वविकल्प इत्यस्यमाप्तहस्वविकल्प इत्यर्थ इतिभावः। भावनात्पर्यकनेति। आप्तविभाषायामभावेनास
र्येणतत्त्ज्ञानेचप्रतियोगिज्ञानस्यकारणत्वेनगौरवमितिभावः। तद्वाष्येति। उभयत्रापिणौर्णिच्युपसंख्यानस्यतत्रो
कत्वादितिभावः। अर्वाचीनमत इति पूर्वान्वयि। तत्परत्वाभावाच्चेति। अभ्यासस्येतिशेषः। ननोणिलोप इति। एवंचाभ्या
सस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वमस्त्येवेतिभावः। आख्यादृयेइति। रूपस्यानिवत्वेनिषेधेचेत्यर्थः। पृथगुपादानादिति। निमित्त
त्वेनोपादानादित्यर्थः। आबाधेचेतिद्विर्वेवहुव्रीहिवद्भावेपीतिपाठः। कर्मधारयवद्भावेपीतिक्वाचित्कःपाठोलेखकभ्रमा

शा॰ र॰
५८

द्दात्। ननु दधिद्दानेऽवश्यंप्राप्तेन ऋस्य विधानाद्व्वः पररेफः स्यावश्यंकार्यित्वेप्राप्तेनिमित्तत्वेकैर्वीध उचितः। प्रकृते णिचो
लघोरित्यनेनाग्रहणे कोन्यायः। अत एव करोतीत्यादौ गुणः अन्यथा नेनन्यायेनेकृभिन्नस्यैवार्धधातुकादौ निमित्तत्वं स्यात्
। न लोपो न अइत्यत्रापि नऽ्यो निमित्तत्वं नावश्यंप्राप्तमिति कथं तत्रैतन्न्यायावतारः किंच निमित्तभूतस्यापि अत्यपस्य भवामी
त्यादावंगेवंप्रवेशो दृष्टस्तथा। णिचोपि तद्वादिग्रहणात्कार्यकोटौ प्रवेशो दुर्वार इत्यरुचेराह। संज्ञावेति। उद्धृतत्वादिति। तन्म
ध्यपतितन्यायाप्रवृत्तेरित्यर्थः। अन्य था। अंतरंगत्वनप्रथमोपस्थितमादायैवांगत्वं न तु द्वितीयमित्यर्थो नंगीकारे। किंबहु
नेति। तन्मध्यपतितन्यायप्रवृत्तेरित्यर्थः। न्यायलब्धेति। विरोधन्यायलब्ध तन्मध्यपतितन्यायाप्रवृत्तिरूपेर्थे इत्यर्थः। अत
एवेति। अंगत्वाभावादेवेत्यर्थः। तत्र कौंडिन्यन्यायेनेति। अंगत्वमंगीकृत्यपथाम्नो ष्मादीर्घस्त्वयानेनन्यायेन वारितस्तथेत्यर्थः

५८

।परे तु अन्तरंगस्य प्रथमोपस्थितस्याभ्यासावयवणिच आनर्थक्यात् प्रत्ययत्वाभावेन नमाद्यांगत्वं दुर्लभं। किंचैवं अती
षिषनीत्याद्यविलानाप त्तिः। भस्यासत्यासन्निमित्तकांगावयवाभ्यासस्यानत्तेनेत्वविधानात्। अत्स्मिनेनिदीर्घस्तु नहना
द्रिसाहचर्येणार्थवद्ग्रहणं नांगस्यैव तेन दीर्घविधानात्। द्वितीयपक्षे तु पूर्वभागस्यांगत्वेप्यनर्थकत्वात्। अंगत्वं तु विकरणवि
शिष्टेनर्थकेपि दृष्टमेव तस्मादेकाचो द्वे इति सूत्रशेषभाष्योक्तन्यायेनोत्तरणिच माद्यायस्य प्राक्तनसमुदायस्यैवांगत्वमु
चितं। द्विःप्रयोगत्वाद्वितीयेपि तत्तो विहितत्वबुध्यनपायात्। नचैवं समुदायस्यैवेति कुतः पूर्वस्य तमाद्याय धातोरप्यंगत्वेऽ
भ्यासेनेनिदीर्घापत्तिरिति वाच्यं। तस्यानर्थकत्वात्। आदिरद्विस्याद्यो गुणस्तु बहिरंगस्य चङ् निमित्तत्वस्यासिद्धत्वा
त्। दीर्घो लघोरिति दीर्घस्तु। चङ्परे णौ यल्लघु इति भाष्यमतेऽभ्यासे व्याख्यानरंत्वेन द्योषादेवासंगतं। यद्वाऽस्मादेवभा

श०र०
५९

व्यसंयोगाच्चइ भिन्न एव लघुस्तत्र गत्यन्त इति न दोष इत्याहुः। आवस्याप्यामिति। हलकारक निर्देशादिति भावः। प्रथम
मिति। हित्वादिति शेषः। द्वितीयस्येति। एकाच इति शेषः। अनुवृत्तिर्मास्त्विति। द्वितीयस्य तस्याप्यनुत्वानित्यं द्वितीयस्येत्यर्थला
भ इत्यभिमानः। हकारस्यापीति। रेफस्य तु निषेधे प्रसक्तिरिति भावः। नन्वेवमपीति धानो राद्विभूता द्वचः परा नित्यं द्वितीयस्यैका
चोवयवभूताः संयोगादयो न द्वित्वं इत्यर्थो दि द्विर्वचनीत्याद्यैन दोषः प्रकृतेन च निषेधाप्रवृत्तिरूपो दोष इति भावः। पूर्व
वर्तिमात्र परमिति। पूर्ववर्त्यचः परान्न इत्यर्थः। अवयवपरत्वे दिधानो राद्विभूता द इत्यर्थः स्यादिति भावः। अत्र केचित्।
।चं द्वीपनेः सनिनं न्न इति निषेधप्रवृत्तौ नमानं। न च संयोगसंज्ञासूत्रे भाष्ये बहूनां सन्निपाते द्वयोः संयोगसंज्ञाप्यामि
दि द्वीर्वचनीत्यत्र दोषमाशंक्य न वाज्झिधे इति समाहितं। अचः परस्य निषेधविधिरिति तदर्थ इति न देवं भाष्यमानमित्वा

५९

र्थं। अजादेरिति वर्तने इति तद्व्याख्यानभाष्ये उक्तत्वेन तस्याऽमानत्वात्। तस्य भाष्यस्य मंतव्याख्यानेन मानमित्याहुः। णौ

कृतस्येति। इदं वृत्त्यनुसारेण। अभ्यासे त्वसन्नियोगशिष्टोपधालोपस्य द्वित्वोत्तरमेव प्रवृत्तेरितिदिक्। तथैव लौकिकानिदं शा

णवेत्यर्थः। इति वदंतीति। अत्राहुः चिर्दिवश्चोत्सूत्रभाष्यविरोधः। अन्ये तु निरनुबंधकत्वात्क्यादिरेवली तस्य ग्रहणे प्रतिपदोक्त

त्वाच्चलाने रेवग्रहणे धातुद्वये न रूपद्वयसिद्धेः अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यादत्र व्यवस्थापकन्यायाप्रवृत्तेरिति तु भाष्याद्यनुभ

यग्रहणं लीलिङोः लातेः कृतात्वली यनेश्चेति हेतुमण्णौ वेव पूर्वोत्तरसाहचर्येण स्य प्रवृत्तेश्चौरादिकस्य न ग्रहणमि

त्याहुः। णौ निमित्तस्येति। विषयसप्तम्यामपि तद्धितेद्धिते द्विगुनिमित्तत्ववन्निमित्तत्वमस्तीति भावः। भाष्यारूढत्वा

दिति। नंदाइति सूत्रस्य भाष्यारूढत्वादित्यर्थः। सोऽशृवादिति। षकारस्येति। एवकार इति वत्समुदायाकार इति भावः

ग्र.र.
६१

।इति एवं तत्प्रक्रिया।।प्रवृत्तिभेदेनेति। आवृत्त्येत्यर्थः। अजंतस्येति। अत्रार्थे मत्वाहारबहुवचनयोः प्रमाणं बोध्यं
।लासृणि कृत्वाद्वेति। वर्णग्रहणेपि तत्प्रवृत्तेरेतत्सूत्रस्य भाष्यसंमतत्वात्तत्राप्रवृत्तिज्ञापकस्यानित्यत्वे एव तात्पर्यमि
तिभावः। सन्निपातपरिभाषाविरोधान्नेत्यपि बोध्यं। ऋतश्च संयोगादेरित्यत्रेति। इडुपधायके सूत्र इत्यर्थः। भाष्यमि
ति। सन्निधायके सूत्रे इति शेषः। शेषे। शेषाधिकारे। इति सन्नंतप्रक्रिया। किं चेति अन्यच्चेत्यर्थः। अनित्यतानेनेति। अ
न्यथा गत्यर्थेभ्यः कौटिल्ये विशेषविहितेन यङा क्रियासमभि[illegible]हारार्थयङः लुक् कौमुदीन्यायेन बाधे सिद्धे नित्यग्रह
णं व्यर्थं स्यादिति भावः। इदमत्रत्यकैयटानुरोधेन। परे तु क्रियासमभि[illegible]हारादेर्यङ् द्योत्यतया न द्वैधर्मातो रित्यत्रैवा
नुवाद्यत्वं न विधेयत्वं न च कौमुदीन्यायश्च विधेयविषयो चरितार्थविषयश्चेति स्पष्टमिदं चोक्तं सूत्रे भाष्ये। नाप्य

ञाचारितार्थ्यं। क्रियासमभि[illegible]हाराविवक्षायां चारितार्थ्यात्। नित्यग्रहणं त्वनभिधानमाश्रित्य भाष्ये प्रत्याख्यातमि-

त्याहुः। परत्वादिति। द्वित्वादित्यादिः पूर्वं धातुः साधनेनेति भाष्यमते इदं। पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति पक्षे शंकते। न चेति। द्वित्वा-

दिति। द्वित्वनिमित्त यङ् इत्यर्थः। परत्वादिति। [illegible] उत्कृष्टत्वादंतरंगत्वादिति

र्थः। सुटि कृते। इति तत्तो यङी ति शेषः। रीङ् प्रवृत्तेः प्रागिति। अपवादत्वादिति भावः। द्वित्वाच्च परत्वादिति बोध्यं। गुणे इति।

यङि चेत्यनेनेति भावः। कृतयोरेव सुडिति। सुड् निमित्तोपसर्गयोग इत्यर्थः। एवं च पूर्वं धातुः साधनेनेति पक्ष एवे-

ति पूर्वं यङि द्वित्वे रीङि सुट् प्राप्यादोष इति भावः। अत्रैवार्थे ज्ञापकांतरमाह अत एवेति। संयोगादित्वाभावादिति। पक्षा-

ताभावादि १ सुटि अंगस्य संयोगादित्वमित्यर्थः। भाष्यकृतेति। तेन त्व्यु अभ्यास[illegible]व्यवायेपीति प्रत्याख्याप्यते। अत्र पक्षे स्वमते गुणाभावस्तु य

ग्रा॰र॰
६९

ङिच्चेत्यत्रापि नित्यग्रहणानुवृत्त्या बोध्यः। भाष्योक्तनिषेधवचनादेव वा। अस्य योऽत्यन्ति वेलायां संयोगादित्वस्य विवक्षणा
त्संचस्करतुरित्यादौ गुणसिद्धिः। सस्वरतुरिति वदितिवोध्यं। निषिध्यते इति। यद्यप्युपसर्गात्सुनोतीत्यादि निषेधकं न तथापि
येन नाप्राप्तिन्यायेन सात्पदाद्योरितिनिषेधस्यैव बाधकं अयं तु निषेधः सर्वबाधको व्याख्यानात्। एतदर्थमेवोपसर्गा
दित्यनंतरं निषेधमकृत्वा कृतं आदेशप्रत्यययोरित्येतन्मात्रबाधकत्वे हि तत्प्रागेव कुर्यादिति भावः। ञ्यपा निर्देशात्स्ये
ति। यङ्लुग्निवृत्तिस्तु न फलं यङः परत्वाभावात्। न च यङो नादृच्छिभाष्यमते यङोऽवयवलोपांगीकारात्तन्मते तत्र व्याहृतस्य
र्थः सः। ञ्यपा निर्देशेन सिद्धे यङ्लुग्व्यावर्तनेनेतरव्याहृत्ता वपि बाधकाभावाच्च। निरनुबंधके ति। साम्प्रस्य यविधिविषये
तिनुभूवादिसूत्रस्य भाष्यविरुद्धत्वादसंगतमिति भावः। कुङ्ङ् इत्येवेति। न च पर्याये षु लाघवगौरवाभावः कवनेरि

बाध र

६९

भा१
त्वभिव२

स्यस्यानुबंधरहितधातुमात्रार्थत्वेनपर्यायत्वाद्वानुड्इतिद्विकं कृत्वेनेति। अभ्यासाच्चेतिकृत्वेनेत्यर्थः। ननुह्रिस्यो रिकारोच्चा
रणसामर्थ्यात्तुन्हीभावेकृत्वंनस्यादितिचेन्न। शास्त्रबाधकल्पनापेक्षयाहकारोच्चारणंकृत्वप्रवृत्त्यर्थमित्यस्यैवकल्प्यपि
तुंयुक्तत्वात्। नत्रतुयेननाप्राप्तिन्यायेनहिन्योरपवादत्वेनेकारोच्चारणस्यनद्बाधकत्वमेवयुक्तं। विषयभेदादिति। अपवा
दत्वेनबाधेविषयैक्यापेक्षणात्इतिभावः। एकवचनेगुणसत्वेनविशेषाभावादाह। चेकीनइति। प्राग्वदिति। नन्वस्यच्चावि
त्युनरार्थनद्वावश्यकं। अतोनलुमतेतिनिषेधबाधेनमानं। नचतत्रापिच्चाविनिदीर्घेणेष्टसिद्धिः। ईत्वस्ययेननाप्राप्तिन्या
येनदीर्घापवादत्वात्। दीर्घोनेपिपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्यादीर्घप्राप्तेरितिचेन्न। इष्टापत्तेः। ननुध्वनयन्त्याह। नस्यापी
ति। दीर्घोच्चारणंप्राग्वदितिवदन्तोपीत्यर्थः। नन्वसंभवरूपविरोधाभावात्परत्वमसंगतमतआह। अंतरंगत्वाच्चेति

ग्रा·र·
६२

।यिङ्कितीति विषयसप्तमीति अंतरंगत्वमितिभावः। इतियुक्तं तत्प्रक्रिया। ज्ञापकमाश्रित्येति। तद्व्यपूर्वमुपपादितं ज्ञाप
कत्वाच्चेति। दाधर्तीति सूत्रे हि तन्निपातनं भूधातोश्छंदसो लोपेव गुणाभावो नान्यत्रेत्येतदर्थमिति स्पष्टं भाष्ये भावत्रस
कोचेमानाभावेनयङ्लुकिछंदसिलङादाविवलोपेपि गुणो बाध्यते। न त्वन्यत्रमाभूत्। बोभवतीति लेटिभाष्येउदा
हरणाच्छंदोविषयक एवनियमः स्यादिति वाच्यं तस्योपलक्षणत्वादितिदिक्। गुणनिषेधः सिध्यतीति धात्वंशलोपनि
मित्तत्वादार्धधातुकस्येतिभावः। तद्व्याहतमिति। सप्तम्यंतप्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वेनानंगकार्यत्वोक्तिविरुद्धेतिभावः।
नलोपाद्यसिद्धीति। अंगस्येव निषेधेपि चिभमित्यस्यानंगत्वान्निषेधाभावेभत्वेन नलोपो न स्यादितिभावः। हित्वा
निषेधस्येति तत्परिभाषाभावस्येव ज्ञापकमित्यर्थः। प्राक्सन्नाम्याइति। युक्तं तदिति शेषः। निरपवादत्वेनेति। एक

२

325

देशविकृतन्यायेनावस्थितत्वादितिभावः।वर्णमात्रवृत्तिरूपेति।प्राधान्येनतद्वृत्तिरूपावच्छिन्नाश्रयमित्यर्थः।वि
ध्यर्थमितिति।यत्रप्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयतेतत्रालिड्विधौविध्यर्थः।यथाऽऽनणेऽडित्यादौपितिसार्वधातुकेविधीय
मानइमीतिभावः।नियमार्थमिति।यत्रप्रत्ययस्यासाधारणंरूपमाश्रीयतेनतद्देवकार्यंप्रत्ययलोपेनतुल्यस्याप्रत्य
यसाधारणमित्येवंनियमार्थमित्यर्थः।असंतत्वेति।असंतत्वंहिप्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं।अप्युच्चयवादमात्र
मिति।तृणहइतिसूत्रेऽचिनेत्यनुवर्त्यतृणहानिइत्यादिव्यावृत्तौहलीत्यननुवृत्त्याऽतृणेऽडित्यादिसिध्यातत्रफला
भावादितिभावः।प्रथमपक्षेति।वार्तिकसंमतविधिपक्षेत्यर्थः।अनास्थेति।पूर्वपक्षानुसारेणदुर्बलसमाधान
त्वादितिभावः।वस्तुतोवार्तिकानुसार्येकदेशिनःशंकायांतदनुसार्येकदेशिनएवतत्समाधानसिद्धत्वेनरत्यदोषः।

आत्मनेपदमित्येवासिद्धांत्युक्तिरितिबोध्यं।नचयत्रप्रत्ययस्यविशेष्यत्वंतत्रैवेतिनियमोस्तुएवंचेदंभाष्यमुख्यपक्षाभि
प्रायकमेवेतिवाच्यं।रोजेहैपदत्वानापत्तेः।आकरेएवोध्यनत्वादिति।ननुद्वारमकारश्च अचिनेत्यायनुवृत्तिरूपउक्त
वस्तुनस्त्विजेरनुदात्तेत्वात्तेनिकेइत्यत्रानुदात्तेत्वात्सिद्धमितिशंकार्थः।इतिपाठापेतिनिषेधस्तुनास्त्येवेतिनियमे
नवारणमितिभाष्यार्थः।ननुपरस्मैदीतिपाठाभावेपिचर्करीतमित्यस्यपरस्मैपदत्वेसमभिव्याहारेणपाठान्
।यङ्लुगंतस्यपरस्मैपदित्वंबोध्यमेवेत्यतआह।नियमसिद्धेति।ननिर्वाहात्।अदादित्वनिर्वाहात्।अदादे
पाठादिति।एवंश्यनापमहृतिरित्यबोध्यं।अजहेल्लक्षणेति।यङ्यङ्लुक्साधारणधर्मेणेत्यर्थः।बीजाभावा
द्वेति।शक्यार्थान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वानबीजं।छंदस्येवेति।लोकेवेत्यपिबोध्यंन्यायसिद्धमिति।ननुतेनसि

ल्प

दृती

नेति ८

द्वंतेन प्रत्येकं द्वयोस्तत्वं न समुदायस्यान्यथेछया पच्यविनिद्धिः प्रयोगे पि विशिष्टस्य धातुत्वापत्तावपचू स्वचाद्वित्वाद्दे
रविसाधुत्वापत्तिर्युक्तेस्तुल्यात्। अत एव दयनेरिति सूत्रे द्वित्वेकृते परस्य भूभावे पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीत्याशंक्याध्येधा
तुकैविषयसमम्पापरित्नं। अन्यथात्वदुक्तरीत्या समुदायस्यैवादेशापत्तिरेकाच्द्विर्वचनन्यायेनेतिनदसंगतिः स्य
षेवेन्ना। उनरखंउमादायैवयथायोगं नत्त्कार्यप्रवृत्तेः। भूसुवोरित्यत्र नहं तांगस्येत्यर्थाद्वाश्रामिरयमेवमूलार्थः।
एवं चहं नेर्यङ्लुगंताल्लिङि वध्यादिनिरूपमितिमाधवोक्तमसंगतमित्यन्यत्र विस्तरः। अनुहनेरनुकत्वादिति
। असिद्धवदत्रेति सूत्रे पूर्वपक्षिणोक्तत्वेपि सिद्धांतिनानुकत्वादिति भावः। चतुर्ष्विति। लट्लङ्विधिलिङ्लोट्स्विस
र्थः। निर्मूलत्वादिति न च भाष्येकान्यत्र माभूत्वोभवतीति लेट एवोदाहरणदाने मूलं। न द्वालेघेवज्ञापकफलं स्यात्।

२१

।नचतुर्षुउयलक्षणत्वेपिनचतुर्थित्यस्यलाभइतिभावः।सिचः परत्वमाश्रित्येति। अतएवतुल्यजातीयस्यनियमः क
श्चतुल्यजातीयोयोद्वाभ्यामनंतर आतःसिचश्चेति आतइतिसूत्रेभाष्येउक्तं।नत्रसिचःपरस्यचेज्जुसन्तर्हिआदंतादेवे
तिनियमेनस्यसिज्जुनिमित्तकस्यैवस्वरसतोलाभादितिभावः।इत्युदाहृतमिति।त्वद्रीत्याज्जुसःमात्रेरेवाभावेनतस्य
योजननयोपन्यासोऽसंगतःस्यादितिभावः।उचितिभावःइति।भाष्यसंमतत्वादितिभावः।मौद्याह।अन्यापीति।सः
पंचमीसमासः।अस्तुनामेति।वक्ष्ोक्तेपदंसूचितं सुबंतरीत्यापंचमीसमासस्यावश्यकत्वमाश्रतइत्यस्यसामान्यापे
क्षनियमस्वारस्यमत्यासत्तोर्भंगस्तस्माज्जुसविशिष्टमेवसाधिति।आनादेशस्येति। नत्वदृतिवेलायामेवाभ्यास
त्वेनजुसाऽनावाधादितिभावः।नहसंवद्धमिति।पङ्लुकोऽलैमिहेशानकत्वेनगुणावध्योरुचितत्वादितिभावः।समु

दायलोपस्येवेति। एवं च वेभिदितेति [illegible] स्त्रासलादेशातेन स्थानिवत्वाभावादार्धधातुकनिमित्तत्वाच्च न धातिस्युदा
हरणानायङः नस्यनानुपपन्ने निभावः इत्यापीति। यस्य हल इत्यनेन यङ्लोपविषये पिइति अर्थः। दरीदृशक इत्यत्रेति
। यङः नाएवुलीत्यादिः लुकीवेति। वृत्तिमतेनायं दृष्टान्तः पापाचक इति। यङः नाएवुलि हि रूढं ते तेन न तदुदाहरणं। लोपनि॥
वारणोपितोल्यादिति। अनेन नद्वीत्यानर्थक्यस्य शुद्धत्वमात्रमुच्यते न तु पापाचक इत्यत्र वृद्धिः सिद्धान्त इति बोध्यं। भाष्य
संमतमिति। अनेन निष्फलत्वादिति तदुक्तहेतुर्निराकृतः। रोरीव्य इत्यादावेति। अनेन प्राचामतिमा दृंदृशीयति। ष्य
गल्लोपोप्येरेति। योगविभागस्येष्टसिध्यर्थतया गुणवृद्धिप्राप्तियोग्यविषये ऽनुप्रत्यये एवेत्यर्थः। अत एव सनीस्रंसइ
तिभाष्ये उदाहृतं। अन्यथा तत्र न लोपः स्यात्। मरीमज्ज इत्यादौ विकल्पस्तु व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्। यद्वेष्टएव

ग्रा०र०
६९

।नदर्थं सूत्रारंभे व्येषा कल्पना वश्यकी नि भाष्याशयः। दरीदृ आइ इत्यत्र आऊं लाक्षणिकत्वात् इङ्निमित्तो गुणो न। देधकइत्या
दौ गुइ तु न। अनुबंधनिर्देशात् तस्यासिद्धसूत्राद्ग्रहणमनुवर्त्यमवस्थितविभाषाश्रयणाद्वा। जरीगृह्यतेः सामर्थ्यनेश्चा
चि संप्रसारणगुणौ सूत्रमनेपि न लुमतेति निषेधानित्यत्वेन साध्यौ यङ्लुगं नाण्वुलादौ यथायथं गुणवृद्धी भवत एव। जं
गम्यतेर्यङ्ताट्नाण्वुलि उपधालोपो भवत्येव। अनङीति निषेधस्तु न। लाक्षणिकत्वात्। यङ्लुगं नाण्वुलि तु न लोपः। वृद्धिस्तु
भवत्येव। मरीमृज्यतेर्ण्वुलि वृद्धिविकल्पो भवत्येव। दरीदृशकइत्यत्र आङ्निमित्तो गुणो न लाक्षिकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। रभस
कृतमेवेति। उभयत्राप्यनैमित्तिकस्य समुदायस्य लुक्। एवं सत्वेन गुणवृद्ध्योर्निर्बाधत्वादिति भावः। नीगागम इति। नवनीगवंगु
इत्यत्रानुबंधनिर्देशो न यङ्लुकि नीग्दुर्लभ इति वाच्यं। अत्रापि यङ्लुकोऽस्यानुवृत्ति सामर्थ्ये नमङ्नेः। अत एव यङो

चिचेतिसूत्रेसनीस्रंसइतिभाष्यप्रयोगः संगच्छतेनिरर्थत्वादितियङ्लुङ्निवृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः। नद्दभसादिति। पदांतेए
वतत्प्रवृत्तेरितिभावः नानावात्वेनेति। खन्जानौक्वचित्। प्रवृत्तेनात्वेनखन्जानीयेसर्वत्रदीर्घस्यबाधइतिभावः। अप
वादे। आत्वे। उत्सर्गः। अनुनासिकदीर्घोनलोपश्च। संसंतइति। पणुहानेनंनोत्वादिः। विकल्पः। धातुग्रहणोक्तंयङ्लुकि
वेत्स्येवंरूपः। निषेधस्येति। आत्वनिषेधस्येत्यर्थः। द्विः प्रयोगपक्षेभाष्यस्थानेद्विर्वचनेचरूपांतरत्वात्तुभाष्यमित्येव
पः। नत्वचकार्यप्रवृत्तेरितिस्थानेद्विर्वचनेपिस्थानिवद्भावेनेतिभावः। नयावेति। पक्षद्वयेपिकार्यप्राप्तेरित्यर्थः। क्वचिदुत्स
र्गोपीति। अपवादसरत्वपादितिभावः। वस्तुतस्तुनांतःपाठमितिपाठेपदांतादेरोयद्यत्साप्तोनितत्त्वेनिव्याख्यानेनभाष्यका
रैस्तथासाधितमिवोध्यं। गणानिर्दिष्टनयेति। तेनतस्यनिषेधस्यांगीकारादितिभावः। माधवादिभिरिति। अतएवा

(332)

मा॰ र॰
६६

चारक्विपिककारोच्चारणं चरितार्थमिति बोध्यं। यदि तु चक्षुंसि इत्यादौ दीर्घवारणाय कृदेव झलादिर्गत्यनेक्विवपि कृ-
देवश्राचारक्विपो हलंतेभ्यो भावात्। तत्र ककारोच्चारणं तस्य शास्त्रप्रसिद्धत्वमात्रेण। ढोरिसत्र तु इत्र्यधिकारः साहच
र्यानाश्रयणं च। हलंतेभ्यस्तत्सत्वेपि तत्साहचर्यानि उः भिन्नो झलादि क्विंतु गत्यन्तेत्युच्यते नहाविकल्पस्य निर्मूलत्वमे
वशाचामनेमुख्यदूषणमिति दिक्। ग्रंथकाराणामिति। हरदत्तादीनामित्यर्थः। अनएवेति। अभ्यासस्यानर्थकत्वादे
वेत्यर्थः। ननु दयतेरिति सूत्रस्य भाष्यादुत्तरखंडस्यैवार्थवत्वं लभ्यते न समुदायस्येति दर्शनासंगतिः। अगत्वं तु अ
भ्यासस्यापि द्विःप्रयोगत्वेन तद्रूपत्वात्ततो विधानेन तदादिग्रहणात्समुदायस्यैवेति स्पष्टमेकाचो द्वे इत्यत्र भाष्ये। किंचा
भ्यासमात्रादर्थो प्रतीत्यानर्थकत्वमतस्तत्र किंत्वं कुतो नेत्यत आह। अथवेति। बहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादेद्वयप

दृशिवद्भावानाश्रयणमितिभावः। अत एवाकिद्वृहणस्य अभ्यासविकारेषु परस्य रंवाधकत्वाभावज्ञापकत्वं भाष्येक्तं स
गच्छते। न ह्यकरेति। वृत्त्यादिग्रंथेऽप्ययमर्थः। सामान्यादिकमिति। माधवादिरीत्येतिभावः। उक्तं। संप्रसारणं। अर्थस्यादिति। न
९३ द्विःपुनर्विधानद्वारालादिःशेषबाधनार्थमितिभाष्येस्पष्टमितिभावः। अकृतव्यूहेति। अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगो
लुग्बाधत इति परिभाषाविरोधादित्यपि बोध्यं। अर्थासामंजस्यादिति। धातूनामनेकार्थत्वं तु वृद्धप्रयोगानुरोधेन न तु प
स्यचित्प्रयोगानुरोधेनेतिभावः। नन्वेनीति। लुकालुप्तेप्रत्ययलक्षणाभावादितिभावः। गहेरंगादिति। इहंचयउ तेप्रहो
लिरीनितिदीर्घमाशंक्य तत्समाधानत्वेन भाष्येउक्तं। एकदेशविकृतन्यायेनापितच्चोजरीगृहिसंगंन तु गृहिरितितदाशय
इतिकैयटः। नन्वेकमेव द्विरुच्यते इत्येकस्मात्प्रत्ययः सोपरस्मादपीति द्वेङगे एवं चोनरस्याप्यंगत्वादह्लोपादेकृते एक

ग्रा·र·
६७

देशविकृतन्यायेनोत्तरंग्रहित्वप्यंगमेवेति ततः परत्वाद्दीर्घः स्यादिति चेन्न पूर्वभागेपि ग्रहित्वेन तदादिग्रहणात्समुदाये
वाक्यपरिसमाप्तिन्यायेन समुदायस्यैवांगत्वमिति भाष्ये एव समाधानात् । ननु दिः प्रयोगत्वाज्ज्वरीगृहिर्ग्रहिरेवै । कदे
शाविकृतन्यायेन चांगत्वमिति दोषः स्यादित्याशंक्य कैयटेनोक्तं । विशेषणसामर्थ्यादिति । अंगस्येत्यस्यांगनिमित्तार्ध
धातुकस्येत्येवं प्रकारेण षष्ठ्यंततया व्याख्यानसंभवेपि ग्रहेरत्र विषये ऽंगत्वाव्यभिचारेपि पंचम्यंततया विपरिणामस्य ग्र
हविशेषणसामर्थ्यादित्यर्थस्तस्य । यथाश्रुतरूतरूपं च सूत्रे श्रूयमाणं ग्रहिति । एवं च सूत्रश्रुतानुपूर्वीकग्रहेरंगात्परस्येटो
दीर्घ इति तदाशयः । यङ्लुगंतेपीति । तत्रापि सूत्रश्रुतरूपाभावादिति भावः सूत्रस्य ग्रंथास्त्विति स्यानिवद्भावविहितविशे
षणपराः । अन्यत्रेति । एकाचो द्वे इत्यत्रेत्यर्थः । अस्य दोषस्य । यङ्लुगादि दोदीर्घप्राप्तिरूपस्य । तत्रस्येति । दीर्घविधिस्येत्य

१

र्थः एकाचू सूत्रोक्तस्य। यथाश्रुतरूपाश्रयणरूपस्य। इत्याद्यसिद्धिरिति। अंगसंज्ञानिरपेक्षत्वेनांतरंगत्वात्पूर्वं संप्रसार
णमिति भावः। यथाश्रुतस्यैव। ग्रहिरूपस्यैव। द्वित्वेति। यङ्लुगंते ग्रहिरूपत्वस्यैकाचत्वस्य चाभावेन। त्रिधेति। हिस्थानिव
त्वंविहितविशेषणं। यथाश्रुतरूपाश्रयणं च। चतुर्थेति। यथाश्रुतरूपाश्रयणमेकाच इत्यनुवृत्तिः स्थानिवत्त्वं विहितविशे
षणं चेति। परे तु द्विःप्रयोगन्यायेन प्रत्येकं तत्वेपि समुदायस्य तत्वाभावाज्जरीगृहीत्यत्र ग्रहित्वाभावादवयवस्य चोकरीत्यां गत्वा
भावान्न चर्दीर्घौ प्राप्स्या किमर्थं यथाश्रुतरूपाश्रयणं केयरस्य। किंच न स्थासतिकार्यकालपक्षे उक्तयुक्त्या संप्रसारणं तरमि
त्यप्रवृत्तिकाले एवांगस्य प्रवृत्त्या गृहीतमित्यादौ नत्कालेपि यथाश्रुतरूपाभावः। अंगत्वनिमित्तप्रत्ययोत्पत्तिकाले इतिनुनाक्ष
रमर्थादालभ्य। किंच प्रत्ययासत्त्वांगत्वनिमित्तेऽस्यायोग्यप्रत्ययोत्पत्तिकाले इत्यर्थोपन्नावुपदेशेएवाशाब्धितिपक्षे च अग्रहीषामि

336

ग्रा·र·
९

साधुसिद्धिः तस्माद्विहितविशेषणत्वमेवैतद्भाष्यतात्पर्यं। अत एव ग्रहोलिटीति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति मनीकमुपादा
यग्रहेर्विहितस्यैवं विहितविशेषणाद्यङ्लोपे दीर्घाभावः। भाष्यकृता एकाचो द्वे इति सूत्ररूपेण्यत्रास्य दोषस्य सम्य
क्परिहाराभिधानादनादरेण तद्वार्तिकं न दं तद्विर्वचनादिति विहितमिति व्याख्यानं कैयटे। अनेन हि ग्रंथेनैकाच इति सूत्रस्थं
भाष्यं विहितविशेषणतात्पर्यकमिति स्पष्टमेवोक्तं। तेन यङ्लुगंतेपि न दीर्घः अंगवृत्तन्यायेन समुदायस्यैव भस्य यग्रहणेन य
स्यादिति न्यायेन यङं न लात्मनरीगहितस्यैव धातुत्वं न तु तस्य ग्रहित्वमिति भस्य यस्य ग्रहेर्विहितत्वाभावात्। चर्करीतं च
स्यदादेशापाद्वाद् तुल्यमपि विशिष्टस्यैवाविशिष्टस्य न तु नग्रहितादीनि दृप्यत्तेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमित्याहुः। तदर्हतिरभसा
दिति। यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वयांतरंगत्वेन पूर्वमप्रवृत्तेरिति भावः। इदं माधवीये निबोध्यं। षत्वे सिद्ध इति। प्रष्टस्यादेः। तच

९

प्राप्तिस्यत्रसोर्लोपेषत्वार्थंछग्रहणमावश्यकं।किंपुनर्निमित्तशास्त्रदेशस्यदूरवर्तित्वात्।विचोऽसार्वत्रिकत्वाच्चेतिभावः।एव
कारइतियद्यपिसांप्रतंभाष्यपुस्तकेषुएवकारोनदृश्यतेतथापिबहुषुदृश्यतएवेतिबोध्यं।विरुध्येतेति।तत्रह्रस्वनुड्
भ्यामित्यादावूठ्भावाभावाभ्यांविशेषोस्त्येव।णिलोपादेःस्थानिवत्वंतुनतत्प्रदर्शनेननिषेधादितिवाच्यं।भ्यामादौतस्या
प्यनभिधानादितिभावः।परेतुएतज्ज्ञाप्यंपदकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वरूपविशेषमात्रपरंतदपिक्विग्रहणानुवृत्तौज्ञापक
मदर्शनायानचघुभ्यामित्यादावूठःस्थानेआन्तर्यतोदीर्घवारणायकृतंदिवउदितिनपरत्वमननुवृत्तावपिज्ञापकंभा
व्यउक्तमितिनयोःसमफलतासूचितेतिवाच्यं।भाव्यमानस्यसवर्णाग्राहकत्वेनतस्यज्ञापकस्यशिथिलत्वात्।उक्तमेव
ध्वनयन्नाभवतानदृग्नेक्विग्रहणानुवृत्तिपक्षेगुरुतरेपिसंभावितदोषान्तरत्वोपरतंतेनचानुवृत्तिपक्षस्यैवादरः

श्री.र.

६९

सूचितः।एवंचआगुणलक्षणाभावकल्पनेनमानंलोपोव्योरितिसूत्रस्यवलोपमात्राख्यानपरभाष्यंतुवांतेयङ्लुगभावे
मानंबोध्यमित्याहुः।स्थानिवत्सूत्रेबेति।यस्यहलइत्यत्रयस्येतियोगंविभज्यानइत्यनुवर्त्यलुग्बाधकमतोलोपंकृत्वावश्चि
श्चस्यलुगितिभाष्याक्तरीत्येतिभावः।भाष्योक्तप्रत्याख्यानेत्वंगकार्येपुनर्नांगकार्यमितिगुणाभावइत्यन्यत्रविस्तरः।इति
यङ्लुगंतप्रक्रिया।।विचिलिनिकिविवाचरतीत्यर्थेनप्रसादस्यक्विपूपदस्यविच्चरत्वेत्यर्थः।अत्रोदाहरणानीति।बुक्षा
पिपासागर्ध्यशब्दैस्तथैवबोधादितिभावः।अयोगोपाधयइति।समुदायेनाशनविषयभोजनेच्छाउदकविषयपानेच्छा
धनवतोधनेच्छाचगम्यतइत्यर्थः।उक्तंवेच्छायामिति।अनिच्छायेनाप्यवजिहीर्षायामित्यर्थः।तेनैनश्चवर्णोपधर्थैलवणाघु
पाद्यानेलवणीयतीत्येवेतिकैयटः।कांडेवेति।क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागंचेत्सनंनरंतसारेपिकारकांशेक्रियायानित्यसा

६९

प्रा॰र॰
६९

सूचितः। एवं च प्रागुक्तलक्षणाभावकल्पनेन मानं लोपो व्योरिति सूत्रस्थवलोपप्रत्याख्यानपरभाष्यं तु वांते यङ्लुगभावे
मानं बोध्यमित्याहुः। स्थानिवत्वादेवेति। यस्य हल इत्यत्र यस्येति योगं विभज्यान इत्यनुवर्त्य लुग्बाधकमतो लोपं कृत्वा वशि
श्रस्य लुगिति भाष्याकरीत्येति भावः। भाष्योक्तप्रत्याख्यानेत्वंगकार्ये पुनर्नांगकार्यमिति गुणाभाव इत्यन्यत्र विस्तरः। इति
यङ्लुगन्तप्रक्रिया। विचिलिनिक्विविवाचरतीत्यर्थे नप्रसादस्य क्विप् परस्य विच्यरले लित्यर्थः। अत्रोदाहरणानीति। बुभुक्षा
पिपासागर्ध्यशब्देस्तथैव बोधादिति भावः। अयोगोपाधय इति। समुदायेनाशनविषयभोजनेच्छा उदकविषयपानेच्छा
धनववनोधनेच्छा न गम्यन इत्यर्थः। उत्कंठेच्छायामिति। अनिशायेनाभ्यवजिहीर्षायामित्यर्थः। तेनैव रूपाघ्यर्थे लवणा घु।
पाहानेल वणीयतीत्येवेति कैयटः। कण्डू इति। क्रियाकत्र्यादिस्वरूपविभागं चेत्सनं न रंतसादेपिकारकांशो क्रियाया यानित्यसा

६९

पेक्षत्वान्नसापेक्षत्वंदीर्घ इति भावः। भाष्योक्तेरिति। अभूततद्भावाप्रतीतेर्विदूराभास इत्यर्थस्याविवक्षितत्वाच्चेत्यपि बोध्यं। नि
त्यंसपत्न्यादिष्विति। विभाषासपूर्वस्येत्यस्य परत्वादनेन बाध इति भावः। अत्रस्यंनत्वंभस्याढ इत्रोक्तं। कैयटेस्पष्टमिति।
अत्रारुचिबीजंभाष्ये वयोवाचकानां जातिकार्यकल्पिकतायाः स्फुटमुक्तत्वेनोभयमपि न्याय्येनैव साध्विति। अकारविरो
धादिति। भाष्ये सोपसर्गपाठादिति भावः। अतो लोपमिति। अत आदेरिति दीर्घ चेत्यपि बोध्यं। [illegible] व्याश्रयेपि तत्रह्नतोनुम्भि
त्वत्वात्तदप्रवृत्तिर्माधवा[illegible]घनुरोधादिति बोध्यं। चरितार्थत्वादिति। नत्वहि युगपदुदादिः शेषात्पूर्वमेव वापरत्वादत आदेरि
ति दीर्घः। नहितदापररूपप्राप्तिरभ्यासविकारेवाध्यबाधकभावो नास्तीत्यस्य युगपत्प्रवृत्त्यसंभवान्याय्यक्रमेणवा समावेशेन्नास
तं १ र्थपररूपापवादत्वस्येन तदभावे प्राप्तिमात्रेणेति भावः। आनर्देत्यत्र प्रथमत्वमप्युक्तमेवैद्वित्वमंतरंगत्वादविशेषाच्च नत्वाद

श्री·र·
७०

नित्यानंतरस्येतिन्यायेनाजादेरित्यस्यैवबाधकं तस्य च नात्र प्राप्तिः। एकाचूद्दृपसत्वेऽपि न तत्प्राप्तेः। ऋदृभूतादचः परस्य
द्वितीयैकाचइति तदर्थात्। एतेन नन्द्राइति निषेधेनानर्दे इत्यत्राकारमात्रस्य द्वित्वे प्राप्ते नेत्याशंक्य चरितार्थमन्तरां आदेरि
त्येनद्व्यधित्वानंतरंगत्वेनानोगुणइत्यस्याप्राप्त्या तत्र कथं चरितार्थ्यमित्यपास्तं। परत्वाद्द्वाधित्वेति। एयद्विषाविषयेऽनिपू
र्वविप्रतिषेधवार्त्तिके कृत्स्नान्वेनिर्दीर्घस्य ग्रहणं तस्यैव भाष्ये तद्व्याख्यावसरेऽवकाशप्रदर्शनान्नूइयऊादिसाहचर्येण
भ्यासानिमित्तदीर्घस्यैव तत्र ग्रहणमित्याशयः। ननु प्याश्रयेपीति। तत्रापि तत्प्रत्ययौ तु तद्ग्निमित्तत्वेन न निर्वाहो बाध्यः
।हरदहेनेति। अनेनैकैकयदोन्यथेनिसूचितं। पररूपेणेति। अनएवाईनमकरणोपात्तः संगच्छते। नपृथक्करणमिति। धा
त्ववयवत्वेनापूर्वपरत्वादिति भावः। बहुलमेतन्निदर्शनमित्युक्तत्वात्तेषां धातुत्वं। धीरेत्यस्यापीति। अवधीरेत्यप्यर्थः। एवं

७०

342

च धातुद्वयेन प्रयोगद्वयमपि साध्विति भावः अयमेव निषेध इति उस्य पदांतादिति सूत्रस्य मपदान्तादिति चेत्स्यादिवोध्यं।
।अर्थवद्ग्रहणे परिभाषाया इति। अनिर्दिष्टपरिभाषायाः अत्ययास्मस्ययोरिति परिभाषायाश्चेत्यपि बोध्यं। चशब्दं। विनिगम
नाविरहेण सर्वबाधकत्वबोधकं। सुतरामुपेक्ष्या इति। हलंतात्क्षयोभावेन फलाभावादिति भावः। कथाच्छंदसीत्यत्र विशेष
णार्थमपि ककारेण। तुरण्युरित्यादिसिध्यर्थं याच्छंदसीत्येव सिद्धेः एवं षोप्यस्य व्यर्थः। वाक्य इति वा यादित्येपाथ्यं पाथ्यं
पाश्यासम्यादिभ्य आचारक्विबंतेभ्यस्तु नैतल्लभ्यते। नामधातुश्चेषामप्रवृत्तेस्तेभ्य आचारक्विपोनभिधानाच्च सर्वं चेदंभा
ष्यस्य पुंवद्भावश्चेति। क्यङ्मानिनोश्चेत्यनेन। एतेन क्यङ्ग्रहणं त्यक्तु चान् क्यङ् एवं च वाक्य इति मास्तित्यपास्तं। नङिति क
श्यपन इत्युक्तौ गमनार्थप्रतीता वुप्युत्साहप्रतीतेरिति भावः। नन्वेवं कर्मणि इत्येकवचनं दुर्लभमत आह प्रत्येकं संबंधादि

न्या॰ र॰
७९

नि।कल्पितेनैकवचनांतेनरोमंथशब्देनतपः शब्देनचसंबंधादित्यर्थः।सौत्रंद्विवचनस्थानेएकवचनमित्यन्येसिद्धार्
नि।नचशाब्दीनामप्रसिद्धत्वेननन्निर्वंधनटिलोपाप्रवृत्तावपिप्रकृतिलक्षणटिलोपापत्तिः।आदेशेननिरवकाशत्वात्प्रवृत्ते
नविन्मतोर्लुकानल्प्रवृत्तौनस्मिन्नप्राप्तटिलोपइवात्रापिउभयसंबंधीटिलोपोवाध्यनइत्यदोषादितिवोध्यं।एवंभेश्वश्वेश्व
न्येष्वाद्यावपिवोध्यं।असिद्धत्वाद्युगपत्प्रभावनेत्वसंभवेवाधकत्वमितिवार्तिकमतेनेतिवोध्यं।अकारोच्चारणसामर्थ्यादि
ति।यदित्वपदादित्याद्यावभ्यासेऽकारश्रवणेननस्यचारितार्थ्यपुत्र्यनेनदोषःकरीषेवन्तत्सत्वाख्यानपक्षेनदोषः।एवंश्वेश्व।
ति।इदंभाष्येस्पष्टं।अत्रापिअदित्याद्येपथानचारितार्थ्यंतथोनधानौनिरूपितं।वर्णाद्येरेफाद्युच्चारणसामर्थ्यादपिनदभा
वोवोध्यः।लोपापवादस्यटिलोपापवादस्य।नभविष्यतीति।नचविन्नंतेप्राप्तटिलोपस्यवाधेपिनलुकूतौप्राप्तवाधेमा नाभा

७९

वः।सत्यपिसंभवेबाधनेभवतीन्यायेनटिलोपः।तस्यापिबाधादितिभावः।नोनेतुनस्तद्धितइतिभवत्येव।येननाप्राप्तिन्यायेनलु
कारेरित्यस्यैवबाधात् मतोर्लुक्प्राप्त्यवस्थायांतस्यप्रवृत्तेश्च।पुंवत्वविषयेटिलोपोभवत्येव।पुंवत्वस्यटिलोपेनयेननाप्रा
प्तिभावात्।भस्याढेतद्धितेइत्यस्यप्रत्ययोत्पत्तेःपूर्वमेवप्रवृत्तत्वाद्भस्यैवानिर्देशेननत्कालेटिलोपाप्रवृत्तेः।लुकोपवादभूतस्ये
ति।समानाधिकरणे।करिष्टकर्तृत्वाद्यादिष्वनु।तुरिष्ठेमेयस्सुइतिलोपः।प्रातिपदिकादेवेति।अन्यथासुपइत्येववदेत्।नलुकरो
तीतिवार्तिकेनटितिकर्मपदंनेनद्वितीयांतात्प्रत्ययइतिहरदत्तः।अरुचिबीजंतुक्तमेव।अथेति।एतद्द्वारम्भसर्वंसुध्यानुवृत्ति
स्यमाधवानुरोधेन।वस्तुतःसावेकाचइतिसूत्रभाष्यलिंगमहोःप्रतिषेधोवक्तव्यस्तथामयानवक्तव्यः।सप्तमीबहुवचनेसौ
परेकाचूर्णंनपरत्वाभावादितिभाष्यप्रामाण्येनैकत्वेरूपंनाल्केरनभिधानस्यावश्यकत्वादिदंचिंत्यं।अन्यथात्वासुमासु

345

सू.र.
७२

इतिसावेकाजूरूपासरात्वाम्पामित्यादौ नतीयादिरस्तीति नद्यर्थे निषेधस्य आवश्यकत्वेन नत्वस्त्याख्यानासंगतिः। अ
मित्यकेतिन्यायस्तु पदोद्देश्यककार्यविषय इत्यसकृदावेदितं। मुख्यपक्षे इति। त्वादृयतिमादृयत्योः क्विपीत्यर्थः। मांता।
मत्रस्त्वानपायादिति। मात्सरत्वेन दृश्यस्याच्छ्वस्यानपायादित्यर्थः। त्वमहमित्यादौ लोपायमांताछेषत्वेन दृश्यस्य लोप इति
व्याख्यायास्तत्रावश्यत्रावश्यकत्वादितिभावः। इतिमतेतनुनेनुनेति। मांनश्शेषत्वेन दृश्यस्यतत्राभावादितिभावः परिग्रह
णसामर्थ्यादिति। परिग्रहणं यत्रमांतापेक्षया परिशिष्टमस्ति न तत्रैवादेशार्थः। कदिपर्ययं नं वस्त्वमित्युक्तेऽग्रे किंचिदस्तीति तिनि
यमेनमतीनेः। अनएवभाष्येऽविधिद्योतनार्थं परिग्रहणं वर्तनं मांतस्येत्युच्यमाने यत्रैव मांने युष्मदस्मदी तस्मदी तत्रै
वादेशाः स्युः क्वचमांनेयुष्मानाचष्टे इतिणिचि युष्मायतेश्चापत्यये इत्युक्तं। अवधिद्योतनार्थमित्यस्यानश्रादेउनरा

७२

346

वधित्वाच्च कृताद्योतनार्थमित्यर्थः पर्यन्तशब्दस्य लोके तथैव प्रयोगात्। लोकेऽग्रे किं चित्सत्त्वे एव देशकालयोरवधित्वव्य
वहारात्। परिग्रहणाभावे तु नयनः पूर्वोऽस्ति परश्च नास्तीति सोऽनइति भाष्योक्तेर्मानपदस्य मुख्यार्थत्वलाभायक्तौ लुप्तमित्य
स्य प्रवृत्त्यानवेवादेशाः स्युरिति भावः। अत्र केचित्। अत्र पक्षे त्वामाचष्टे इति विग्रहेऽपि मादिभ्यः पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपः टि
लोपेन दृश्मादस्मात्त्वमादीनामनित्यत्वात्। एवं च नत्त्वापियुष्मयतीत्येव किं चात्र पक्षे विमन्तादेशा अपि न भवन्ति पूर्वस्माट्टिष्कृ
तेषु अन्तरंगत्वात्स्वररूपेस्त्रकृतस्यैकाजित्यस्य प्राप्त्याऽनित्यत्वात्। न च वर्णाद्दागमिति पररूपं बाधित्वाट्टिलोपस्यैव प्राप्तेः सनि
त्यः तस्याप्यनित्यत्वात्। अत एव त्वाद्योऽहलोनाइति पक्षे एतत्फलभेदः यस्य च लक्षणान्तरेणानिमित्तं विहन्यते तस्याप्यनित्यतां
गीकारात्। अत एव भाष्ये युष्मानाचष्टे इति णिचो विग्रहदर्शनं द्विवचनान्तविग्रहहामदर्शनं वनदमदर्शनं मिनत्वार्थसाध

347

शा॰र॰
७३

कमित्यन्वेपरिग्रहणाभावेइति।सामानाधिकरण्यान्वयस्यौचित्यात्सांतरण एवस्यादितिभावः।सतितुनस्मिन्निति।नत्वसामर्थ्या
धुष्पदस्मदोरवयवयोर्मपर्यंतावित्यस्यानादरणान्नेसिद्धं व्यपदेशिवद्भावेनमांतेचसिद्धं।अतएवत्वाहादावकारोच्चा
रणंचरितार्थं।अभिव्यक्तपदार्थायेइतिन्याय्यस्तुपदकार्यविषयइतिभावः।अत्रतनमतीतितन्मतेनयुक्तं।अंत्यपरिग्रहणे
नमपर्यंतेत्यादिन्यायेनसामानाधिकरण्यान्वयवाधःकर्तव्यःस्यात्।आधेत्वसंभवान्नवाधः।किंचात्येवधिर्योननार्थमि
तिभाष्यात्सामंजस्यमपर्यंतस्येतिवाधेनदुर्गसंभवितानबहुव्रीहिः।त्वाहौसावित्यत्राकारोच्चारणंनुश्वेनवहोकाश।
सितिवन्नार्थसाधकमितिवोध्यं।एकमतमिति।अस्यमुख्यंमतमित्यर्थः।एकस्मिन्मतइति।भवंतीत्यादिमतइत्यर्थः
मतांतरेत्विति।तन्मतेनीतिमुख्यमतइत्यर्थः।नापियुवावाविति।नाप्यमादयःसुपामादेशाइतिवोध्यं।वांलातितिरो

७३

348

षलोप इत्संस्य लोपे इदं। नदाहं। टिलोपेति। यनुकै परे नत्वादंमादंत्वदं मदमिति चेत्युक्तं। तन्न शेषे लोपमदनो बाधकाभावा
द्दिति भावः। पक्षे। मपर्यंतांछेषस्य लोप इति पक्षे पक्षांतरे। अंत्यलोपपक्षे त्रीणीति। मकारचतुष्टयेपीत्यर्थः साधिवेति। १
सावुक्तानीत्यर्थः अमौ येरिति। द्वितीयायां चेत्यात्वात् पक्षे इति मपर्यंतांछेषस्य लोप इति पक्षे इत्यर्थः अंत्यलोपे तु त्वममि
सेवानुल्यमिति। अवद्वावं स्य लोपे ऽतो गुण इति पररूपमिति भावः विशेष इति। भ्यमित्वं स्यलोपे त्वाभ्यं माभ्यमित्येव। शेष।
स्यलोपस्त्वत्र नेत्युक्तं ङे इत्याम्भ्यस्भ्यसु इति ङिद्वचनेषु आमि भ्यसि चेत्यर्थः। युष्मदस्मदिति पाठः। अंत्यलोपः शेषे लोपस्याप्य
भावे इति। टिलोपपक्षे इत्यर्थः। युवामावामिति। आत्वात्परत्वाद्युवावोः कृतयोः पुनः प्रसंगविज्ञानाद्दात्वमिति भावः। भ्या
मादेशपक्षे इति। अत्र भ्यम भ्यमोः फलेविशेषेण भ्यसो भ्यमिति सूत्रस्य भाष्यविरोधापत्त्या भ्यस्येषामनभिधानमुचितं।

शा॰र॰
७५

नत्ररूपलेखस्तुमाधवानुरोधात्।युष्मभ्यमिति।शेषेलोपस्यटिलोपत्वेउद्दं।अंत्यलोत्यलोपत्वेतुयुडुभ्यमित्येव।उसिव
दिति।उसाविवेत्यर्थः।भ्यसिचत्वारीनि।इदंस्वलि।खखितरूपापेक्षया।अभ्यमिशेषेलोपस्यांत्यलोपत्वेयुषभ्यमसम्य
मिति रूपमादायपंचेति नत्वंयुष्मामसामिति।अत्रयुवावोननद्विधायकसूत्रेद्विवचनपदघटकद्विशब्देनसूत्रेगत्या
माणयुष्मदाद्युपस्थितिनसंबोध्योच्चारयित्रोरेवग्रहणेननद्रूपार्थद्वयवाचकयोरेवनदादेशादिनिभावः।कैयटस्तुअन
योरपिस्यानिवद्भावेनग्रस्यमाणरूपनयाख्यानकर्तृद्वयवाचकयोरप्यादेशंमत्वायुवामावामित्याद्याह।युडुभ्यमिति।
युष्मभ्यमित्यप्युक्तरीत्याबोध्यं भ्यसितुत्रयमिति।इदंयुष्मदिस्वलिखितरूपापेक्षयाबोध्यंकौलुसेति।अस्याज्ञाश्रयणे
प्रमाणंनुमानेधिकेचमहृनिरित्येवंकैयटेनमतांतरतयाहृतंभाष्यव्याख्यानमेवेतिदिक्।सन्निपातेति।त्रिभक्तावस्य

७५

लोपेऽहंननायांमध्येयपिनद्विघानःस्यष्टएवेतिभावः।हेत्वहेमेति।अदंना आदेशाइतिपक्षेइदं।हलंता आदेशा इति
पक्षेत्विदंचित्यं।संप्रसारणमिति।नचतत्रनकारग्रहणंकर्तव्यमितिवार्तिकालक्ष्यमिहसंप्रसारणंटिलोपस्याभीय
त्वेनासिद्धत्वात्।अनइत्यपकर्षपक्षेलोपस्यस्यानिवद्भावेनात्।त्वंबोध्यं।अनंततत्वार्थसमाजग्नस्त्वनूशं इत्व
तुसर्वेसर्वपरादेशाइतिन्यायेन।इष्टनीवेति।इष्टनियदृष्टनहतितिहिश्यनेटिलोपाद्दीतिभावः।असिष्टइत्यादौइष्टत्वमाद्ये।
णाटिलोपानिदशोभवत्येवेतिनास्पर्ये।अनूशाद्वाहिष्टनोभावेननत्रसंप्रसारणाभावेननहतिदेशोऽशक्यइतिबोध्यं।न
द्विनेनविधिर्नप्रतिषेधइति।शाव्प्रतिषेधइत्यर्थः।आर्थस्यमत्वेपिनहतिदेशेमानाभावइतिभावः।नत्वशाकेन।नत्वेवमि
ति।असिद्धत्वादिति।परत्वेनाचोञ्णितीतिवृध्याबाधाच्चेत्यपिबोध्यंटिलोपोनेति।प्रकृतिभावादितिभावः।इतिईत्वमिति

351

शा॰र॰
७५

अनिर्देशेन भत्वात्। अचूशब्दस्य अणूपत्वाच्चेति भावः। इदमीत्वमाह। पूर्वमनरं गत्वादिति बोध्यं। अमुमंचयतीति। ससन्ये
नेत्यनुकर्षः बलिं बंधयतीति। इदं हे तुमतिचेत्यत्रस्य ष्टं भाष्ये। मुशब्दस्येति। न हि सिद्धत्वे हि हशब्दस्याद्रिः प्रयोगः प्राप्नोतीद्
ष्यनेनमुशब्दस्येति भावः। विहितत्वादिति। भूमावस्येति शेषः स्यष्टएवेति। न चेष्टरूपनिमित्तवैकल्यमात्रप्रयुक्तटिलोपा
घुपदेशाप्रवृत्तावतिदेशस्य चारितार्थ्ये न सन्नियोगशिष्टन्यायेनापि बोधितामाशौनव्यापारे मानाभाव इति वाच्यं तत्रा
पि प्रवृत्तौ बाधकाभावात्। उपदेशाप्राप्तावतिदेश इत्येव नियमः। न त्वेकनिमित्तवैकल्यप्रयुक्ताप्राप्तावेवेति मानाभा
वादिति दिक्। नदेनदिति। वहयतीत्यस्यारुचिप्रसक्तमित्यर्थः। इत्यर्थादिति। नाग्लोपीति निषेधस्तु न प्रधन्निति नित्यत्वा
न्नोत्पभिमानः सदृशालाक्षणिकश्रीशब्दानुगिचित्रीसदृशीशोभावत्वेनाकरोदित्यर्थ इत्यन्ये। असरत्वजदिति। न

७५

352

न्विदिदमयुक्तं णौ चङीति सूत्रे नाग्लोपीत्यस्याहारग्रहणस्य वृद्धेर्लोपो बलीयानित्यर्थे ज्ञापकत्वं वदतो भाष्यकृतः प्रा
माण्यादिकारोपधाणेरभावस्य कैयटाद्युक्तत्वात्। न चैकारैकारान्ते लोपस्यस्यानित्वादेव ह्रस्वाप्राप्तौ ऋकारग्रहण
वैयर्थ्यं ज्ञाप्यं सौरिवादइति वाच्यं। चङ्परनिर्ह्रासस्यानित्वनिषेधादिति चेत्सत्यं किन्तु शास्त्राणिचि विन्लोपेन गृहीतेति
वृध्यभावेन नाग्लोपीत्यस्य प्रवृत्तौ फलाभावेन ज्ञापकस्य सुस्थत्वात्। इत्तो णेरभावे हि लुग्विधायके विन्ग्रहणं व्यर्थमे
वस्यात्। विन्विषये मतोः सत्वेन न लुकैव स्रजिष्ठ इत्यादिसिद्धेः। विन्नन्तानां नेष्ठनादिरजादी गुणवचनादेवेत्युक्तेः। अत्रान
रंगत्वात्पूर्वं जातस्य मत्वस्य णिलोपेप्यनिवृत्तेर्नैकुत्वमिति दिक्। गोमन्तमजुगावदिति पाठः। अचो ञ्णितीति वृद्धेर्दुर्बी
रत्वात्प्रापयनीति भाष्योदाहरणेन दर्शनात्। स्रजयतिन्यायेन वृध्यभावेन तु ह्रस्वपाठोपि सूपपादः। असिस्रजदि

ग्रा·र·
७६

स्तुतरमपपस्यदिति पाठः। पयसत्रा द्वाणि अग्लोपित्वात्। सिद्धांतइति। दृवयतीति दरिति सूत्रे भाष्ये उदाहरणात्। अत
एवादेशोनरमुपधावृद्धिरपिनेति भावः। वारयतीति। वरयतीस्तुविनं दृवयतीति वत्। इतिनामधातुप्रक्रिया। स्वार्थेकइ
तितेनेभ्यः क्विप् इत्यतइति भाष्येण यगंतेभ्यः क्विबभावात् घयउं नेभ्यः क्विपेहं सिद्धमितिनशंक्यमित्यर्थः। कन्नर्थे इति।
करणइत्यनुवर्तनेइतितद्भावः कृत्यर्थाविवक्षायांकंडूमित्याघपीतिननास्यर्थे। नत्रानिपदिकान्येवेति तानि चफलांशामा
त्रार्थकानीति भावः। अल्लोपासंभवेनेति। आर्धधातुकत्वाभावादिति भावः। दृगिति। दृगर्थस्तु यदर्थं इतं नामधातुष्वित्येवसि
द्धकंडूादेस्तनीयस्येत्वस्यनियामकत्वापत्तेर्गौरवं। ममममनुविध्यर्थत्वंस्य मेवानाम। शब्दस्य सुबंतपरत्वेतु नदृभाष्या
मूलविरोधः। किंचकंडूरित्यादौसत्वभूतार्थाभिधानानुपपत्तेः समभिव्याहारेचासत्वभूतार्थाभिधायित्वादर्थभेदेन शा

७६

दमेदाञ्चदैविध्येएवपर्यवसानं। दूषितमिति। हतावर्थनिर्देशरहितगणपाठे ऽसुलेट्लोट्लेलाइत्येवपाठात् दूषितमिति भा
वः। इतिकंडूादयः। अत्यपमालाच। परस्परकरणमपीति। अपिनाऽन्यकर्मणोन्येनकरणसंग्रहः। उत्तरार्थमिति। भावकर्म
मिति। भावकर्मणोः सामान्यसूत्रेणैवसिध्यासामर्थ्यादेवास्यकर्तरिप्रवृत्तिःसिद्धेतिभावः। पत्वनिषेधइति। अत्यसकार
त्वादुपसर्गप्रादुर्भ्यामितिवत्वमपिनेतिबोध्यं। एकदेशेति। अपरेशिवद्भावेनपरत्वमपिसुलभं। अर्थग्रहणसामर्थ्या
दिति। गतिहिंसयोरित्येवनत्ववर्तमानेभ्योधातुभ्यइत्यर्थेनेष्टसिद्धेरितिभावः। वहेस्त्विति नियाप्युपलक्षणं। अजाग्रामा
दिसंयोगानुकूलदेवदत्तादिनिष्ठोव्यापारोवत्यार्थः। गतिस्तुग्रामादिसंयोगानुकूलः। कर्तृनिष्ठोव्यापारइत्यगत्यर्थत्व
मितिभावः। आक्षेपादिति। नव्यापारमात्रेणाजाव्यापारंविनाऽजाग्रामसंयोगासंभवादितिभावः। नकश्चिद्दोषइति।

शा.र.

७७

यद्यपिस्याद्योपितावस्थायांतथापिपरत्वाद्देवअर्थेऽगसंज्ञापेक्षत्वव्यस्याद्दीर्घानुसंज्ञापेक्षत्वेनसमत्वात्।कृताकृतप्र
संगित्वमात्रेणशस्त्रंनरस्यमित्वत्।शस्त्रंनरणस्यास्याचनित्यत्वात्।अनित्यताचोभयोःसमा।वार्तिकमस्तीति।नेरितिषष्ठीपरि
अवेभ्यइत्यादावपिषष्ठ्यर्थेपंचमीत्यपिभाष्येस्पष्टं।इत्यादेरिति।आदिनाविभाषाकर्मकादित्यादि।तदेवंयथ्येनचपदांत
रसंबधनिमित्तकार्येपदसंस्कारपक्षानाश्रयणंज्ञाप्यतइतिभावः।अत्रस्मतावित्ति।स्मरणपूर्वमादृतानीत्यर्थः।सि
द्धत्वादिति।नचनियमार्थं।विधित्वौचित्यात्।सादृश्यमात्रमिति।एतत्सूत्रदृतार्थेस्यत्रभाष्येस्पष्टं।ननुशपथइती।ए
तद्धत्यनुरोधेन।भाष्येशपउपलंभनइतिपाठात्।उपलंभनंप्रकाशनमितिकैयटाच्च।साहचर्यादिति।व्याख्यानसहकृतादि
तिभावः।तादृशोनहिलुग्विकरणपरिभाषाबाध्यते।अतएवभाष्येसंवितेइत्युदाहृतं।किंचवेतेर्विभाषेभाषेनिरुद्धिधाने।

७७

356

नचैतेनात्मनेपदमावश्यकं तत्राहि निर्देशादेव लुग्विकरणग्रहणमितिभावः। अनन्वयः शंक्य इति। सहसाप्रवृत्तिरेव प्रकु
रुते इत्यस्यार्थस्तत्र च समम्युचितेनिभावः सहसेत्यस्य बलात्कारेणाविचारेणैवेत्यर्थः। क्रमिर्ईष्ट्य इ।उ ऊममात्रेऽकर्मक
त्वमितिभावः नत्रायमिति। अन्नि एव व्यवहारे स्परस्परकरणरूपे कर्मत्वव्यतिहारे चेत्यर्थः। नन स्वीकारमारमात्रे इति।
।अत एव इह कस्मान्न भवति स्वं शाटकानुपयच्छती भाष्यं संगच्छते। णोरणौ। क्रियापर इति। उत्तरवाक्येनाणौ कर्मणः कर्त्व
र्तृत्वविधानादितिभावः। ननु कर्मपदस्य क्रियापरत्वे कर्मवत्कर्मणेत्यस्याग्रे णेरणावनाध्याने इत्येव सूत्रणीयस्यादणौ कर्म
स्य क्रियया तुल्यक्रियः एव कर्ता एवं ते कर्मवदिति सूत्रार्थ इति चेन्न। चिन्त्यवदित्येव्याप्तेः। सैव चेदिति। सामर्थ्यादेव कारला
भः। अध्यारोपितमेणाढ्ढीनीयकस्यायामधिकस्रवेरोपितत्वनाया अस्यसा वाक्य। स्यैव वैयर्थ्यापत्तेः। अनुवर्तत इति। य

पैगपु निस्तुनः हेतुमति ग्निश्चि भ्रूआमि निधाति के नतनि षेधात् इत्नु णेरणौ
यनिशाध्याने इति न्यासे न इति आध्याने यकर्मवि द्वागेने स्पर्धके नेडुधारयि तु राकचः
राद्याधिकारमाक्षि स्यकर्तृस्यक्रिया णामप्यत्र ग्रहणं सुवचं दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोग
श्वराद्याधिकारेमानं अत्र न्यासे कार्यातिदेशोऽणाय कर्मकाद्भिमाणे पपदेतस्य नयोर्विब

ग्रा.र.

७८

घप्येकयोगे नानुवृत्तिरिति इक्को गुणोऽस्त्र भाष्ये उक्तं नयाप्यत्र वाक्यभेदस्सत्वात्स्वरितत्वसामर्थ्यादाकांक्षावशाच्च संबंध इति
भावः भाष्योदाहरणमिति। न चायं भाष्यप्रयोगः क्रियाफलस्य परगामित्वे एवं च कर्तृगामिनि क्रियाफले परत्वादणेव कर्मके
स्यस्य प्रवृत्तौ न किंचिद्बाधकमिति वाच्यं। न ह्ययं भावस्य कस्य परगामिन्यपि परत्वात्प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् नहि कर्त्रभिप्राये इति
।नत्रानुवर्तने फलाभावादिति भावः नचाण्णो कर्मकादित्यत्रोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धतयाऽण्यं
नावस्थात्वावच्छेदेनाकर्मकत्वप्रतीतेरत्र तदप्राप्तिः। राजानं पश्यतीत्यस्या अपि नदण्यं नावस्थात्वादिति वाच्यं। सामा
नाधिकरण्येनान्वयभ्रमवारणाय तदंगीकारादित्यभिमानः। विभाषोपपदे इत्यस्य विषयेऽस्यैव प्रवृत्तौ इदन्तरमानस
त्वेन द्विषयो वाचनिक एव स इति बोध्यं। अन्यत्र भावक्रिययोः पर्यायत्वदर्शनादाह। अपरिस्पंदेति। विषयत्वापादनं

७८

विषत्वापत्त्यनुकूलो व्यापारः अंशद्वयेति।फलव्यापाररूपेत्यर्थः।न च चतुर्थकक्ष्यायां फलमात्रवाचकत्वेनाऐंगक्रियेत्यं
शाभावेनोदाहरणत्वानुपपत्तिर्धात्वर्थस्यैव तत्र क्रियात्वेन ग्रहणात्।स्वद्रत्रापि तत्समानाधिकरणव्यापारमतीरस्ति अं
शद्वयेत्यस्य व्यधिकरणांशद्वयेत्यर्थः।निह्नतविशेषणं।स्वकविशेषणधात्वर्थफलाश्रयं।स्वाक्रियावयवे।स्वनिष्ठकर्मतानियामक
धातुवाच्यैकदेशे फलरूपे तत्समानाधिकरणव्यापाररूपे वा आधेयतया स्थितमित्यर्थः।निवर्तमाने इति।प्रकृतधात्वर्थव्या॰
पारव्यधिकरणफलाश्रयत्वाभावादिति भावः।अवतिष्ठते इति।प्रधानभूतधात्वर्थाश्रयत्वादिति भावः।विषयत्वापत्तिमात्रेति।
तत्समानाधिकरणव्यापारवाचकादित्यर्थः।न्यूनाधिकभावेति।विनिगमनाविरहावकारेण।भयोरपि व्यवच्छेद इति भावः।एव
कारस्यान्ययोगव्यवच्छेदपरत्वादाह।अधिकेति।एवं चाएयंनावस्या वाक्यद्वयेऽपि समत्वासस्यैकैकवाक्येति वादिनां मतेऽपि नद्दो

४

ग्रा॰र॰ ७१

षः। न्यूनत्वमात्रस्यावच्छेदकत्वस्तु नोक्तः असंभवात्। अध्यारोपितमेषणाद्वितीयकक्षायां सूत्रस्य दुर्वारत्वावच्छेदकवाक्यवैयर्थ्या
पत्तेश्च कर्मत्वावस्थायां कर्मनिष्ठफलव्यापारयोरुभयोरपि धातुवाच्यत्वेन कर्मकाणां शब्दस्याभिधायकत्वेपि नाधि
क्यमिति बोध्यं। आधिक्यमात्रस्यावच्छिद्यते इति। एतदेवस्याप्यमित्युक्तं। नन्वणाविस्तस्य श्रुतत्वेपि यथा वाराणसीस्यो
वरो मथुरायामस्ति चेद्विवाहो भवतीत्युक्ते विवाहाधिकरणत्वं मथुराया एव प्रतीयते न तु श्रुताया अपि वाराणस्यास्त
था अणौ यासाणौ चेन्नु क्रिया तत्र यत्कर्म तच्चेणौ कर्ता इत्युक्ते एणं तत्राधिकरणत्वमेवात्मनेपदस्य प्रतीयते न त्वण्यन्ताधि
करणत्वमत आह। किं चेति। णौ कर्मत्वं प्रतिपाद्यते इति। अणौ हि कर्मकाणामेव उदाहरणत्वसंभव इति भावः कर्तृत्वप्र ७१
तिपादनादिति। अणौ यत्कर्म सकर्मकेनेति वाक्ये उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्यौत्सर्गिकत्वेन कर्मत्वाव

छेदे कर्तृत्वविधानेन कर्मसकर्तृत्वप्रतिपादनस्य कर्तुरशक्यत्वेन कर्मणो न रतिनिष्ठ निपरत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। अ
तो कर्तृत्वादिति। कर्तृकर्मणोरकर्मभावस्यैव भवनाविवक्षितत्वादितिभावः। ननु स्थलरूपमत्राधिकं कर्म। तस्य मूलभूताः
एतन्नावस्था मनुष्य आरोहयमाणं हस्तिनं आरोहयन्तीत्येवसौ कर्पानिज्ञाय प्रतिपादनाय प्रेरणावृद्धिवन्तूनत्वनिपादना
येव फलं शाब्दबोध्यादि कर्मकत्वकरणात्। एवं चोर्ध्वदेशावच्छिन्नतस्यैव वस्तुनः उभयसंयोगानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः। स्थलशब्देन
गजपृष्ठस्यैकाग्र्यमुपवेशनस्थानमुच्यते। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः। इति त्वारोहयमाण इत्यस्यैव मूलभूता
आरोहयमाण इत्यस्य सूत्रोदाहरणप्रदर्शनं। दृष्टान्तार्थं हस्तीति मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि। यथा तत्रानेनात्मनेप
दं ज्ञापनेन तथात्रापि स्यादिति प्रथमम् अघटकाशयइति चेन्न। मनुष्याः स्थलमारोहन्तीति तन्मूलाप्यन्तावस्थाप्रदर्शनप

रतघ्याख्यानग्रंथविरोधात्। इत एव वास्तरसाराहद्धृतीयोपीति। एवं च सकर्मकस्थले कर्मवद्भावाप्राप्त्यानेन सिद्धमिति मध्य
मविरोधः स्पष्ट एव ननु अध्यारोपिन शेषणान्तनीयकस्यायां कर्तुः समानधातौ कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वाभावेन कर्मव
द्भावाऽप्रवृत्त्या कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमित्यसंगतं। कर्मवत्कर्मणेत्यत्र प्रत्यासत्त्या यत्र धातौ यस्य कर्तुः कर्मवद्भावस्तस्मिन्धा
तौ कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वग्रहणादिति चेन्न। निर्हृतशेषणपक्षमाश्रित्य नत्स्रवृत्तिसंभवात्। हस्तीत्यगभवनीत्यर्थे
वृद्धेकश्चिद्धस्तिनंत्यग्भावयतीत्यस्याप्यर्थस्यनिष्पन्नतयाभावेन तदर्थबोधकशब्दमात्रोपस्थितौ वयमेवग्नास्योयंने
ति अत्र विनिगमनाविरहात्। नहि पक्षद्वयमूलकः प्रयोगोन्यतरपक्षमाश्रित्यैवोपपाद्य इत्यत्र मानमस्तीत्याशय इत्यन्य
त्र विस्तरः। अत एव नेति। कर्मवद्भावाप्राप्तेरेवन्तनीयोपि सघट्टकस्तवनाविरुद्ध इत्यर्थः। किं चेति। मनुष्यास्त्यालमारो

हंतीति तन्मूलाण्यंतावस्थाप्रदर्शनपरतयाख्यातग्रंथरीत्येदं। यत्तग्रहणमिति। अणौ यत्कर्म स चेण्णौ कर्ता इत्यर्थे उक्त
त्वानियामकत्वेन न ह्युभः। कर्मव्याप्येक्रियायां च पुन्नपुंसकयोर्मतमिति निरुद्धकोशान् कर्मशब्दः पुंस्यपि। ननु स्थल
मारोहंतिमनुष्या इत्यण्यंतावस्थायां कर्मणः स्थलस्य णौ कर्तृत्वाभावात्। कथमत्र प्राप्तिरित्यत आह। णिचेनेति। प्रा
प्तिरेव नास्तीति। नियतोऽस्थितनयोदाहरणभूत एयंतमूलस्यैवाण्यंतस्याणाविवत्यनेन ग्रहीतुमुचितत्वमिति भावः। किंच णि
त्वेनैकत्वं गृहीत्वाऽन्यत्रणौ कर्मणोऽणौ कर्तृत्वप्रतिपादनार्थं णौ कर्मातिरिक्त कर्मसत्तापि सर्वत्र वक्तुं शक्येत्यारोहयमाणड
त्यत्रात्मनेपदाप्रसक्तिरित्यपि बोध्यं निर्विषयतास्यैवेति। यत्तग्रहणमन्यकर्मार्थमित्यनेनैव हरदत्तोक्तेऽहृत्युक्ते च आत्मने
पदवारणे सिद्धे समानक्रियत्वबोधकवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः। ननु तत्र क्रियाशब्दो धातुपरस्तेन धातुभेदे प्रवृत्तिर्नेति वाच्यं।

ग्र॰र

८१

कर्मवत्कर्मणोप्यस्येवास्यापिधानुभेदेनस्यासत्त्वेनवारणासंभवात्।धात्वंनरघटितकथ्यायास्तन्मूलत्वाभावाच्चेत्यपिबो
ध्यं।उक्तरीत्येति।समानक्रियत्वाभावादितिभावः।द्वितीयकक्ष्यायामतिव्याप्तेरिति।मध्याख्यानरीत्याप्रथमघटकस्यभाव्या
द्याहृत्योप्यतिव्याप्तेरित्यपिबोध्यं।भक्तेति।कर्मान्तरनिवृत्ति।परत्वयापिव्याख्यानइत्यर्थः।एवंप्रयोज्येति।तेनाध्यारोपितमे
षणपक्षान्तनीयकक्ष्यायांनदोषइतिनकूयेस्पष्टं।द्वितीयवाक्यार्थइति।समानक्रियत्वघटितइत्यर्थः।अध्याहारःप्रति
पाद्यवस्तुइत्यादेः।व्यवहितान्वयः।श्रोणीयदित्यस्यव्यवहितस्यश्रोणीचेदित्यन्यत्रान्वयः।अन्यथेति।तदुपपादितंशाक।कु
त्रस्यश्वेति।अध्यारोपितप्रेषणपक्षएवनैतस्यथोकेरितिभावः।परस्परव्याहतमिति।एतदेवात्रदूषणंसारं।निष्फलतायाउ
तिस्थिलमारोहयतीत्यादेः समानक्रियत्वाभावेनैववारणात्।निष्कर्षइति।मद्रीत्येत्यादिः।प्राथमिकबोधमादायेति।ल

८१

क्षणा तात्पर्यग्राहकनयेत्यपि बोध्यं। स्वार्थकेति। प्रयोगसार्थकेत्यर्थः॥ [illegible]चः कर्मपदस्य चेति। णिजंतस्य ज्ञानविषयो भवती
त्यर्थे लक्षणया णिजंतपदमात्रावश्यकत्वात्। एवं णिजुक्तनये दर्शनानुकूलव्यापारनिष्ठव्यापारविषयाभेदेन णिबोधस्या
त्मनेपदस्यावश्यकत्वेन न दभिप्रायेणैन मित्यस्य प्रयोग इति भावः। स्वज्ञाप्येति। वाक्यज्ञाप्यवाक्यार्थसंबंधेत्यर्थः। भृत्य
कर्मिका राजकर्तृकादर्शनविषयाभेदेन स्वार्थकस्य वाक्यस्य स्वार्थसंबद्धे राजकर्तृकदर्शनविषयीभवनमित्यर्थे लक्षणेति
भावः। भृत्यादीनां। दर्शयते राजेत्यादिलक्ष्यस्य कर्मरूपाणां। शुद्धाभेदेनेति द्वितीयकस्य यासहास्यं तमर्थाभेदांगीकारादित्य
र्थः कर्मवाक्यस्य उदाहरणभूतकर्मघटितवाक्यस्य। तादर्थ्याश्रयणात्प्रयमबोधार्थत्वाश्रयणात् [illegible]विशेषेति उत्कं
गपूर्वकस्मरणरूपविशेषेत्यर्थः। उच्चारणवृत्तिरिति। असदुच्चारणवृत्तिरित्यर्थः। अत्रात्मनेपदं तात्पर्यग्राहकं। अनए

शु॰ र॰

८२

वनिस्यवीसयोरितिह्रिलंन।स्मरतेरिति।मित्संज्ञकस्येतिशेषः।तेनामितःस्मारयति देवदत्तेनेत्येव।नयागफलमिति।श्रु
त्यालोकनोवायदुद्देशेनयागपाकादिप्रवृत्तिर्बोध्यतेनत्फलमितिभावः।प्रसिध्यर्थे।प्राप्त्यर्थे।हेतुकर्तृपरत्वादिति।अभिप्रा
यः प्रेरणाक्रियारूपफलगतेनप्रयोजककर्तृप्रेरणाविषयत्वे द्योत्ये आत्मनेपदमितिसूत्रार्थ इति भावः।इत्याहुरिति।अत्रारु
चिबीजंतुभाष्यानुक्तत्वं किंचांतर्भावितण्यर्थनयैवतदुपपत्तौ प्रयोजकव्यापारे आत्मनेपदविधानेमानाभावः परस्मैपदेपि
पचभिर्हलैः कर्षतीत्यादौ तत्र नीतेयन्तर्भावितण्यर्थतायाआवश्यकत्वादिति।इत्यात्मनेपदं। साध्यमेवेति।आधृषीयत्वेन
पक्षेणिजभावादितिभावः।नचलनार्थत्वमिति।किंतुस्पंदनार्थत्वमितिभावः।स्पंदनत्वंचद्रवद्रवद्रव्यजन्यतावच्छेदकंचलन
त्वव्याप्यंजातिविशेषरूपमितिचलनार्थत्वमितिबोध्यं।अथकथमिति।निगरणशब्देनभक्षणमिवतपादमीतिसूत्रे

८२

पाग्रहणात्पानमपिगतार्थमिति। यद्यपि द्रवद्रव्यस्य गलादधःकरणं पानं तथापि द्रवद्रव्यस्योपलक्षणत्वेन धात्वर्थत्वाभावा
न्निगरणार्थत्वमस्त्येवेति भावः वस्तुतः पानं नाम पिपासानिवृत्त्यनुकूलो व्यापारः। भक्षणं क्षुन्निवर्तको व्यापारः सर्वेषा
मिंद्रियाणां च बुभुक्षापिपासे इत्यैतरेयोपनिषदित्यर्थः। संबोधने सुरिति। पंचमीसमासस्यानित्यत्वज्ञापनाय। ऊङ् हस्वादिति सं
बुद्धिलोप इति भावः। अणोकिमिति। न च नदद्भावे विशेषणद्वयविशिष्टानुकरणं नादित्यर्थे मूलोक्तोदाहरणे परस्मैपदानुप
पपत्तिः। बुधादिसूत्रसाहचर्येणानत्वकृतिकरणं नादित्यर्थेनादोष इति भावः। नद निरभसादिति। तस्य भ्वादौ पाठादिति
भावः। निवृत्तमेषणानयेति। निवृत्तधात्वर्थव्यधिकरणमेषणानयेत्यर्थः। समानाधिकरणमेरणया च णिचः साधुत्वमिति
केचित्। भेदस्येति। चुरादिणिच् हेतुमण्ण्योरित्यर्थः ननु भाष्येति। तत्र हि चुरादिणिच्नाड्ढेतुमण्णोः परस्मैपदमुक्तं। इति पद

श्रा०र

८३

मवस्था।।एरञ्जिति।ननएवयुत्विभावनेतिवोध्यं।तथाध्वनितत्वादिति।संज्ञाशब्दानांजातिशब्दत्वस्यध्वनितत्वादितिभावः।भा
वनामतीयनेइति।नचविध्यर्थप्रवर्तनतयासाक्षिप्यतइतिवाच्यं।विध्यभावेपितत्प्रतीतेः।नहितमादृशोविधावेवेतिनियमः।प
क्त्वेत्यादौविधिसंभावनाया अप्यभावाच्च।ननुमास्तुतत्रतत्प्रतीतिरत आहकारकेति।हेत्वंतरमाह।अस्तिचेति।तदुपपाद
यति।किंकर्तव्यमित्यादिना।पक्त्वेत्यादेःपाकंकृत्वेत्यादिविचारणाच्चेत्यपिवोध्यं।नचतत्रकर्तृकर्मभ्यांतदाक्षेपः।पक्त्वेत्यत्र
तदप्रतीतेर्दुर्वारत्वात्।किंचाक्षिप्तायांपदार्थानवगानचयापत्तिः।अन्यथाधूमोयंज्वलतीत्यपिप्रयोग्यंस्यात्।किंचतद्देवाक्षे
पेणपचतीत्यादावपितत्प्रतीतिसिद्धावनन्यलभ्यस्यशब्दार्थतयानिउँतत्रशक्त्यनापत्तेः।ननतत्रापिप्रत्ययवाच्याभावना।
नवकाष्ठैःपाकइत्यापत्तेः।कर्तृव्यापारस्त्विति।शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्धात्वर्थसमानाधिकरणभावनैवतत्राख्यातार्थः।अ

८३

नर्भाविनएयर्थनातुनसर्वत्रेतिननदापत्तिरितिभावः।ननुनिङ्योगेनिङर्थभावनाश्रयत्वमेवतन्मतेकर्तृत्वं।नदर्थभावना
अधिकरणफलवाचकत्वंचधातूनांसकर्मकत्वं।नत्समानाधिकरणार्थवाचकत्वंचाकर्मकत्वं भावनाचव्यापारसामान्यं
।नकृतिरितिरथोगच्छतीत्यादौनदोषइत्यरुचेराह।किंचज्योतिष्टोमेति।असमत्पक्षएवेति।परमतेतुनदसंगतिःसत्यास
त्यासमर्थःपदविधिरितिपरिभाषणेनत्वयप्यर्थनिरूपितकरणेउपपदेतन्निरूपितकर्तरिवाच्येणिनिरितिनदर्थःसच
तन्मतेऽसंगतइतिस्पष्टमेव।नद्यपानांशांतरस्य।यज्युपानयागरूपस्यभाव्यतयेति।पचतीत्यादाविस्यर्थः।करणेनयेति
।शाब्दशक्तिस्वभावादितिभाववः।स्त्रीत्वस्येति।यदितत्रयावादीनांद्योतकतयाविशेषणत्वंतर्हिमकृत्तेपिनपावकुंशंकुंकं
।कृतीति।भावनेत्यर्थः।।द्विगिति।नदर्थस्तुभावलकारेकारेकर्मादिकारकान्वयानापत्तिः।तत्रापितस्यावाच्यत्वेतदन्वयेपिनिसं

ग्रा·र·

८४

रूपान्वयांगीकारेण द्विवचनाद्यापत्तेः।किंच समानकर्तृकयोः।पूर्वकाले इति सूत्रासंगतिः।समानकर्तृकक्रिययोः पूर्वकालत्व
त्क्रियायां वर्तमानाद्धातोः क्त्वेति तदर्थात् इति।न सामाधिकरण्यमिति।असत्वभूतक्रियायाः सत्वार्थकयुष्मदादिसामानाधि
करण्यासंभव इति भावः।भाष्यमिति।यकसूत्रे इत्यादिः।द्रव्यधर्मानिति।एवं च घञादिपदप्रतिपाद्यपाकादिद्रव्ये इव लिंग
दिहेतुना घञन्तादिप्रतिपाद्ये सत्वमनुमीयत इति भावः।इदमप्यव्ययकृदादिरिक्तविषयं।कृत्येषु नपुंसकेतरलिंगयो
गाभावेनासत्वव्यवहारः केषांचिदिति बोध्यं।अनन्वितास्यादिति।कारकाणामसत्वभूतक्रियान्वयित्वनियमादिति भा
वः।पचत्यादौ।पचापतेति।आख्यातशब्देनेत्युक्तं नेक्रियाप्रधानेवा।भागाभ्यां।प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां साध्यं।क्रियाधात्वर्थः।साधनं
।कारकं सत्वयार्थः।स घञादिरिति।सिद्धत्वसाध्यत्वोभयविशिष्टो धात्वर्थो घञन्तेन वाच्यः।सिद्धत्वरूपो धर्मश्च घञ्द्योत्यस्तरा

८५

370

हृसाध्यत्वेनेत्यादि। सत्वभावस्त्विति। तथा च कर्तरि कृदिति सूत्रे भाष्ये इदं सूत्रं भावव्यावृत्त्यर्थं। न च भावे घञिति नियमान्नान्ये कृ
तो भाव इति वाच्यं। अन्यः स भावो वाच्यः प्रकृत्यर्थान्। एतद्भावे हि इमे आभ्यन्तरे स्युरित्युक्तं। पाकेन कृतमित्यादिव्यवहारस्य
स्त्रियामित्यादिना भावविशेषणाच्च। वर्धमानेनेति। द्रव्यवदित्यस्य द्रव्यविशेष्यिका प्रतीतिं जनयतीति तदर्थ इति तदाशयः
तदाह। पचतीत्यादिना। द्विगिति। तदर्थस्तु रसशाब्दस्य द्रव्यपरत्वे कर्मधारयेण तस्य पूर्वनिपातापत्तिः। रथ्यंतरादिवद्दयशाब्दस्य
रूढत्वाच्च। किंच सर्वत्र भाव एवमेवापत्तौ कर्मणि प्रत्ययविधानेनोपपत्तौ भावे प्रत्ययविधानवैयर्थ्यं चेति। भेदावभासादिति
।उपमानानां च बहुत्वेनोपमेयेनेति। उक्तेऽप्यर्थेऽपि बहुत्वारोपेण प्रत्ययः। अन्यथोपमाने बहुत्वोपादानवैयर्थ्यस्यादिति भावः। लिंगेति
लिंगाभावमादायभिन्नेति। उक्तार्थे कर्तृकर्मातिरिक्तकारकत्वाभावमादाय चासत्वमिति भावः। तनहितान्वय इति। स इद्वि

शा० ६
८५

एवञ्चेत्येवंरूप इत्यर्थः। पूर्ववाक्येन इति। उत्तरवाक्ये चेत्यपि बोध्यं। तत्रपोदाहरणं हरिः सेव्यस्तद्धक्रश्चेति। अन्त्यस्य तु कर्तृकर्म
णी। गुणश्चानिदिश्य इत्यर्थवत्सूत्रस्य भाष्यप्रयोगः। अचरितनर्थत्वादिति। सर्वथाऽचारितार्थत्वादित्यर्थः। इत्यपि प्रयोगानुगु
चितमिति। स्थायन्तेरात्रप्रयोगे इत्वः। इत्युदात्तः स्यादिति। एवं चेडुन्तस्यागतत्वाभावात्ततः परस्य प्रत्ययत्वाभावाच्च लुकोऽप्राप्ति
रिति भावः। प्रत्ययत्वाभ्युपगमादिति। एवं च तदादिग्रहणेनागतत्वमपि सुलभमिति भावः। उकस्यापीति। इङ्इवङ्इः परस्या
पिचितित् इष्टप्रत्ययत्वमिव चित्वाः परेपि इष्टप्रत्ययत्वस्यातिदेशसंभवादिति भावः। निर्विषयत्वापत्तेरिति। चिण्वदित्यस्य
कार्यातिदेशतयाऽनेनातिदिश्यमानकार्याणामाभीयत्वेन तत्रैव सिद्धत्वेऽतिदेशस्य निर्विषयतापत्तिरिति भावः। आङ्गा
इति। अङ्गाधिकारस्था इत्यर्थः। सीयुण्मात्रस्यार्धधातुकत्वासंभवादाह। तत्राचेति। विधिलिङीति। प्रसुवीतेत्ययं। तत्रहि

८५

कर्मकर्तरि न दुहेति यक्निषेधः प्रकृते च हनादि साहचर्येण जंतं धातुरूपांगस्यैव ग्रहणं। एतेन यकाभ्यवधानादस्याप्रवृत्तेनोक्त
यं विधिलिङोऽप्यावर्त्स्यत्वमित्यपास्तं। वलादित्वं नास्तीति। लिङः सलोप इति सलोपादिति भावः। निरपेक्षोऽस्यसाविति। अतो नित्यो
साविति भावः परः सामिकाः अनित्य इति। न सापेक्षत्वादिति भावः। एवं च ऋदनोरित्यादेरपि न सापेक्षत्वादनित्यत्वं बोध्यं।
तदं न तमस्त्येवेति। अंगस्य धातोर्वेति शेषः। न च एयं ल्लोपाविति पूर्वविप्रनिषेधेन गुणं बाधित्वा णिलोपप्रवृत्त्या लिघोस्यानि
वत्वाभावेनोपदेशेऽयोऽच नदं न तं दुरुपपादमिति वाच्यं। गुणात्परत्वादार्धधातुकस्येडिस्यप्राप्तानं नित्यत्वेन बाधित्वाचिएव
दिट एव प्रवृत्तेनेट्दोष इति भावः। नहि हिंसं नस्येति। भूनीप्रभृतीनामपि गुणोऽउपदेशेऽयोऽच नदं नत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यं। उपदेशाग्र
हणसामर्थ्यादिति। नत्सामर्थ्यादुपदेशग्रहणादपि नदं नत्वं विवक्ष्य न इति भावः। ज्ञंतं नस्येति। तदंतांगस्येत्यर्थः। उपदेशाग्र

शा॰ र॰

८६

हृत्सामर्थ्याच्छरूपविशेष्यमाशाया चान्तरंगविधिः। तेन चांगस्य विशेषणात्पुनस्तदंगविधिरिति भावः प्रकारांतरमाह। [illegible]
धिकरणेनित्यवमन्वयोपि न तत्सामर्थ्यादेव बोध्यः। [illegible]पदेशिवद्भाववहृति। तेन णिचो जं तत्त्वमिति भावः। [illegible] अस्यांतेगमेवागा
वयवस्तेन न्यायेनेति भावः कारित्यत्र तदंतांगत्वव्यपदेशिवद्भावेन। आरितेस्तत्रोभयमपि व्यपदेशिवद्भावेन। स्मारितेस्तत्रो
भयमपि मुख्यमेव। तदंतांगस्येति व्याख्याने इति बोध्यं[illegible] एवद्धुद्धिरिति। चिण्वद्भावप्रयोजनं हृद्धिरित्यर्थः। हृद्धिरंतस्य हृद्धि रु
पधावृद्धिश्च दीर्घ श्लोक इति। शामिता शमितेत्यादौ। अत्र दीर्घे चिण्वत्त्वं नासिद्धं। आभीयासिद्धत्वस्यानित्यत्वात्। [illegible] चेति।
सच प्रयोजनमित्यर्थः। दृशाधातोश्चिण्वत्त्वं नियोगशिष्टं प्रसह्य। तिरेव चिण्वत्त्वप्रयोजनमित्यर्थः। चासिद्धत्वस्य चोपस्थितत
त्वाद्धि उवगत्यने। एवं च णिलोपमात्रे यमसिद्धो नान्यत्र। अतएव तत्सूत्रभाष्यारम्भाने चेन णिलोपः साधितो भाष्ये इति।

८६

बोध्यं। चौडिरिति नचाचामादेरित्यनुवृत्त्यानिस्तारः। दरिद्राय्यके दोषापत्तेः। दद्याविति। औत्वं नूनमेणित्वाभावपक्षे चरिता
र्थमिति भावः। असला दित्वादिति। इकोऽसलित्यतस्तनुवृत्ते रिति भावः। अननुवृत्तावप्याह। सस्यपीति। विशेष इति भाव
इति। वाक्यार्थबोधकाले वाकाभावेन हनेरपि सीयुटः संबंधेन तस्य निरवकाशत्वाल्लक्ष्यसंस्कारवेलोपस्थितत्वबाधः।
सीयुडनुवृत्तविषये चरितार्थ इति भावः। व्याख्यानत इति। निरवकाशत्वरूपस्य बाधबीजस्याभावादिति भावः ग्रंथार्थे ति
।निरवकाशत्वरूपेत्यर्थः। परसप्तमीति। विषयसप्तम्यात्वनंगत्वेन विप्रतिषेधायोग इति भावः। इत्यस्यासंबंधे चेति।त
त्संबंधे हि सीयुधात्मनेपदस्य विशेषविहितत्वाच्चिण्वत्वस्यापवादत्वेनायुक्तो विप्रतिषेध इति भावः। स्यानंतस्येति। एत
त्सुध्युपास्य इत्यत्रोपपादितं। अष्टत्रिंशत्सरव्या सर्वथा दुरुपपादैवेत्याह। अष्टत्रिंशदिति। घ्राद्रिरिति घ्राद्राव

धा॰र

७१

नूद्दिरित्यर्थः। केयङन्तंयेइति। अत्राहु शिवीजं तु ङुकालो चूकमेर्णिङ इतिसूत्रेभाष्यप्रामाण्येन यङाद्दावस्य पाठोऽसांप्रदायिक
इत्यत्र निरूपितं। यङोऽचि लोपस्येति। यङ्लुक्विदीर्घो भवत्येव। नहि यङ्यङ्लुकोरर्थे स्वरे वा विशेष इति भाष्ययोर्न विरोधइ
ति भावः। संज्ञापूर्वकेति। घञर्थे के साधुरित्यन्ये। इति भावकर्मप्रक्रिया। फलांशेति। व्यापारसमानाधिकरणफलांशेत्य
र्थः। किंतु कर्तृत्वमेवेति। कर्तृत्वाप्राप्तेः परत्वाच्चेति भावः। कर्मस्यात्क्रियेति। क्रियायाः कर्मणा साधने न तुल्यत्वा संभवा
दिति भावः। लकारेणेति। लस्यानिकादेशेनेत्यर्थः। लट्स्याश्रवणाद्दाह। न व्यंजनयेति। पक्षांतरेण। यगः प्रतिषेधो वा
च्य इति वार्तिकादिपक्षेणेत्यर्थः। ननु पस्याप्यत्वं। नत्स्यानिकादेशोपस्याप्यत्वं। कर्तेति पदलाभोपायमाह। कर्तरीति
।कर्तरीति। कर्तृस्यनेत्यर्थ इति। यथादर्शनारोहणाभ्यां विषये त्यभूते च विशेषानुपलंभात्कनेति भावः। अन्येषां मतइत्यर्थ

७१

376

मभिप्रेत्याह। उद्देश्यतापीति यत्र धात्वौ यन्निष्ठोंऽश उद्देश्यः स तत्स्य क्रियय इत्यर्थः। उपरिगमनेनेति। आङ्पूर्वस्य रुहेर्गत्यर्थत्वा
दिति भावः। दिङ्मात्रमिति। अजां ग्रामं नयतीत्येवोदाहरणमित्यभिमानः। यत्तत इति वदिति। न च यत्र कर्मोकांक्षा स सकर्म
क इत्युक्तं। शब्दस्वभावकल्पनापेक्षयार्थकल्पनस्य युक्तत्वान्। किंच गच्छतीत्यादौ नामकर्मकत्वापत्तिः। न च हि क्के सेवाकांक्षा
ननु कमिति अनुभवसिद्धमिति दिक्। यद्यपीहेति। न च संयोगः कर्मत्वोपयोगी इत्यंशः कर्तृत्वोपयोगीति बोध्यं। कर्तृत्वमे
वस्यादिति। परत्वादित्यादिः। मेरेस्त्वन्यनिष्ठाभ्रमस्त्वन्यकर्मत्वमुपपन्नमिति भावः। एवं स्थिते। संयोगस्य कर्मत्वोपयोगित्वे निरनु
कूलव्यापारस्य च कर्तृत्वोपयोगित्वे स्थिते। तदीयकर्तुः। कर्मस्य क्रियाश्रयाः कर्तुः। इह कर्तृ सक्रियाकर्तरि। अवस्थाविशेषेति।
पच्यमानत्वावस्थानत्यागवस्थादिरूपेत्यर्थः। नमाभ्रोत्स्येवेति। स्पर्शानेर्गमिवन्। कर्तृस्य क्रियत्वात् प्राप्तिरित्यपि बोध्यं। एवं स

जसीति। उकारीत्वाद्दोषाभावादिति भावः।। किंचाचोत्सनिरूपफलाश्रयत्वयोर्युगपदेकत्र विरुद्धत्वयोपाधिभेदेन भेदस्याव
श्यवाच्यतया मुख्ये कर्तर्येवात्र प्रत्ययो न तु कर्मकर्तरीत्यपि बोध्यं।। नयत इति। अत्राजानिष्टं शास्योद्देश्यतात्कर्मस्य क्रि
योग्यमिति भावः। स्वजन्यात्मानमिति। स्थूलोपाधिविशिष्टस्य कर्मत्वं सूक्ष्मोपाधिकस्य कर्तृत्वमत्रेत्यर्थः।। कृत्स्नः।। विक्लेदनानः
।उक्तविवक्षया।। औपाधिकभेदनिबंधनत्वात्।। येन चिण्वदिट् इति। दुहस्नुनमां न ऊनाविल्ये व सिद्धे युक्तिरणाविल्यस्यैवेयर्थ्या
पनेश्चेत्यपि बोध्यं।। ध्वनितं चेदमार्धधातुके इति सूत्रेष्टभाष्ये।। न चत्यकेयरस्य तु प्रमादः।। तस्मिन्कर्तव्ये इति।। निषेधे कर्तव्येर
त्यर्थः।। कर्तृचिण्ग्रहणयोरिति।। मिलितयोरित्यर्थः चिण्ग्रहणसामर्थ्यं तु सूपपादमेवेति बोध्यं।। न चैव वर्णितत्वादिति।। चि
णनिषेधस्य चिणः कार्यत्वेनातिदेशो विधिचिण्वदिति भावः।। कथमिति चिंत्यमिति बोध्यमिति कश्चित्।। नेतीति।। नयगिनीत्यनुवर्त

तइत्यर्थः। तस्मिन्नेव विषये इति। नेन ककतीह कुत्स्नानापाः दाइत्यत्र नाडीलिके वा नशिश्यनेवलवा अस्यैव कर्तुः कर्मवद्भा
वेन यको विषयत्वाभावादिति भावः। कैयट इति। णेरणाविति सूत्रस्थेत्यादिः। इति कर्म कर्तृभक्रिया। वाक्यार्थ इति। गोकु
लेवत्स्याम इति वाक्यार्थो वा सक्रियेत्यर्थः। क्रियायां विशेषणमिति। संबोधनविभक्त्यंतत्वादिति भावः। परिचाय्यमिति।
ज्ञाप्यमित्यर्थः। चायृधातो रूपमिदं। कलिंगानामेति। बहुवचनांतपाठः। वर्णयंतीति। हरदत्तादय इति शेषः। नकथमि
ति। नच वासरूपन्यायेन सोपि। सारूप्यात्। अनुबंधकृतवैरूप्यस्याग्रहणात्। आदेशकृतासारूप्यमादाय वासरूपा
महर्त्तेश्चा। अतएव हशश्वतोर्लङ्चेति लिङ्समावेशार्थश्चकारः सार्थक इति भावः। भविष्यत्सामान्ये इति। इदं भविष्यति ग
म्यादय इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। बाहुलकात्स्वः पद्दयोगे त्युडिति कृत्यल्युट इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। उत्तरमपि योगत्रयमिति।

१४

ग्रा॰२

८१

अपिनालिङ्ःचोर्ध्वमौहूर्तिकइतिचतुर्थस्यापिग्रहणं। नचनद्विषयेनघतनत्वासंभावः। आगामिन्याराज्ञेः पूर्वार्धस्यच
रममुहूर्तादुपरितनकालस्यनत्वसंभवात्। अतएवतत्सूत्रोदाहरणेआगन्तावेतिवक्ष्यतिइतिबोध्यं। पूर्वेणेति। लिङ्स्य
मानसिद्धौलिप्स्यायाअपिसंभवादितिभावः। आर्थिकमुत्तरमिति। एतेनकरद्देतिप्रश्नेइदानीमित्युचितं। किंचगमनस्य
भूतत्वाद्दयमेवइत्यप्युक्तमित्यप्युक्तमित्यपास्तं। मस्याख्यानमाकरेइति। भूतत्वमकारकबोधेत्वनभिधानमितितदा
शपः। वचनमिदमिदमिति। लिङ्थ्यैस्यष्टं। सूत्रमास्त्विति निष्प्रविधायकमित्यर्थः। वाधनमत्रनिवृत्तिः। प्रथमेति। अवर्ते
स्मादिः देवत्रातइति। इदंज्ञाछोरितिसूत्रेभाष्येस्पष्टं। सत्वंमास्त्विति। अकश्चितीति अत्रैवकार्यं। यद्यपीइष्टमआर्थककश्चि
घोगेइच्छार्थोपपदासंभवएवेतिनतस्योपयोगः। कश्चिज्जीवनीत्युक्तेजीवनंमधुरिष्टमितिमनीयनेनतस्येच्छार्थत्वमितिभा

८१

380

वः।इत्यवोच्यतामिति।येनलिङ्नविष्यतीतिभावः।अनुकर्षप्रसंगादिति।तस्याभावेत्युस्यसूत्रस्यप्रत्यासत्त्यायत्रशब्दे
नकामप्रवेदनावगतिस्तत्रैवप्रवृत्तिःस्यादितिभावः।बाधनइति।परत्वादितिभावः।तुमुन्तुभावे॰कामप्रवेदनेचरितार्थइ
तिबोध्यं।बाधेतेति।अतःपुनर्लिङ्विधानं।अत्रापिसूत्रेसमानेत्याद्यनुवर्त्ततेइतिबोध्यं।तदभावादिति।परत्वविषयेवास
रूपन्यायाभावाच्चलोट्प्राप्तेत्येतदपिबोध्यं।तुमुन्परमनुवर्त्ततुमन्।विषयेस्यलिङोविधानादयंभावएव।तेनेछन्कु
र्वेतीत्यत्रायंलिङ्दुर्वारइत्यपास्तं।ध्वनितंचेदमिच्छार्थेष्वितिसूत्रेभाष्ये।उपक्षीणत्वादिति।एवंचशब्दानुपस्थित्यानयोर्वा
क्यार्थमर्यादयासंबंधबोधानुपपत्तिरितिभावः।नशाहा।पदार्थसंसर्गइति।ननुशब्दयोःसंसर्गोवाक्यार्थइतिभावः।शब्दोभा
सनइति।शब्दस्यस्वविशेषणकोपस्थितिःकार्यमितिभावः।ननुशाब्दान्तरमिति।एवंचनयोर्वाक्यार्थविधयासंबंधोदुरुपपा

ग्रा॰ ९

९०

दः उत्तरवर्तित्वादिचानियतमितिभावः संबंधोस्तीति। अर्थ दूरकः संबंधो न संभवतीत्यर्थः। विद्यमाने एव देवदत्तेन कृतौ।
नामतीतत्वस्यानागतत्वस्य वा प्रतीतयेऽयं प्रयोगः गोधर्मस्य संबंधिन्यारोपाद्दासीद्भवितेत्यतीतानागतव्यपदेशस्तत्सत्वं
चनन्निष्ठदरिद्रत्वप्रकाशनं। नच तदस्यास्तीत्यत्र संख्यावद्वर्त्तमानकालोऽविवक्षित इति वाच्यं। भाष्यादिविरोधापत्तेः दृढ
नमानयेत्सुकेऽतीतदंडस्याप्यानयनापत्तेश्च। तस्मात्सप्रयोगएव तत्सूत्रप्रवृत्तिं विना दुर्लभ इति भावः स्पष्टं चेदं भाष्ये। अ
तीतानामपीति। अतीतनदर्थप्रतिपादकानां धातूनामित्यर्थः। अयमपि दोषः। उक्तव्यवस्थाया असिद्धरूपः। किंसूत्रे
णेति। स्पष्टं चेदं सूत्रप्रत्याख्यानभाष्ये। अत्र पक्षे वसनादर्शत्सादोदर्शनकालिकं वा तस्य वर्त्तमानत्वं बुद्धिस्थीकृत्यप्र
त्ययः तत्फलं च दर्शनेन तत्समानकालत्वप्रत्ययः शतस्य लक्रिययोः समानकालिकत्वप्रतीतेरेवमेवानुचोत्सन्नेवव

९०

चनलोपंचोदितास्मइतिसरूपसूत्रस्थभाष्यप्रयोगोपपत्तिरितिबोध्यं।नपौर्न्यर्थोहिस्वविधिरिति।क्रियासमभिहारेद्वि
त्वमात्रंविधीयतामितिभावः।स्यायनएवेति।धातुसंबंधाधिकाराच्चेत्यपिबोध्यं।यथाविध्यर्थंवचमिति।यथाविध्येवेतिति
यमार्थंवचनमित्यर्थः।पूर्वस्मिन्नेवेति।नियमस्तुनअन्यत्रनस्याप्राप्त्यानियमवैयर्थ्यापत्तेः।नद्भमसादिति।द्वित्वमकरणं
भाष्येपाठात्तत्कृतसूत्रेपिक्रियासमभिहारेलोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्यहिभवतइतिवक्तव्यमितिपाठाच्च।अतएवेदं
द्वित्वंलोडंतविषयमेवेतिभावः।अनुवादित्वेति।पश्चात्कथनमात्रेत्यर्थः।नतुव्यवहितगर्भइतिभावः।सूत्रप्रत्याख्यानेति
।यथाविधीतिसूत्रप्रत्याख्यानेत्यर्थः।पूर्वत्रापीति।सक्तून्पिबेत्याद्युदाहरणेपीत्यर्थः।द्वित्वादिति।द्वित्वंक्रियासमभि
हारइत्यनेन।आदिनापुनःपुनःशब्दप्रयोगइतिबोध्यं। ।इतिलकारार्थप्रक्रिया। ॥इतिदीक्षितनभट्टोजिपौत्र^

॥ ॥ राम ॥

ग्र·र दीक्षितहरिविरचितेलघुशब्दरत्नेनिर्ऊंनं समाप्तं॥ ॥श्रीसरस्वत्यैनमः॥ राम ॥

॥ राम राम

॥ ॥छ॥ ॥

८१

८१

(नं. ४४)

॥ अथश्री शब्दरत्नाख्यो ग्रंथः॥

॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥इत्यनुवर्तनतइति।शबादीनांसार्वधातुकत्वाद्यर्थमितिभावः।तेनलैःसार्वधातुकानुदात्तत्वसिद्धिः
।इतिदिगिति।शपिधातोरितिसूत्रात्तदनुवृत्त्यासिद्धेस्पष्टार्थमेवायमितिदिगर्थः।कृत्वाइत्यधिकारस्येति।अतएवतएवुल्
नचोरत्यन्ताद्दिषुपाठेनाकारि।स्पष्टंचेदंभाष्ये।बाधेसतीति।येननाप्राप्तिन्यायेनेतिभावः।भाष्येएवंतात्पर्येयःकृद्दित्संज्ञा
प्यइत्यवायेइत्यस्यसंबंधमाश्रित्ययकाव्यवधानेसमाहितं।नत्वादित्वमिति।नहत्त्वनित्यर्थः।गुरुभूतक्लेशसाध्यनियमार्थत्वे
चलस्यानुसारिभाष्यमेवमानं।कृतमात्रेति।अतएवकार्यातरारणिभाकृतानिएयंतेनभवंति।भूतपूर्वाद्दर्पीति।आर्धधातुकेवि
वक्षितेऽकारलोपइतिभावः।स्पष्टंचेदंभाष्ये।इतिभावइति।यद्यपिप्रत्ययःपरश्चेतिशास्त्रादार्धधातुकस्यपरत्वेनैवविवक्षेति
परवृद्धिनिमित्तत्वेनपरनिमित्तत्वमस्त्येव।स्पष्टंचेदंद्विर्गोर्लुगनपत्यइत्यत्राकरे।तथापिआर्द्धधातुकेत्यादेःपरसप्तमीत्वेन्

ग्रा·र· इदंमूलमितिनत्वं। इतिज्ञानेनाणोलोपेइतिप्रकृत्यतत्रयत्नेनाणेर्नविशेषः। यद्वंतस्यअनुकृत्वाभावात्। इष्टानिष्टधात्वोरिति। अ

१ अ·गा·२ नेनहिणोपास्तेशोविधीयते। अनुबंधानेकांतत्वेतुनेदंसिध्यति। एणशादीनांवाक्यार्थबोधेनतंप्रत्ययत्वज्ञानेसर्वेत्संज्ञाप्रवृत्तो

अ·स्व·३ पदेशोत्तरकालमेवप्रवृत्तेरुपदेशे तत्सन्निधानकृतासारूप्यंदुर्निवारत्वात्। पूर्वैर्णोति। पोरदुपधादित्यनेन। नदिंतइति। नचसा

धुरितिप्राप्तिनीयइत्यर्थः। षष्ठ्यादुर्वारत्वादिति। अवंतत्वादितिभावः। नचात्रतद्धिताधिकारात्कथंतस्मादितिः कृदंतशक्त्योपस्थि

अ कां·५ तार्थनिरूपितकर्तृत्वसत्वेनात्रप्राप्तिः कृतपूर्वीत्यत्रतुनैवं। नहृदुकेनतस्यस्वार्थेतेनष्णकाभिप्रयोगाभावेनसक्रियाइणायामपि

कृदंतशक्त्योपस्थितार्थकर्मत्वाभावात्। तद्धिताधिकेष्वित्यस्याधितद्धितांतशक्तिमात्रसहकारेणोपस्थितक्रियाकर्तृकर्मणो

२ अर्थः·६ र्नेइतिभावः। करणत्वविवक्षयेति। कर्तुःकरणत्वविवक्षयेत्यर्थः। मतमाश्रित्येत्यनेनतन्मतस्यपूर्वोक्तस्वरीत्याऽयुक्तत्वंसूचितं

387

त्तिनास्य परिहारस्यायुक्तत्वं सूचितं इति दिगिति। अत्र पक्षे कृत्यानामिति सूत्रे विभक्तेन कर्तरि वेत्यनेनानुभयप्राप्तिविषयेण॰
विकल्पान्नतीये निबोध्यम्। नमभवनीति। संज्ञापूर्वकत्वस्यासत्वेपि प्रथमोपस्थितमस्त्यपवाधापेक्षया पश्चात्प्राप्तवृद्धिबाध
एव भाष्यप्रयोगात् आप्य इति बोध्यं। नियमो नास्तीति। हाने तु नियम एवेति भावः। संभक्तिर्वरणं याच्ञारूपं। वृञ्वरणे इत्यत्र
वरणं स्वीकारस्तत्र निरोधरूप एवेति भावः। सर्वं निरुक्तमिति। भाष्ये कस्मिंश्चिद्धौ हृओ ग्रहणं कर्तव्यं। इह मा भूत्। वार्या ऋत्विज इ
तिकर्मणि निरुपपदो ग्रहणादिति भावः। ईड इति। अनएव वृद्धिर्न। अत्र च प्रसिद्धित्वादिरणस्य च ग्रहणेनेनाध्येयमिति॰
सिद्धम्। आत्मनेपदिन इति। आत्मनेपदघकारवृद्धिकरणमकृतिभूते ईडवंदृशसाहचर्येणानात्मनेपदिन एव क्याद्वै
ऊहन्नाद्वेन ग्रहणं। एतेन पूर्वोत्तरसाहचर्यादीड इति सूत्रे उभयपदिनो ग्रहणमित्यपास्तम्। पूर्वोत्तरयोरेकैकस्योभयपदित्वाभा

२

ग्र·र·
२

वाच्चेतिभावः।विषयसप्तमीति।इदंचाचः कर्त्तर्यकीतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं।परसप्तम्याश्रयणादिति।वस्तुतोविषयसप्तमीत्वेपिये
विभाषेत्यत्रजनादिसाहचर्येण पादिप्रसप्तयोत्पत्तिकालेनांतनत्वेनैरेवनेनात्वविधानेनात्रनदृप्राप्तिरितिबोध्यम्।यस्त्वत्रयोने
ति।वरः सुपीतिचकारस्मामइत्यर्थः।नद्विनेनापीति।यतेनतिद्वेषः।इतिदिगिति।उपपदसमासतत्प्रयुक्तत्वणादिसिद्धिर्दिग
स्तः।ममत्वमेतिलुप्तसप्तमीनिर्देशात्तरसिद्धमितिबोध्यम्।किंचामावस्येतिसहस्तंपतोनावइत्याघुटान्तस्यादंतस्वरितंलिष्य
नेइतिबोध्यम्।लिंगाच्चेति।एवंदंतद्रधानोस्तनत्वस्वरविधानेलिंगमितिभावः।भाष्यादीतिनत्रोभयविषयवार्त्तिकस्यैवपाठा
दितिभावः।उपपदसमासासंभवेपीति।उपपदत्वाभावादितिभावः ततएवकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोपिबोध्यः सानुबंधकत्वादि
ति।नचानयालुग्विकरणपरिभाषयाचोभयोर्ग्रहणापत्तिरितिबोध्यम्।उदिश्रयतियोनीस्वादेशप्रसिद्धत्वेनयोनेरेवग्रहणमि

२

स्याद्यापात्। योनिरिति। उत्पत्तिस्थानमित्यर्थः। सायस्मिन्निति। असंमतिरिति बहुव्रीहिरिति भावः समिध्यमानवतीसमिद्धवत्यौ
ऋग्विशेषौ। प्रक्षिप्यमाणेति। प्रक्षिप्यमाणसमित्करणीभूतेत्यर्थः। निर्मितं स्थलमिति। अग्निस्थापनादिति भावः अन्ये त्वर्थे वि
ति। लिङ्ग्चेति विशेषविधानेन लोपबाधे सिद्धे अत्र तु मनुग्रहणं चिंत्यप्रयोजनमित्याहुः। अनित्यताज्ञापयितुं शक्येति। तन्न
ज्ञापने च शक्ति लिङ्गविषये नष्टभावशंकावारणाय च सार्थक इति भावः। भैषाद्यर्हादिसूत्रविषये तु अप्रवृत्तेः काचित्कत्वाद्य
सरूपप्रवृत्तिरिति तात्पर्यम्। कृत्यल्युजग्रहणेन चेति। ण्वुलः प्राक्कृत्या इत्यधिकार इत्यर्थस्तु व्याख्यानेनापि सुलभ इति भा
वः। इति कृत्यप्रक्रिया। भाष्यकृतोक्तमिति। एवं च तत्र ण्वुल्ल्युटोरनभिधानं बोध्यम्। इहहीति। शीआनुश्या अदिति वा
नष्टेद इति भावः वार्त्तिकमिति। नलोपविधायकमित्यर्थः। एवं च तत्र ण्वुल्ल्युटोरनभिधानं बोध्यम्। शिल्पिनीति। नद्विष

शा. २.

३

यकमन्नास्तच्छिल्पवनिगानकर्त्तरीत्यर्थः। आप्तिर्वेध्येति। सोपसर्गे तु पूर्वेणैव सिद्धं। न च तत्रापि सुपीति योगविभागात्कप्राप्तिः।
आतो नुपेति सूत्रारंभसामर्थ्यान्न तत्कर्मण्युपपदे प्रवृत्तेरिति भावः। अप्युगिति। सुपीति कोनोक्तयुक्तेः। यद्वा सत्सु इति सूत्रे उपस
र्गेपीत्यनेनात्र प्रकरणे सुप्युपपदे नोपसर्गग्रहणान्नेति भावः। पूर्वेणैवेति सुपीत्यनेनेत्यर्थः। अत एवास्य नित्यैकवचनांतत्वं
न तु धाकादिवत् द्विवचनाद्यपीति भावः। नित्यसमासार्थमिति। नित्याधिकारस्योपपदसमासार्थमित्यर्थः। अकर्त्तरि केइति।
अत एव प्रतिष्ठंतेऽस्मिन्धान्यानीति प्रस्थइति भाष्ये व्याख्यानं। चित्स्यइति। इत्संज्ञकचकारवत्स्यइत्यर्थः। परिभाषालभ्येति अ
नासत्तिकत्वेन सकर्मकत्वेन चास्यैव ग्रहणं बोध्यम्। हरद्ताद्विभिरिति। अनेन भाष्यकृता नप्रत्याख्यानमिति ध्वनितं। तेन हे
त्वाद्विग्रहणस्य सूत्र एव निवृत्याचैषुकृत्रः प्रत्ययद्वयमपीत्याशयेनाचार्येणोक्तमिति सूचितं। अत एव। अचारस्य बाधादेवेति

स्य। इति कृतः। अस्मिन्पक्षे। पचादिपाठपक्षे। एवं च पक्षभेदे फले क्वाप्यन्यासकृता पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित इति कश्चित्। भाष्यावेसु
क्तमिति वीजं। तरमपि पूर्वसूचितमिति बोध्यम्। तदंतविधेः सिद्धा विति। उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदस्याप्यविशेषणादिति भावः। मुमू
प्रवृत्त्यर्थमिति। अन्यथा परत्वान्नुमुप्यनजंतत्वान्नस्यादूत्स्व इति भावः। समीपपर इति। समीपमात्रपरो व्याख्यानादित्यर्थः। समीपः
समीपस्थाः स्तविहितः स च खितोतिहत्स्वविधायकविहितो नुपस्थितत्वादित्याशयेनाह समीपः। खित्यनव्ययेत्यादिके यद्दस्य
थमिति। अत्रारुचिवीजं उदित्सति कूले उपपदे रुजिवहोरंतनरः प्रत्ययइत्यर्थेन स्थितिः। नेमाग्न्धानोरिति नियमात्त्वानिप्रसंगः। उप
पदसंज्ञालिंगं तु प्रथमार्थे सोत्रीस मम्येवा न तु सर्वापीत्यन्यत्र प्रपंचितं। उत्तरार्थत्वमेवोपपादयति दिर्घंतपद इति। सुप्यजातादिति
सिद्धे इति। उक्तमिन्नीत्यत्र बहुव्रीहेश्वांतोदात्तत्वानुजानिपूर्वादिति ङीषद्रत्यत्रापि अजातादिति निषेधो दुर्वार इत्यरुचेराह। गि

रसः शीर्षेति। प्रविश्यतेति। षष्ठीनमेनन्। पाठान्तरे। कपाटेति पाठे। हरदत्त इति। बाहुलकात्कोरार्टजित्यन्ये। गति समासेति। अंत
स्य गतित्वादिति भावः। अगत्येति। एवं च अंतोस्युदे विषयः। केवलः स्युन इति भावः। स्पष्टीकरिष्यन्त इति। एवं च नञ्त्व्यर्थमेवेति
भावः। नन्वत्रैव कर्तृत्व प्रचर्यार्थे नत्वकर्मण्युपपदे एको न्यत्रापर इति। न च भुवोऽकर्मकत्वात्कर्मणीत्यस्यासंबंधे उक्तार्थे फलाभा
वोर्थान्तरे सकर्मकत्वेप्याद्यारीनां अयर्थत्वासंभव इति वाच्यम्। अंतर्भावितण्यर्थस्य करोतिपर्यायत्वेन तद्योगे कर्मत्वस्य अ
र्थयोगस्य चेसंभवात्। एवं च तत्रैव प्रवृत्तिः स्यात् कर्मणीत्यस्य निवृत्तौ मानाभावात् कर्तृग्रहणाच्च सर्वत्र प्रवृत्तिरिति चेन्न। अंत
र्भावितण्यर्थस्य भुवोऽप्रसिद्धत्वेनात्र ग्रहणाभावात्। ध्वनितं चेदं भुवो भाव इत्यत्र भाष्ये। रमिजपोरप्यंतर्भावितण्यर्थत्वसंभवेन
तन्वेरम इत्यस्यासिध्यापनेश्च। नहि तत्रापि कर्तृग्रहणमस्तीति दिक्। डुआगमेनेति न चेकाराभावे रत्वस्य चरित्वं स्यात्। व्याख्याने

ननिर्णयसंभवेनास्तत्वेति भावः। तत्सामर्थ्यादिति। तत्सामर्थ्याच्च प्रतिपदोक्तपरिभाषायास्तदनुबंधकपरिभाषाया असिद्ध
त्वपरिभाषयाश्च बाध इति भावः। चिंत्यमेतदिति। स्पष्टं चेदं भाष्ये। कर्त्तृप्रत्यय इति। तत्सामर्थ्यादस्यानित्वमिति भावः। तदाह सुचं
न इति॥ कथमपि सिद्धेरिति। न च युक्तं नेत्यत्र विशेषः नकारप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन स्वरूपोर्थयुक्तं गभावस्याधृनित
त्वात्। इतिदिगिति। अत एव सत्सूद्विषेति सूत्रे सदादिसुपूर्वग्रहणं कर्त्तव्यमिति भाष्यं संगच्छते। कर्मकर्त्तरीति भाष्ये तत्त्वध्यारोपि
तमेषणपक्षेप्यस्यानिर्दिष्टा॥ निर्दिष्टेति। असंज्ञात्वात्सूर्वपदादिस्यस्याप्राप्तिरिति भावः। नीरूपप्रत्ययेति। नीरूपोयः प्रत्ययः
क्विप्तद्विषयमित्यर्थः। वासरूपसूत्रे भाष्येप्यातमनाय इति दंत्यपाठ इति भावस्तदाह। नेनेति। संप्रति तु भाष्ये मूर्धन्यपाठो दृश्य
ते तस्याप्रामाणिकत्वेनीरूपाद्धातोर्विहितप्रत्ययविषयमित्यर्थः। तेनेत्यस्याय पर्येत्यादिदंडकपठितनयतेर्धातोरिति शेषः। अत्र

शा·र·

निर्णयो बहुश्रुतेः कार्यः पूर्वसूत्रे। जनसनखनक्रमेति सूत्रे। आकरः। हत्यादिः। अज्ञसाहचर्यमिति अज्ञसंबंध इत्यर्थः। तेन
यस्मात् स्मासेरङ् न तत्रैवेत्वमिति भावः। हशोय इति। परस्मैपदे दृशेभ्यः सर्त्यादिभ्यः परस्य च्लेरङित्यर्थ इत्यभिमानः वस्तुतः
परस्मैपदेष्वाङित्यन्यत्र निरूपितं। पावानः इत्यस्य वनिपा सिद्धिमाश्रित्येवमवकारादावित्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानादा
ह। भाष्यकारीयेति। इति पक्षे इति। धीर्दधानेध्यीयनेर्वेति ध्यायतेः संप्रसारणमिति वार्तिकस्य भाष्यानुगुमास्ये त्यत्र हलीत्य
स्यानजादावित्यर्थे लक्षणे इत्यपि बोध्यम्। न सक्षेप्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वेपि स्थानिवद्भावस्य सुलभत्वात्। एतेन
।प्रत्ययलक्षणसूत्रस्यालुविधौ विधौ विध्यर्थत्वेन। निष्कर्षे त्विति। नियमार्थत्वेत्वित्यर्थः। कक्षिपाविति। वासरूपन्यायेनेति
भावः। कृतत्वमिति। शंकरोतिनच्छीला शंकरा परिव्राजिकेत्यत्र परत्वात् प्राप्तमित्यर्थः। बाधेनेति। न च कस्य परत्वाद्बाधेन स

रूपनयाचवासरूपामक्तस्यानित्यवाधेपिक्किमेनन्यायेनसुलभइतिवाच्यम्। धातुग्रहणाद्धि ध्वंतरकल्पनेन नत्सामर्थ्याद्देला
दिषुपरत्वात्प्रामस्य रस्येववासरूपन्यायेनपुक्त्राप्तक्किपोप्यत्रवाधात्। नचपुरस्तादपवादन्यायेनरस्यैवायंवाधकोनक्कि
पइतिवाच्यम्। येननाप्राप्तिन्यायेनरस्यैवायंबाधकोनक्किपइतिवाच्यम्। येननाप्राप्तिन्यायेनक्किपएववाधइत्यपिवक्तुंशक्य
त्वात्। तस्माद्धात्वसामान्यपेक्षयोभयोरपिसवाधकइतिस्थः कचेतिवाधकवाधनार्थं। नचस्थःकचेतिचोऽनर्थः। वासरूपन्या
येनकस्याभावेक्किपः सिद्धेरितिवाच्यम्। अस्यधातुग्रहणाभावेऽपवादत्वेपिक्किवपवादत्वाभावेन धावेन धातुग्रहणवाधि
तक्किपश्चविनासाधयितुमशक्यत्वादितिस्पष्टंभाष्ये भाष्ये। इतिभविष्यतीति। अंतवत्वेन धातुत्वाच्छस्य इत्याद्यावानो धा
तोरितिलोपसिद्धिः। स्थानिवत्वेनुनापूर्वविधित्वादितिभावः। ईत्वाभावार्थंचेति। धातुग्रहणसामर्थ्यात्क्किपोऽप्रासेरितिभावः

ग.र.

मेवमिति। अयं भावः। पूर्वधर्मावच्छिन्नो देशस्य कविधित्वेन हृदनिङ् इति सूत्रस्य भाष्यरीत्या स्थानिवत्वस्य दुर्वारत्वात्। न च
धियाविस्तादावियङ्न्यायरीत्या पूर्वरूपस्य स्थानिवत्वस्यादिति वाच्यम्। आकारात्पूर्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नो देशस्य कत्वाभा
वात्। इवर्णेन धानो हि सः। एतेन जुहुवतुरित्याद्यसिद्धिः। अत्र पक्षे इत्यपास्तम्। धियाविस्तत्रैकादेशः स्थाने हल इति दीर्घप्र
वृत्तेश्च भीईभियइति स्थानिवत्सूत्रस्य भाष्यं तु सोत्रत्वादियङ्। लोके त्वीदृशप्रयोगो साधुरेव परनिमित्त इत्यत्र परो स्था
निभूत एव गृह्यत इत्यत्र न मानं नान्यत्वे ङिन्यन्यापस्यापवादे विषयत्वेन दृशविषये ऽहनेरिति दूषणं नरमाह। अ
काविस्तादिगतिकारकेति। स्याधानोरं नर्भावित्स्यर्थत्वेऽशाशब्दार्थस्य कर्मत्वेन कारकत्वमिति भावः। उपसर्गेण र
मिति। पंचम्यं नोपसर्गपदे न भिन्नं वाच्यं न रशब्दस्य समासस्तेनोपसर्गभिन्नमित्यर्थः। णौ नो सत्येवेति। साधुकारि

शब्द इति शेषः। साधुकारिणीति। वस्त्रवादिशब्देणिनिरिति शेषः। णिनिस्त्विति। नत्रैव शब्द इत्यर्थः। यद्यपि णिनिरिति। अ
नेन वार्त्तिककारिताप्यर्थं दर्शितं। नक्षिति। अत एवात्ममान इति सूत्रे यगर्थं कर्मकर्तृग्रहणमिति वार्त्तिकं शक्यं नैव सिद्धिमाह
श्रित्य भाष्ये प्रत्याख्यातं। अन्यथा ननारेरुप्रत्ययवारणाय वार्त्तिकमावश्यकमेव स्यात्। कर्मणि षष्ठ्येणि षष्ठ्येति। कर्तृषष्ठ्या
तु न समासः। आत्मग्रहणसामर्थ्यादिति भावः। इति प्राप्तमिति। पुंवत्कर्मधारयेत्यस्य न प्राप्तिः समानाधिकरणस्यस्यैव क× करणाधि
मधारयत्वात्। अत्राभेदान्वयाभावेपि पूर्वपदार्थस्यैवोत्तरपदेनाभिधानाद्वस्तुतः सामानाधिकरण्यमस्त्येव एकविशेष्य
कप्रतीतिजनकत्वस्यैव सामानाधिकरण्यपदार्थत्वात्। अत एव कुम्भं नेमहद्भूतेत्याशंकितः कर्त्तृत्वेप्यमहच्छब्दार्थस्यैव
महच्छब्देनाभिधानात्सामानाधिकरण्यप्रयुक्तपुंवत्त्वसिद्धिरितिदिक्। प्रत्ययः। प्रत्यय इति सूत्रस्य प्रत्ययपदार्थरूप इत्यर्थः

(३९८)

ग्रा॰र॰
७

स्त्रियांवर्तेनत इति।पुंयोगादितिसूत्रबलात्स्वलिंगत्यागेनस्त्रियांवर्तेनत इत्यर्थः॥नञोहेति।भाष्यप्रामाण्यादितिशेषः॥अस्त्रि
धिसामर्थ्यादिति।समाससंज्ञाप्रातिपदिकसंज्ञोत्तरंमध्येजातस्यनञ्मध्यपतितत्वादग्रहणेनग्रहणेपिनञ्द्वयपर्वत्वाभा
वज्ञापनेनेतिभावः।नचस्वमोरित्यस्याप्यर्थवत्त्वमोग्रहणज्ञापनद्वाराऽप्रवृत्तिःस्यादितिवाच्यम्।येननाप्राप्तामध्येपवा
दृन्यायेनचसामासिकस्याप्रवृत्तिनिमित्तज्ञापनेपिस्वमोरित्यस्याप्रवृत्तिनिमित्तार्थज्ञापनेमानाभावात्।अर्थवत्सूरिभा
षात्वनित्यत्वादत्रनप्रवर्तते।नचांतरंगेलुक्यमसि॰ उत्तरपदाधिकारेंतरंगपरिभाषायाअप्रवृत्तेः॰ अन्यथापरंतुपरस्सा
द्दावनुस्वारोनस्यादितिस्पष्टंभाष्ये।यत्रप्रातिपदिकस्यैवलक्षणामानसिद्धा।तत्रस्वलिंगत्यागोयत्रतुपरस्यलक्षणातत्रस्वलिं
गात्त्यागइतिमर्यादेतिदिक्।करणमिति।यजेस्त्यागकरणकव्यापारेशक्तिस्तत्र्यापाररूपभावनायाभाव्याकांक्षायांधात्वर्थ

स्यकरणत्वेनैवोपस्थितेः स्वतः पुरुषार्थत्वाभावाच्च सुखरूपः स्वर्गो भाव्यत्वेनान्वेति। त्यागस्य करणत्वं च भावनाभाव्यनिर्वर्त
कत्वमेव। सर्वत्र करणानामीदृशमेव करणत्वं संख्यावचनस्यापि ज्योतिष्टोमशब्दस्य तद्वत्त्वारोपेण त्यागसामानाधिकर
ण्यात्करणत्वं स्वर्गादेः कर्मत्वमपि भाव्यत्वरूपमेव। ननु फलाश्रयत्वरूपं। अत एवेदृशानां कामानां न पापदैर्नैवोल्लेख इति दिक्
। तल्लभ्यत इति। एवं कुमारशीर्षयोरिति सूत्रमपि कुत्स्यायामिति भूत इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं। ततः परिशेषादिति। तस्याप्युद्दे
श्यत्वेन लिप्सः पूर्वमेव निवेशादिति भावः इत्यवधारणेति। इति नियम इत्यर्थः। कालनियम इति। आनन्तर्यादिति भावः। नि
ष्ठात्विति। मध्ये पदार्थान्तरस्यापातेन तन्निवृत्तेरभावादिति भावः। प्रकृतिकालेति। तथा च भाष्यं। उभयतो नियमो यत्र स्यादिष्येवेति
क्विबेवेति। दृगिति। दृगर्थस्तु दृशिग्रहणेन निर्वाहस्यागतिकगतित्वात् विधायकत्वमेवैषां भाष्ये तूदासीनमिति। अनेनै

शा॰ र॰

८

वेति। अन्येषपीति सूत्रेण। द्वयोरपीति स्त्रीहिंसायामित्यस्यापि ग्रहणं बोध्यम्। नतिष्ठेति। एकदेशत्वादिति भावः। द्वाविंशतिरिति।
यद्यपि गृध्धत्वेनापि नत्वदर्श्यनेन तथाप्येन तथाप्येकीयमतं तदिति भावः। रदाभ्यामित्यनेन नत्वसिद्धिरित्यन्ये। पुनातेरिति
। पून इत्यर्थः। क्रमस्य ये चेति। भावे घञर्थे कप्रत्यये चेत्यपि बोध्यं रूपस्येति। इदं हनि कारेके ष्यमिमायेण। भाष्य मिति। वित्तो भोगे
निसूत्रे इति शेषः। आदितश्चेतीत्यस्यनेउतिशेषः। अन्यथेति। यद्यपि कर्त्ता सिद्धस्तथापि न ह्नननिमित्तत्वस्य विधेयत्वेन वि
शेषविहितेन कर्तृगननिमित्तत्वेन भावकर्मगतं क्तनिरूपितं निमित्तत्वं बाध्यत इति भावः। विकल्पेमामे इति। धर्षेरादित्वादिति
भावः। वित्तस समुद्यतमिति। अवैयात्ये भावादशवादित्वफलस्य सत्त्वादिति भावः। होढ इति रुदत्वे इति। घत्वाभावमात्रं निपात्यतामि
ति भावः। धातुविशेषणार्थ इति। इयन्निर्देशद्वारा धातुविशेषलाभार्थ इति भावः। अभ्युपेत्येति। इन्तिपं विनापि सेवेत्याहेश

पानिर्देशावतद्रूपनानिर्देशस्य कर्तुमशक्यत्वेन शब्दान्निर्देशादिउभावमभ्युपेत्येत्यर्थः। साभ्यासस्येति। एतच्च माधवरीत्येति।
वोध्यं। नयाचाहुश्चारिति। भाष्यकृत इति शेषः। आवर्तनेन उत्तिएने नादेः परस्येत्यादेः सस्यादित्यपालं। विवक्षितेति। प्रा
मापन्ने चेति सूत्रप्रयोगादिति भावः। भाजनं। भोजनपात्रं। इष्ट्वलिति। नचानेन सिद्धे तत्र लिङ्ग्रहणं व्यर्थं लुङ्लङ्भ्यां वा
धापनेः। अनुबन्धानिरिक्तक्तोपदेशिकासरूपत्वस्यैव वासरूपसूत्रे ग्रहणेन तस्येहाप्रवृत्तेः। अत एव लिडा लुङ् बोध्यते
इतिदिक्सिद्धानि नत्वादिनि। आरिवानित्यादौ गुणास्तु ऋच्छत्यृतामिति त्र ऋकारप्रश्लेषेण ऋधातोः पुनर्विधानाद्बोध्यः
।हरद्रनेत्यादि। अत्रारुचिबीजं तु विभाषापूर्वाह्लेति सूत्रे भाष्ये पपुष आगतं पविवद्भ्यमिति लौकिकविग्रहे ङसुमयो
गाह्लोकेपि ङसुरुक भाष्यप्रमाण्यात्संयोगान्तेभ्यश्छे ह्रस्वेव ङसुः कान चतुष्टं ह्रस्वेव उन रसूत्रेभ्योऽन्यत्र क्वचिदेवेत्यर्थ

गो.२

ज्ञापनार्थमिति। गतानुगतिकनयेति। गतानुगतिकनयेति। गतमनुलक्ष्यीकृत्य गतिर्यस्य न त्वेनेत्यर्थः। द्वित्वाभावादीति। आदिने
ईभावदीर्घत्वानि। अयं वृत्तिग्रंथोपि कसोर्लोके प्रत्नो साधक इति बोध्यं द्विरिमिति। द्विर्गर्थस्तु पदविभागस्यापि लौकिकत्वात्तत्र दीर्घ
स्योचित्स्येपि नदभावाय एषोदराद्वित्वस्यावश्यकत्वेन तेनैव सर्वसिद्धाविदं व्यर्थमिति। वस्तुतो न लक्षणेन पदकारेण अनुच
र्णोइति न्यायेन तथा पदपाठेभ्यांस्येवेति बोध्यम्। नेडूशीति। इदमेकाचउपदेशे इत्वस्याप्युपलक्षणं। इति पक्षे इति। अत्रारु
चिवीजं तुई यतुरित्यादौ यणादेशोससावकाशः। अचःपरस्मिन्निति पूर्वस्यैव विधौ न पूर्वपरविधौ एवं च सवर्णे दीर्घकृ
तेकादिनियमादित्यिकृतदीर्घस्येयादेशो निपातनादिति बोध्यं। नेनेति। अहृतमूहपरिभाषयेति भावः वस्तुतस्तु नइघपि नक्षनि
रितिनिरूपितं। व्याख्यानमेवेति। अत एवैकादिष्वस्य ई यूभवतीति भाष्ये दीर्घोच्चारणमसंधिश्चेति बोध्यम्। सामानाधिक

रण्यमिति। अप्रथमांतेनेत्यादि। आदेशयोरिति तिङ्रूपादेशोपस्थापकत्वं कर्मणोऽप्रथमांतसामानाधिकरण्याभावा
दाह। शानच्शानचोरिति। तस्यानिलकारे प्रकृत्यर्थप्रतिप्रतिप्रधानभूतकर्त्राद्यभिधायकत्वमेव कल्प्यते। एवं च कल्पितसामाना
धिकरण्यानुवादेन शानजादिविधिरिति भावः। इति सिद्धांतादिति। वस्तुतो विग्रहे इत्यनुसार्येव विशेष्यविशेषणभावः क्रियाप्र
धानमिति तु लोकेऽर्थबोधाय प्रयुज्यमानाख्यानविषयमेवेति निरूपितं। यावद्ध्यादेवेति। स्वरोद्देश्यकविधेरभावात्। हल्
स्वरस्वरभावेऽभावाच्च न व्यंजनस्याविद्यमानवत्वं। एवं हि पुनरिति। इह वृत्त्यनुसारिभाष्ये तु नह्यभावे प्रत्ययांतत्वमेवस्यादेवं
च कर्मणि शानज्नस्यात्। अतो लटः शानच्शानचावित्येतद्योगविभागेनायमर्थः साध्य इत्युक्तम्। अनुबंधग्रहणेति। एकानुबंध
केत्यस्याप्युपलक्षणं। न लिति। लट इति निर्देशेनेति भावः। वासरूपन्यायेनेति न च भिन्नार्थत्वात् तयोर्न तिङपवादत्वं ति॥

श·र·
१०

ङिहिसंख्यायुष्मदाद्यर्थोपिभासतेनेत्युक्तीतिवाच्यम्। युष्मदाद्यर्थस्यसमभिव्याहृतपदेनसंख्यायास्तदुत्तरसुपाप्रतीत्याऽ
विशेषादितिभावः। लादेशेष्विति। प्रत्ययविषयत्वात्तस्यादेशेऽप्रवृत्तेरितिभावः। अनुबंधग्रहणपरिभाषेति। एकानुबंध
कपरिभाषेत्यर्थः। स्थानेऽन्यमिति। लरुत्वस्यनिवृत्तेरितिभावः। युक्तेनसंयुज्यमाने इति। कर्तरिशप्त्रनस्येतिशेषः। अप्र
धाने। ऋत्विक्षु। अधिकारीति। पूज्यमानेत्यर्थः। श्लोकेवेति। पृथक्पाठेनेत्यर्थः। मत्सयमाहुरिति। अत्रारुचिबीजंतुदान
पाठस्यबहुसंमतत्वाभावः साहचर्याच्चेति। धिनुणाकर्मकाणामितिभाष्येकैः। सकर्मकात्त्वत्यपिबोध्यम्। ईतिविशेषण्
ति। नचतत्रशीलादिषुनत्वाधकः वासरूपन्यायेनसिद्धेरितिभावः। एवंनस्मरेति। पूर्वसूत्रस्यभरसर्योन्तसाहचर्या
न्नतुदेवः। नसिध्येदिति। नचतत्रनितिसुरित्यादिवत्सरत्वादुग्रत्स्ययः प्राप्नोतीतिवाच्यम्। एधादिभ्योयुजभावस्य

१०

फलसत्वेनासन्नेः मूलं तु हत्स्वनुरोधेन चेनानुक्तसमुच्चयार्थेन जुगुप्सनार्हो युजित्यर्थे। यथाश्रुतभाष्यमिति। भवतिरेणयुवः

समावेशः इति भाष्ये ठक्‌म्। त्रयाणामेवेति। त्रयाणामपीत्यर्थः। आरम्भानाद्दिति। कृ-ि मकारासाच्छीलिकाइत्याद्येनिसूत्रे

भाष्योक्तेरिति भावः। मस्वयायस्वयपयोरिति। न्यायपलब्धेर्थे लिंगमप्याह। गर्गादिष्विति। आउः शंसिति। आउसहनिर्देशा॰

स्तुसर्वशंसेर्न ग्रहणमिति भावः। कथमिति। लोके कथमिति प्रश्नः। सरूपबाधेनैवेति। अत एव क्विकिनोर्विधानं चरिता

र्थमिति भावः। न च लिङ्दुद्दनिर्देशाड्डावकर्मणोरयेनोस्यानां। उत्सन्नयोः कार्यानिर्देशादुत्पत्तिश्च कर्तरि कृदित्येकवाक्य

नयाकर्तर्येव वर्तमान इत्यधिकारेण भूतकालेपि नातिदिश्यत इति दिक्। बाहुलकं त्विति। नाभ्यामन्यत्रोणादय इत्यु

केरुणादिक्किपः कर्मण्यपि सत्त्वमित्यप्यगतिकागतिरिबोध्यम्। निर्देशादिति। शौचार्हस्त्रोमणिरिति भाष्यप्रयोगाच्चेत्स्य

पि बोध्यम्। एतच्च वृत्त्यनुसारेण। दृशेर्निशम्पानिर्देशो दंशसंजेनिनलोप इत्यनिदितामिति सूत्रे भाष्ये। दशना इत्यौणादिकः
क्युना सिद्धम्। अनएवननुत्रं वर्म दंशनमित्यमरः संगच्छते इति बोध्यम्॥ अथोरणा द्वयः॥ अर्वाचीना स्त्रिति। अत्रारुचि
बीजं तु लोके एषामसाधुत्वमेव बाहुलकात्तत्र प्रवृत्तौ मानाभाव इति। मृगाक कविशेष इति। अरु ईत्याख्यः। गलंतिका सच्छिद्रघ
टे लोहमये दर्व्याकारे सच्छिद्रे भाषया झरणेत्याख्ये च। नरं निनर कमिति। नरति जलमध्य इत्यपिध्यम्। चक भांडे चेति। भांडं च
हस्यात्स्येव। कर्मार्थ घञं तेन कर्मधारयम् अधिकरणे घञं तेन षष्ठीतत्पुरुषं चेति भावः। प्रियालद्रोः। भाषया चिरौंजीत्याख्ये
रारापो। मेषा घ्राः। कटुरोहिणी। कटुकी लता। औषधिविशेषः॥ राजिका। राई इति प्रसिद्धं। अकार्य। पापं। खरा। तीक्ष्णो आ
घुष्टान दशेनादिति। यद्यपि न क्विषयस्येत्याघुष्टात्त्वं सिद्धम् अत्र तथापि पुंस्याघुष्टानार्थेन तथैव युक्तमिति भावः। गंडानाक

पोलान्। हृदविलासिनी। औषधिः। अस्लगदो। रक्तविकारः सेदनी। कठाई इति भाषायां। भर्जनमन्नपात्रं च वेणी। स्त्रणां
शविन्यासः तर्कुटीति सूत्रवेष्टनस्य रेकुई त्याख्यस्य नाम विषयभेदाङ्घिघनेत्यति। सोत्र त्वाच्च साधुत्वं बोध्यम्। इति पक्षे।
त्विति। शुकपदस्य न द्विशिष्टलक्षणेति भावः। असारं। तुछं। नदीभेदः। नदीविशेषः गयास्थः मरुपूः। वृक्षविशेषः।
निर्विवाहत्वादिति। बवयोरैक्या द्वलुवल्लुच सुहरं। पिंगले। वर्णविशेषे। प्राज्यं। बहु। परागयोरिति। परागः लौसुमेरेणौस्ला
नीयादौ रजस्यपीति बोध्यम्। भके। ओदने। नीवृति। जनपदे। स्यास्थितस्थूनामिति। संप्रति भाष्ये स्थानस्थूणामिति पम्म
तेसव्येष्ठाः परमेष्ठी। सेव्येष्ठासारथिरिति चोदाहृतं। किंचेदं भाष्यं न वार्तिकमिति नित्यमेतत्। वामे। प्रतिकूले सुंदरे च। दु
रूपार्थमिति। सम्यगर्थमित्यभिबोध्यम्। तकंप्यां। मंगले लड़ इति प्रसिद्धायां। शुक्रे। दैत्यगुरौ। प्रपानः। कराउइ इति प्रसिद्धः। ५

१२

क्रा। ओषधिविशेषः। पादपनेदृयोरिति। सखुवेसारम्येदृक्षे। घूके। पक्षिविशेषे। क्रिमिजातौ। सोनकीडे इति भाषया प्रसि
द्धे। भंभराली। भाषया वरै इति प्रसिद्ध गोमायुः शृगालः। कांउ वाणे। वाशिनेति। स्त्रीकरणी चेत्यर्थः। नवोद्भित्। नवीन
वृक्षः। शादिसमासेनेति। व्यधेरपि बाहुलकाद्दुरच् संप्रसारणे इत्यन्ये। व्यधेरेव बाहुलकात्सक्षेधकार इति परे। कुसहंता
। भाषया पाउली स्यात्। मापापरोगः। श्रीनला। मेलः जलनरणाद्रव्यं। अवसायः। नश्वयः। मकरालयः समुद्रः। अनेकपो हस्ती
कुंकुमे। केसरे। नल्योषधाविति। जलोपरिस्थशाकविशेषे मरालह्रंसा चेत्यर्थः। विषये देशे। दंतधावने। खदिरवृक्षे फा
लिनीति। प्रियंगुः फलिनी फली रेणुकालताविशेषः। पुंडरीकरिण्यां। अग्निकोणस्थदिग्गजभार्यायां। द्वितीयस्येति
। कुटीनिधानोरित्यर्थः। पिटक इति। पिटकः पेटकः पेटी। कुंडारवीणा। भाषया किंगरी स्यात्। रकवेछिका। पुष्पविशेषः। धा

१२

नक्री। धवः आलिः जलबंधनं। कुमारो। वरणाख्यो वृक्षः। शब्दयोनीति भूसनाख्यामित्यादिः। महाभूतानि। पृथिव्यादीनि। नहु
णाः। गंधाद्यः। श्लेष्मादौ। श्लेष्मवातपित्ते पुरस्सरकादि। रस रक्तमांसमेदो मज्जाऽस्थिशुक्राणि। अश्मविकृतिः हरिताला
दि। आर्जवं। स्त्रीपुष्पं। रोषणे सक्रोधे। ऊष्मणि। चिन्हे। कृषक। कृषीवलः। इत्याहुरिति। अत्रारुचिबीजं तुक्रियासिद्धेनिषा
ननवैयर्थ्यमूलाक्षणिकत्वादस्यभुवोवार्तिके गृहणाभावेनेकोपणचीनियण औचित्त्यं च। कुशाइति। सौत्रइति। कुशा
न्लानीतिकुशाल इत्यन्ये। तनीमकृतिः। जन्मक्लीबः। उदारावक्रयोरिति। उदारे वक्रमित्येचेत्यर्थः। पुष्पमित पुष्पविशे
षः। गोदारणो हलं। नृणराजः। स्नालः। कुलपाश्येपमत्सरे इति। समाहारद्वंद्वः नेषु इत्यर्थः। पृश्निः ओषधिविशेषः। उंवि
काभाषयाधाउइत्युच्यते। पाशः। चोराणां वधसाधनं सूत्रमयं। परिछदे। शिविकाघाछादने। मस्तरां नरे इति। पाषाण

२३

श्री॰ र॰

१२

विशेषइत्यर्थः। हुदुद्दारकोविधारेतिप्रसिद्धः। पांसुलाव्यभिचारिणी। हस्तिसन्नाहः। हस्तिकवचं। नागरो। अभिज्ञो। भूम्या
दोऽन्नमरः। पिडू। विडः। व्यूहः सेनारचनारइत्यस्मात्सनिनेति। पघंनोहात्तत्वमस्येष्यनेनहानहपिवाहुलकाद्धोध्यमावा
गुलाविति। अधोमुखनयाविष्टाकारिणीपक्षिणी। [illegible]हृतिका। विधारस्या॥ ।इतिप्रथमपादः। ॥नेमेइति। इमेपुमा
निस्पर्थः। कालमानेति। अष्टादशनिमेषाःकाष्ठा। पुटभेदः। अधस्तनजलस्याकस्मादुपरिनिर्गमः। उपचित्रामूषक
पर्णी॥ क्लिन्नो। जलार्द्रे अुगस्येति। सूचंरानीतिशूद्रः। आतोनुपसर्गेइतिकः। दृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययइतिभावः। आ
भीलं। दुःखं। सांनपनादि। प्रायश्चित्तार्थंव्रतं। न्हासः। घातुकः। चषकःसुरापानपात्रं। चीरी विकटहेशाम्रेषितपत्रं। स्रे
त्रवपे। स्रेत्ररसएणार्थेकञ्जे। कोकिलाक्षः तालमखाणा। कोलो। वदरी। कुस्मापिप्पलीरोचनेगोरोचनाख्ये। निर्नानेअति

१२

ग्राये। व्यवहरतीत्यर्थ इति। तेनदीव्यतीति सूत्रेणेत्यर्थः। लब्धः। आनम्रः यस्यापत्यमिति। यस्यापत्यमिति। यस्य कुंडि।
तस्य वाचकात् नांतं कुंडिनूशब्दात् ऊ पितस्यापत्यमित्यर्थः कुंडिनानुपत्नुर्लभः। कुंडिनीत्येव गर्गादौ पाठात् ध्वनितं चेदंभ
स्यात् इति वार्त्तिके भाष्ये। केवलग्रहणादिति। उच्चरितसमकालग्रहणादित्यर्थः। अयं च धात्वव यव वस्तरिस्तरीति च नदु
ह्राह्हरणमिति भावः इत्यवधेयमिति। तत्र सूत्रे भाष्ये तुरशेरश्मा राशिः रश्मिरित्युक्तं। तिनिशः। वृक्षविशेषः। कूट
शाल्मल्यां। यमद्वारस्य शाल्मल्यां। जीवद्रुमः। बिन्नयसारः। आवलिः पंक्तिः। ।इति द्वितीयः भित्वरः। जयशीलः।
दुर्गते। दरिद्रे। कणा। पिप्पली। एवं च सूत्रे वर्णग्रहणं चिंत्यप्रयोजनं। अवक्रयः मूल्यं काष्ठांबुवाहिनी क्षेत्रसेच
नार्थं नौकाकारं काष्ठं। आसिमुष्के। वृक्षविशेषः। कूपकः शुष्कघाटौजलार्थकृतो गर्तः। मन्मानमत्कृतमानपा

२४

रा॰र॰
१७

चं। गुणवृक्षकः। नौकादौ गुणरस्सा रज्जुबंधनार्थं काष्ठं। नस्याकौ। बहुवक्ता। कार्मुकं धनुः। विक्रांतः वीरः। अर्कपर्णवृक्षः ग्रं
थिपर्णी। कुकुरौंधा ख्येभाषया। शल्कः मत्स्यत्वकू। विश्वसर्पी। पंगुः रक्तिकागुंजा। नकु। वल्मीकं। इलोमनुष्ये मनुष्येति रूढि
का रादित्सुचिनं। मत्स्यपसंज्ञायाऽइनि। षत्वंनेत्येवसुकं वक्तुं। अयाजयमासी। लक्ष्यविरोधादिनि। बहिष्ठसंवत्सरेनिरव
रविधायकंनूपायां नरं बोध्यं। बहुवारनरुः लहसोरारव्यः। शैलजलं। शिलाजतु। कुचंदनं। रक्तचंदनं। नरानरो। अस्सपुत्रा
रव्ये। वर्णं। रूप्यं। पिष्टके। माषचूर्णं। भूरुक। शिंबी। कपिकच्छूः। नागसंभवं। सिंदूरं। चूर्णं। पटवासः। कनकालुः स्वर्णजलपात्रं
।सहा। घृतकुमारी। इनिननीयः। कुशपुत्रे। रामपौत्रे। गजकर्णिका। गजशुआग्रे बाह्लीकं। केसरं। वैवस्वः। विस्मयान्वि
नः। किशोरः। अश्वकुमारः। एकादशामारभ्यापंचदशांकिशोरउत्यन्ये। कूपत्रिका। भाषयागराऊीनिप्रसिद्धा। प्रमीला

१५

आलस्यं॥पुन्नागः॥भागकेसरः कर्बुरः॥एतरस्सोः श्लेषो लिंगा॥अमकाउद्दुमः॥मूलहीनवृक्षः कुसीदको वृद्धिजीवी॥वंगसे
ननरुः अगस्तिवृक्षः॥सचोदात्तइति उञ्छो मंडूकल्युतौ सचोदात्तइ निज्ञापकस्यानो अयणादिस्यन्वयः॥वकाराघने केति
॥वसिवपी सूत्रे इति शेषः॥धातूनामनेकार्थत्वादर्थभेदार्थपाठ इत्यपि न युक्तं॥वादिवाश्योः समानार्थत्वाच्चेति भावः कृष्णारि
च्चेति॥केचित्तु अनयोरितर्कं नइष्टानोरित्यनेन चात्वसयः प्रकृतसूत्रे लोति॥क्रियास्मरणपरतयाहरदत्तग्रंथयोजनि
यंति ननदृक्षरसरसविरुद्धं॥गिरिजकं शिलाजतु सिंहूकं॥लोहद्रावणमिति निमसिद्धं विरूपं॥जगत्॥गव्यं॥गोसंघः हस्त
सूचकं॥विवाहादौ हस्तेन बध्यमानं सूत्रं॥सैंहिकेयः राहुः॥पत्नग्नहे॥भाषायामपि कदानीत्याख्यमा भूदिति॥अकाररेफादि
म्यश्वेदृमिरम्यारेवेति नियमेनेति भावः॥इति वदंतीति॥अत्रारुचिबीजं तु अमोरमइति प्रयोगबारणाय सूत्रस्यावश्य

१२

ग्रा० र
१५

कत्वेन नियमार्थत्वेन मानमिति। एवं चाघोरं घइत्यपि साध्वेवेति। शिफा। वृक्षमूलं। पर्शुगणे। पार्श्वास्थिसमूहे। एकवा
क्यत्वादिति। एवं च पंचपाद्युणादिसूत्रे इति न दुक्तिरसंगतेति भावः॥ ॥इत्युणादयः॥ ॥भावे तुमुनिति। अनए
वतुमर्थे सेसेनिति सूत्रे तुमर्थे इति चरितार्थम्। अत्र च भावोऽसत्वभूत एव। अत्यर्थे लिंगाद्यभावेन प्रत्ययार्थे वैलक्ष
ण्यानानुभवात्। भाववचनाश्चेत्यनेन सत्वभूते भावे घञादीनामेव विधानाच्चेति भावः। प्रत्ययघोस्मिनिति। उभयत्रा
पीति भावः। मतभेदेनेति। अर्थाध्याहारवादे संसर्गः। शब्दाध्याहारवादे तु प्रकार इत्यर्थः इत्येके कर्मप्रवचनीयवत्
द्योतकत्वे संसर्गः। प्रादिवद्योतकत्वे प्रकार इत्यर्थ इत्यन्ये। प्रकार एवेति पक्ष एव युक्त इत्याह। किंतु धाविति। अभि
धानेति। प्रयोगस्य भावबललभ्य इत्यर्थः। अनभिधानादन्यत्र प्रयोगो नेति प्राप्तावत्। प्रयोगोपाधिरिति। समुदायप्रा

१५

415

कयइत्यर्थः।विविच्यते गम्यते।नतु हेतुरूपकं हि तदर्थमित्युच्यते।तज्ज्ञानकमात्रमित्याशयः।ननु भोजनार्थेति दर्शने-
च्छयाप्यथादर्शनमनुष्ठेयं न तथा भोजनेच्छयाईक्षानुष्ठेयेत्यर्थः।इत्येवन्यायइति।समानकर्तृकेष्विनिस्यष्ठार्थमे
वेतिभावः।निर्यच्छतीति।यस्तुमुन्समानकर्तृकेउपपदेइत्यर्थोद्वितीयस्येतिभावः।विस्वतोमुखत्वमनेकार्थत्वंइ
हचलटेति अन्यथानतुपादानवैयर्थ्यमितिभावः।नन्वविवक्षितकर्मभ्योपिभावेलःषष्ठीप्रकरणस्थभाष्याल्लभ्यतेइति
न्यायोप्यर्थे स्वग्रंथविरोधान्नदूषणमतआह।किंत्वेति।अपिनाकर्तर्यपि।नन्वेवंतुमुनेति।नत्वन्हत्यर्थेसमभिव्यात
तक्रियापेक्षयाभविष्यत्वस्यैवप्रतीतेरितिभावः।कर्तुमिच्छन्निति।कर्तुमिच्छन्नस्तीतिनहर्थः।अस्येच्छाप्राधान्येएव
प्रवृत्तिरित्यर्थस्तानाभावइतिभावः।न्याय्यत्वादिति।नच्चानेनैवतुमुनानिर्वहतितपुनःक्रियार्थेनापीतिभावः।अ

न एव सत्त्वं तस्य पठन्नमिच्छतीति न विग्रहः। समानार्थकत्वाभेनान्यस्यानौचित्यात्। तस्य इदं चेदं सन्निधाय केभाष्ये अयमपीति
। अत एवायं स्वार्थिक इति भूवादिसूत्रे कैयटः। वाधे शास्त्रेवचनमिति। यद्यप्ययं भावोऽसत्त्वभूतो घञादिवाच्यस्तु सत्त्वभूतस्त
थाप्यस्यैव विषयविभागस्य स्फुटं बोधनायेदमिति भावः। कर्तृत्वविवक्षायेति। तेनायं कर्तरीति भावः। इत्यादाविवेति। ^
। मितो ह्रस्वः इत्यत्र वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषयेति भावः। न धातुरिति। अन्यथेत्यादिः परिच्छिरिति। इयतेत्यर्थः। परिच्छि
नेरिति। तदुक्तिश्चोदाहरणेषु केचादिशब्दे स्यैषैव। समुदायिनामिति। तंदुलपदेन कर्मधारय इति समुदायिन एव मस्त्या
र्थ इति भावः। तत्परिच्छित्तिश्चैकराशिविषयत्वेनेति बोध्यम्। एवं चीति। निश्चाय इति पाठे ग्रहहूढ इत्यपोबाध इति बोध्यम्।
तत्वपरिमाणार्थायां च रितार्थ्यात्। आर्थिकमिति। एवंराशेपकत्वमपि बोध्यं कर्मणीति। इदं चिन्त्यम्। अकर्तरि चेति सूत्रे पर्युदा

सैनेव ककारकल्पने पुनस्तद्ग्रहणं परिमाणाख्यायामित्यस्य कारके एवमिति तन्निर्ननुभावे इत्यर्थे नेनेह न एकानि लोढिनिर्देस्तु
नी। एवं च घञनुक्रमणमजब्विषये वचने हि स्त्रीअस्याख्यानामप्यपवाद इति विज्ञानमिति नन्तु सूत्रस्य वार्तिकेन कार्यमिति भाष्य
संगच्छते। अन्यथा कर्मणि क्तिनो बाधाभावापत्तेः इद्वचनस्यावश्यकत्वेन भाष्यासंगतिः स्यादेव। तस्मात्परिमाणाख्यायां भा
वे एव क्तिन् ल्कारके ऽनभिधानादित्यावश्यकं। अत्राप्यकर्तरीत्यनुवृत्त्यानयसाख्यानमित्यप्यन्। न दोष इति। यद्यपि
क्यादिग्रन्थानोक्तं येनाकर्तरि घञि तस्यामितलाणिलोपेनैव सिद्धे लुग्विधानं व्यर्थं। तथाप्येतद्वार्तिकभाष्यप्रामाण्या
न्न सांप्रदायिकः स इतिभावः। नैतदिति। एतद्वचनं न कार्यमित्यर्थः। ल्युटेत्युपलक्षणं घस्यापि। यदि तु नैतदादर्तव्यमित्य
स्य कर्तरीत्यस्य स्थाने करणे इति पठित्वा तत्र घोपवादेयघञमण्यनाद्विधायणिलुके त्यशोभादेनैव इति व्याख्यायते

418

१७

प्र॰ र॰
१७

नद्यासम्प्रयोगे वा। स्पष्टं चेदं भाष्ये। अन्येष्वपीति। अस्य करणे कघूनसाधने ऽष्वपीत्यर्थः। अयमेव घञिति। राजसमीपे अभिम्या
प्यशायनस्य पर्याय इत्यर्थके राजोपशाय इत्यादाविति भावः। अग्न्यादीनि। अहिनाई ष्टकाः। अग्नेः स्थलविशेषमिति।
अग्न्याधारस्थलविशेषमित्यर्थः। इष्यते हीति। ध्वनितं चेदं वासरूपसूत्रे भाष्ये। प्रकृतसूत्रस्य भाष्यं तु न्यायानुगृहीतन
ज्ञाप्यविरोधादेकदेशयुक्तिरिति भावः। बाध्य इति। वासरूप इत्यस्य बाधद्वारेति भावः नपुंसकमित्युत्तरमेव तु न क्त-
नं खल्वर्थविषये भावे ल्युडादयो माभूवन्निति। अत एव भाष्ये उक्ते येक्तस्य बाधकास्तदर्थं पृथग्ग्रहणमिति। आकर इ-
ति। भाष्य इत्यर्थः। अयमारंभ इति। घञर्थ इत्यर्थः। न च हि नित्यमित्यादि। तद्धितेषु व्याख्यानमिदं। करण इति। वचप
रत्वाल्लुगबाधापत्तिः। बाहुलकेन नरग्रहणेः अत एव शस्योदावधिकरणे कउक्तं आकरे। व्यञ्जनाद्युक्तिरित्यादयः कर

१७

णेति

न्युजा घं ना अपि बाहुलकेनैव बोध्याः। आमस्येति भाव इति। पुरस्तादपवादन्यायेनेति भावः। नेन ण्वुलिञोः स्यादिकास्यापि
मिति सिध्यति। नकारस्येति। संवेकचेति सूत्रस्य भाष्यादिदं लभ्यते। अत्रेति। कीर्तेर्ण्यन्तत्वादिति भावः। भरणं भस्येति। अस्मा
दृश्यं भावे एवेति भञो संज्ञायामिति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः। आमेत्र हीति। संप्रदानाद्दैनाभ्यामन्यत्रेत्यस्य तु नात्र विषयः। न
त्रोणादिशब्देन प्रसिद्धोणादिपाठस्थानां विधेयसमर्पकोऽणूपादिन वाक्यस्थानामेव ग्रहणादित्यत्र पंचितं। अतएवो
पाध्याय इत्यत्रापादाने घञिति इङश्चेत्यत्र भाष्ये ध्वनितं। करणाधिकरणयोस्तु नशोल्युट वा धादिति दिक्। इत्येवन्याय्य
मिति। किंच यत्रण्पतोरभावार्थकयोः स्त्रीत्वाय बाहुलकाश्रयणमावश्यकं। किंच वा सरूपसूत्रेऽसरूपपदेनापवादस्यै
व ग्रहणेनास्त्रियामित्यस्यापि नद्धितोषनेव न्याय्य निबोध्यं। मत्वर्थो लक्षत इति। मनोः सौत्रो लुगिति नत्वं। व्याख्यानादिति

रा.र.
१८

वाहुलकादिति भावः। निष्ठायां सेट् इति। नन्वेवमाशंसेत्यनुपपन्नमिति वाच्यम्। आशंसायामिति। निर्देशेनास्यानित्यत्वास्वी
कारात् न तल्लोकप्रसिद्धार्थविशेषानाह। द्वैधीकरण इत्यादि। धाना वि इति। वृद्धिरित्यासर्वभिप्रायं। अलाक्षणिक कार्याण्याह।
पंचसु कृद् दृशा इति। इदमुपलक्षणं। गजेः पाक्षिक वृद्ध्यभावः ऋपेः संप्रसारणमिति। स्यपि वोध्यम्। लाभ अर्थ इति। सकर्मकका
रविकरणं हिंसा सहचर्याद्व्याख्यानाच्चेति भावः। बहुलमिनीति। अत एव क्वचिद्धातवर्थनिर्देशेपि षष्ठ्नौ सुखानादिभ्य इति
वार्तिकप्रयोगात्। अत एव सूत्रे नर्दाशव्दमिति न्याससूत्रं संगच्छते। आलव निवृत्याचेति। इ इतुनितुत्रेत्यनेनापि सुत्रा
क्यवारणमिति भावः। इकुः कित्वेपि वचिस्वपीत्यादौ न संप्रसारणं प्रसिद्धत्वेन शास्त्रातिरिक्तार्थपर एव न तत्रप्रवृत्तेरिवो
ध्यं। वर्णानुकरणादिति। प्रतिपादनार्थकनिर्देशापदानुवृत्त्या वर्णस्यैव यत्र प्रतिपादनं तत्रैवायमिति भावः। चकार इ

१८

नि। सूत्रे चकारो विवक्षित इत्यादौ समुदायप्रतिपादनेनासमर्थो इति भावः। उक्तं च कारककरणस्य प्रयोजनमिति विभाषाम
गे इति सूत्रस्य भाष्यप्रयोग इत्यपि बोध्यम्। एतेन करणकारकस्य कारक इति समासे नेदं सिद्धमित्यपास्तं। नन्वाकारपरत्वा
त्स्याल्लोपोऽत आह। अभत्वाच्चेति। गहादित्वाच्छ इति। मत्वर्थीयस्याप्येवं सिद्धाविदं वचनमनर्थकमित्यत आह। तस्य पुष्पाणी।
नि। नित्यं क्रीडेति समासः। इत्येव सिद्धमिति। एवं चात्र भावे इत्यनर्थकमिति शंकाशयः। अत एवेति। कालसामान्ये विधानादे
वेत्यर्थः। असन्निधानादिति विशिष्यार्थनिर्देशो न तस्याऽरे वेत्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः। प्रायेणेत्यस्य कृत्यमाह। क्वचिदिति
। अत्र पक्षेऽरुचिबीजं तु अत्र भावग्रहणमकर्तृकारकस्य हत्यर्थं कृत्यल्युट इति तावद्भावे अकरिकारके इत्यनुवर्तते
इत्यर्थत्वेन तद्भावग्रहणमूलकत्वे एवेति ध्वनयन्नाह। अन्यत्वेति। ननु तस्य सूत्रस्य भावे एव नन्वचाकर्मकेभ्य एवेत्यर्थ इत्ये

शा०र
१९

तात्पर्येण्याघातस्य फलाभावादत्र वृत्तौ तत्सहचरितेन तदंशस्याप्यभवदिति रतन आह। तथाहीति भावे पीति। अपिना कर्म। अत एव
तद्विधायके कर्तरीत्यस्य न संबंधः। अविशिष्ट इति। भीतः क इति वरस्यापि पूर्वमुपस्थितेस्तुल्यत्वादिति भावः। आश्रितः कर्तरि
ति। तद्धि आश्रितशब्दे आद्युदात्तविधायकं। तत्र हि कर्तरि क्तो निपात्यत इति भाष्ये उक्तं। सकर्मकत्वादृशः कर्तर्यप्राप्तः क्तो
निपात्यत इति कैयटे उक्तं। यदि तु अयं सकर्मकेभ्यः स्यात्तदा भावे क्तं कृत्वा ततः अर्शआद्यच् इति कर्त्रर्थकत्वसंभवान्निपातन
वैयर्थ्यं तथा च तद्वचनं व्यर्थं स्यादिति भावः। किं च कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे कृतपूर्वी कटमित्यत्र भावे क्त सिद्धयेऽविवक्षितकर्मक
त्वाश्रयणं भाष्ये कृतं तदसंगतिरित्यपि बोध्यम्। समर्थनीयमिति। भावे इष्टामित्यपि कृतपूर्वी कटमिति वद्भावे क्ते साधुः। व
स्तुतस्तत्र गत्यर्थत्वात् सकर्मकत्वेपि भावे क्तः। चेतनेभ्यो विशिष्य तयोरर्थयोस्तद्विधानात्। तयोरित्यत्र तत्स्यग्रहणं। पू

१९

423

वेौपस्थितेः कैः तस्य निराकांक्षत्वादित्यलं।कर्मणीति।संस्पर्शादित्यपेक्षस्येति भावः।कर्तृत्वं च मत्वा सत्वा विधेयम कृत्यर्थे नि
रूपितं बोध्यं।एरजिति।पचाद्यचोप्यत्र ग्रहणमित्यर्थः।उपसर्गादेवेति।खलघञोरेवेति नियमस्तु न व्याख्यानादिति भावः
।वैयर्थ्यापत्तेरिति।किंच चोपि व्यर्थः।यदुनरं च ग्रहस्तस्य दग्रासमुच्चयांगीकारेणापरसमुच्चयासंभवादित्यपि बोध्य
म्।अर्थासंगतेरिति।अभूतनञ्भावस्य सतार्थे एव संभवो न तु माद्यर्थे एवम पारोपरः करोतीत्यर्थे षष्ठी करोतीत्यस्या
संभव इति भावः।अव्यवहितमात्कमेवेति उत्तरांगविकलस्य तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः।मुमः संभवादि
ति।ईषद्दाभव इत्यादावीषत्पूर्वपदे स्यरवलो विधानमिति तेभाग्यानारिति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः।गत्यादीति आदिनोप
सर्गत्वं।केचित्तु व्यवहितनाथेति योगविभागान्तत्रत्वं दृश्यत्यमनुवृत्त्यालोकेपि क्वचिद्व्यवहितप्रयोगज्ञापनदोषः अतएव

वसंज्ञानियमप्रयोगनियमपक्षयोर्न फलभेद इत्याहुः। इह नदम्युपगे इति। इत्यधिकारादूर्ध्वं वा सरूपविधेरभावएव ते
नेह ज्ञाप्यत इति भावः। मेऽङ् इति। ङः विशिष्टस्येत्यर्थः। निसंप्यनीहारे नस्येव इति नैनुमाङ् इति भावः। समासे इति। गतिस^
मासे इत्यर्थः। परावरे इति। अवरशब्दोऽत्र पूर्ववृत्तिवाची। परावरशब्दयोः संबंधिशब्दत्वादपेक्षं परावरत्वं गम्यते तयोः
परावराभ्यां योगो बोध्यः। स च क्रियाद्वारकोऽन्यथेन साक्षाद्धि क्रियया सर्वोप्यन्वयःस्येत्। तत्र यस्य यत्क्रियाद्वारकः संबंधो
यया क्रियया वा तद्वाचकात् क्त्वा। आघोषादहणेऽस्थित इति शेषः। पूर्वत्वादिकं च तत्तत्पुरुषतदवधिभेदेन भिन्नं। नदाहाद
क्षिणादेशस्यागामिनि। प्राप्तिविरहे इति। प्राप्तिभागभावेस्यर्थः। स च सामानाधिकरण्यसंबंधेन पर्वतकर्तृकस्थित्यानान्वेति
।नदाहविशिष्टदेशस्य इति। फलितमाह। अत्रेति। अत्र परभूतया नद्याऽप्राप्यत्वेन द्वारकोयोगः पर्वतस्य गम्यते। अति

क्रम्येत्युदाहरणे दक्षिणदेशस्थपुरुषकर्तृकपर्वतकर्मकप्राप्तिध्वंससमानाधिकरणानदीकर्तृकास्थितिरित्यर्थः नदा
ह पर्वतस्येति। मिथते इति। उत्करीत्येति भावः साक्षात्क्रिययान्वये त्विदमुदाहरणमवेर्मासमिति विग्रहस्याविकृशत्वादु
त्पत्तिरिति। विग्रहो विभिन्नत्वेन ज्ञानं न तु नरकालिकीप्रत्ययकर्तृकोत्पत्तिरित्यर्थः। परावरत्वं चात्र नाद्दशज्ञानानरका
लिकत्वात्समस्ययोस्तने लौकव्यवहाराद्देवेष्टितं। असमानकर्तृकत्वात्समानकयोरित्यस्य नप्राप्तिः स्पष्टं चेदं खलयवे
नि सूत्रेकैयटे। द्वितीयक्रियापा इति। क्त्वाप्रकृत्यर्थक्रिययाविनाया इत्यर्थः। पूर्वकालत्वस्य चेति। परावरेति सूत्रविष
ये समानकर्तृकत्वस्याभाव इत्यपि बोध्यम्। कथं चिदिति। परावरेति सूत्रविषयेस्थितिक्रियामाद्यपरावर इत्यापवि
षयेपि अध्यात्तक्रियामाद्यत्वसंबंधसंभव इति भावः। परावरयोर्योगस्तत्कारकक्रियायोगेनैवेति। अस्त्येवधा

शा·स·
२१

त्वर्थसंबंधइति बोध्यम्। समानकर्तृकत्वमिति। समानशब्दएकवाची॥ तन्निरूपितशक्तेर्भेदाद्विशिष्टभेदेन साहचर्यम्। ए
वंचैककर्तृकत्वं फलतीत्यन्ये। तुमर्थ इत्यनुवर्तनेवेति। न त्वनुवृत्तस्यैषां कर्त्रर्थत्वाभावे बोधितेविशिष्यार्थो निर्दिश्यतस्त्वार्थे स
भावएवेति भावः। किंत्विति। अनएव भावे इत्युपेक्ष्य तुमर्थे इत्युक्तं। संसर्गश्चेति। भोजनोत्तरकालिकं व्रजनमिति बोध इत्यु
ति भावः। विशेषणनिष्ठसंसर्ग इति मते पूर्वकालः संसर्गः भोजनपूर्वकालकं व्रजनमिति बोध इत्युक्तं। समानकर्तृ
केति। स च कर्मत्यपदर्शनाद्बहुव्रीहिरिति भावः। बहुव्रीहित्वमिति। व्यापारस्यान्यपदार्थत्वादिति भावः। न द्विशेष्यकमिति
। भोजनपूर्वकालकं व्रजनमिति रीत्येति शेषेति भावः। सूत्रद्वयविषये इति। क्रियासमभिव्याहारादिलोटीत्यर्थः। लाघवा
द्वेति। परं परस्याचप्रत्ययार्थस्येतरत्रान्वयापसंबंधान्तरकल्पनागौरवमिति भावः। यद्यपि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्य २१

मितिनियमः। आख्याने व्यभिचारात्। नत्थापि कर्मधारयत्वे पूर्वकाले इत्यस्य वैयर्थ्यं भूतइत्येव सिद्धेः। भूतत्वं च समभिव्याहृ
तक्रियापेक्षं न च पूर्वकालत्वदिति दिक्। परे तु पूर्वकाले इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः पूर्वकालविशिष्टक्रियावाचकाद्धा-
तोरित्यर्थः एवं च पूर्वकालप्रकारको बोधः वर्तमानकालादेर्लडादिवत् क्त्वाद्योतकः। अत एव पूर्वं भुंक्ते पश्चाद्व्रजतीत्य
त्र न क्त्वा। पूर्वशब्देन क्रियागतपौर्वकाल्यस्योक्तत्वाद्धातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियार्थत्वाभावात्पूर्वकालद्योत्ये हि क्त्वान
तु विषये इति भाष्यकैयटयोः स्पष्टं। उक्तार्थानामिति न्यायस्य तु नात्र विषयः। तस्यानित्यत्वात्। एतदेव ध्वनयता भाष्यकृ
तोक्तं। इह कस्मान्न भवति। आस्यते भोक्तुमिति अन्यथा तत्र तुमुनातादर्थ्यबोधद्वारा पूर्वकालत्वस्यासत्वे द्योतितत्वात् नप्रवृत्तौ
तरसंगतिः स्पष्टैव। उक्तं च कैयटेन। आसेः पूर्वकालत्वाद्भावस्य च प्रतिपाद्यत्वादासित्वा भोक्तुमिति प्राप्नोतीति भाव इति वास

२२

न्या·र·

२२

रूपन्यायेन लुडिति समाहितमित्यन्ये नु क्त्वाभावे पूर्वकालविशिष्टक्रियावाचकत्वं तु मुनसमभिव्याहारादिति तदाश्रा
यः। न हि नत्रासनोत्तरकालिकं भोजनमिति बोधः कस्यापि संमतः। भोजनफलकं पूर्वकालमासनमिति बोधस्तु भा
ष्यसंमतः। अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा अन्येभ्यो भोजयितृभ्योऽनन्तरं व्रजतीत्यर्थे तु पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद्व्रजतीत्युचितं मे
वेत्याहुः समानकर्तृकत्वं तु क्त्वार्थः। सामानाधिकरण्यसंसर्गेणान्वयेन तस्यार्थाल्लाभेनान्यलभ्यत्वान्न तथा भुक्त्वैव न
तोन पीत्वाधीत्य निष्ठतीत्यादौ क्व चिद्व्याप्यनादि भावेऽपि मानानां तर गम्यत्वान्न तस्य क्त्वार्थत्वमन्ता। [illegible]नित्याद्यादिति। यत्तु
अनेन न्यायेनास्त्यानोपस्थितक्रियाविशेषणत्वे एवायं साधुरिति तन्न। नञ्त्वल्को श्रुरिति सूत्रस्थे आहस्यन चोद्यत्वा

२२

ल्लमिति भाष्यप्रयोगे शास्त्रशाब्दश्रनिपाध शास्त्रकरणक शासनक्रियापेक्षपौर्वकाल्याश्रयेः प्रत्यय इति केयटोक्तेः

।अतएवभुक्त्वागतइत्यादिप्रयोगोपपत्तिः।क्रियान्तराच्छिन्नक्रियायांनान्वयइत्येवमूलंनास्त्यर्थे।नदुक्तंभाष्येभाष्येऽनंतस्य
स्येतिवक्तव्यानवक्तव्यंसर्वेषामत्रव्रजिक्रियाप्रतिपौर्वकाल्यमतएवानियततःप्रयोगइतिनंचक्रफक्रेफेत्यत्राद्यव्याहृत्यर्थे
नोपधग्रहणमितिवाच्यं।तस्मिन्कृतेपितत्केतिनिषेधेनार्फिलेत्यस्याघेतदुर्वारतयाद्वितीयस्यानेनविकल्पेनक्रफिलेत्य
स्यदुर्वारतयाचविशेषाभावात्।नन्वचुरादीनामनित्यण्यंततयाणिजभावेदृश्यप्रसेपइतियात्वृत्याचत्याचरितार्थमि
तिवाच्यं।सर्वेषामनित्यण्यंतत्वेमानाभावात्।नत्सूर्वपदंयस्येति।त्वंनोत्तरपदकस्येत्यर्थः।नेनपरमकृत्वेत्यादौल्यान्ता
कादित्यादौमयूरव्यंसकादिसमासेचनदोषइतिभावः।अतनइत्येवसिद्धेपूर्वग्रहणंव्यर्थमितिध्वनितमनञोवापरस्ये
तिभाष्येणकमनञोवारस्येतिभाष्येण।कमश्चत्क्वीति।अनुनासिकस्येत्यस्याप्युपलक्षणमिदं।इत्वस्याप्यभावइ

430

२२

गा॰र॰
२३

नि।नादिकित्वाभावेनत्यपिकृतेनद्वाप्तेः। त्यपः पूर्वमपितांनरंगानपीतिन्यायात्। आरंभसामर्थ्यमिति। तेनचस्यानिवृद्धा
वकृतन्यवधानेपिप्रवृत्तिरिति। रितिभावः। हिरिद्रितइति। नतिपनिद्दरिद्रानीतिविकल्पितेट्कृत्वादितिभावः। भाष्योदाहरण
वलेनेति। एकाघउपदेशाइस्त्रविहितनविशेषणपक्षेसेटीतिचिंत्यप्रयोजनमितितद्भावः। अथवेत्यादि। अचः परस्मिन्निति
सूत्रस्थकैयटानुसारेणोक्तं। वस्तुतस्तचिंत्यमितिप्रागेवनिवेदितं। दिगिति। दिगर्थस्तुलघुः पूर्वोयस्मादितिबहुव्रीहावव
ध्यवधिमतोः सान्नात्येनवर्णस्यान्यपदार्थत्वेनयावर्णजातिग्रहणान्नदोषः। नचैवंप्रचिकीर्ष्यत्यादौदोषः जातिग्रहणेऽने
कग्रहणेपिवर्णद्वयस्यैवग्रहणात्। अतएवसनिमीमेत्युत्तरंदंभइत्वअपूर्वस्यधामितिदंभेरपीसीत्वभ्यांनलोपसंयो
गादिलोपाभ्यांसिद्धेदंभइत्वेनितरत्वविधानंचरितार्थंइसभावेहिसनुमेतिवर्णत्रयसत्वेनकित्वानापत्तेः। अइउअपेहि

२३

द्रावपि ह्योरेवमगत्यत्वापत्तेः आकरत्वात्स्वर्थे। अन्येभ्योऽप्य इति। साधनपौर्वकाल्यविषयाणामेवाम्नादीनां ग्रहणमत्रे
ति समानकर्तृकयोरिति सूत्रे भाष्यकैयटाभ्यामुक्तत्वादिति भावः। णमुलिति। तत्सूत्रविहितत्वोऽप्युपलक्षणं। स्वादुंकारमि
ति। खिन्नीनिति ह्रस्वे मुमिति भावः। एते दोषा इति। ऊ:षि स्वादुंकारमिति प्रसज्येतेति विशेषः। ननु प्रत्ययसन्निहितयोगेन मु
मो विधानांदंतत्वेन पूर्वप्रवृत्तौ नैते दोषा इति वाच्यम्। सुबंतस्योपपदत्वेन प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तनेन सौ विभक्त्यंतत्व इ
ति भाष्योक्तरीत्या स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्यानां क्रमिकत्वेन सुपः प्रागेव ङीष प्रवृत्त्या दोषादिति भावः। निपातस्य तत्र इति। ननु निपा
तनमाश्रित्य खमुमेव विधीयतां किं णमुलेति चेन्न। खमुन्प्रत्ययार्थमेव निपातनं स्यादिति ङीब्बाधानापत्तेः। णमुलि
त्व पूर्वं विधीयमानं तत्वं सर्वार्थं उत्तरार्थं च णमुलिति कैयटादयः। भावप्रत्ययमात्रेति। एतत्प्रकरणस्य भावप्रत्ययमा

शा॰र॰
२४

अविषयकं निपातनमिति हरदत्तोक्तेरिति भावः। परे तु एतमुलु विषयमेव निपातनं। अत एव स्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वेति भाष्यं संग॰
च्छते। अन्यथा साक्षात्प्रतिषिद्धेति सूत्रे भाष्योक्तरीत्या मान्तत्वनिपातनमित्यस्य स्वादुंशब्दस्य स्वादुमादेशादुत्सर्थे लिंगवि॰
शिष्टपरिभाषया नस्यापि नदादेशापत्तावसंगतिः स्यादेवेति हरदत्तोक्तिरसंगतस्वादुं कृत्वेत्यस्य स्वादु मन्नं कृत्वेत्यर्थः॰
उपपदत्वाभावान्न समास इत्याहुः। इत्यपीति। स्वादुंकारमित्यपेरर्थः। विशेषणानयेति। अभेदेनेत्यर्थः। सर्वथाभेदा॰
भावे विशेषणविशेष्यभावासंभवादाह। एकस्या अपीति। कान्यपार्थकनानेति। अर्थबले संभवति तथा कल्पनानुचि॰
तात्वेत्यपि बोध्यम्। इत्यमेवेति। तस्मान्न नमिथुनीकरणं विना लोकव्यवहारासिद्धेरिति भावः। दर्शनविषयीभूता इति॰
।साकल्यमपि नदपेक्षयैव बोध्यम्। शब्दायतेरिति। धातूनामनेकार्थत्वाद्दाढ्यीकरणंकोपेरर्थ इत्यन्ये। प्रतिविशेषणमि

२४

नि। अत्र प्रकरणे शाब्दबोधमात्रीयं किंचिद्वैलक्षण्यमाश्रित्य णमुलन्तानामनुशासनबलात्साधुत्वं बोध्यम्। नहि करणेऽ
स्येवेति। एतेन दण्डेनोपदण्डस्य भुंक्ते इत्यादौ वचनं चरितार्थमिति निपरास्तं न च दण्डाभासन्नं भुंक्ते इत्यर्थे दण्डोपदंशं सन्नूभुंक्ते इत्येन
त्सिध्यर्थं नतीयाग्रहणं चरितार्थं। नादंशो विषये उपदंशनं निरूपितार्थकर्मत्वस्यापि सत्वेनोपपदविभक्तेरिति न्यायेन तृ
तीयापादुर्लभात्वात्। नच वचनसामर्थ्यात्समासप्रसंगस्यापुत्सन्नावपि मूलकेनोपदंशमित्यत्र समासाभावपक्षे कृद्ग्रहणपरि
भाषयाविशिष्टस्यानिपदिकसंज्ञोपादानं समासग्रहणकृतनियमेन वारणं चासंगतं स्यात्। अस्यासत्वात्कृत्त्वस्यार्थनिरूपि
तकारकत्वस्यैव ग्रहणादिति वाच्यम्। उपदंशो कर्मत्वेनाप्यर्थान्वयसमत्वानन्निरूपितकारकत्वासत्तेः। विभक्तिस्तु प्रधाना
नुरोधिनीतृतीयैव परत्वादिति बोध्यम्। स्मिनमाकरेऽनि। धनुररिभिरसत्स्यमुष्टिपीडं दधानेऽनिमहिंस्मयोगे तु णमुलं नकिं

२५

शा० र०

२५

तुघञंतंक्रियाविशेषणत्वाच्चद्वितीयेतिबोध्यम्‌।नविलंबितव्यमिति।एतच्चहरदत्तग्रंथेस्पष्टं।सौत्रत्वात्तत्साधित्सुन्ये।अ
नज्जत्वादिति।गमनप्रतिबंधकत्वमनर्जुत्वं अग्रतःस्थितंकाष्ठमित्यर्थः। ननयपघपीति।तस्मिन्नसयानेस्वांगेउपपदेद्रुत्य
र्थसूचितः।द्रुहेति।प्रत्ययप्रयोः प्रकृत्याश्चेत्यर्थः नेष्पतइति। यथासंख्यसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यादितिभावः। नार्थइति
वस्तुद्दनित्यत्वज्ञापकं तेनसनःक्विचिडुत्यादौसनधातोर्ग्रहणंसिध्यति।अनुबंधैति।एकाइत्यतइतिभावः।सिद्धमि
ति।एवंचधात्वंशेनार्थग्रहणेप्रयोगइतिभावः।निरनुबंधकपरिभाषायाअनित्यत्वेतुनांशोपिनोपयोगइतिबोध्य
म्‌।भूम्नहरणमिति।अतएवत्वअर्थइतिनानुवर्ततइतिभावः इतिप्रागेवेति।सौत्रो।निर्देशः।इतिभाष्यइतएवप्रकृतिवदि
त्यतिदेशोऽनित्यइतितद्भावः।किंतुत्वेकैवेति।उपपदसमासोपिनेतिबोध्यमितिशिवम्‌॥ ।इतिश्रीमद्दीक्षितभट्टोजिपौ

२५

श्रदीक्षितहरिविरचितेलघुशब्दरत्नेकृदन्तंसंपूर्णम्॥ ॥तेषपीति। निर्द्धारणेसप्तमीतत्समुदायांतर्गताः केचिदपी
त्यर्थः। नियम्यतइति। अत्रपक्षेतेइत्यस्यजातिपरत्वेनव्याप्ततमित्याहेतिनदोषः। अतएवगतिरंतंतरइत्यत्रांतंतरग्रहणंच
रितार्थं। एषांसंज्ञेति। नतत्सूत्रैकवाक्यतयेतिभावः सूत्रद्वयमिति। अनुकरणंचेतिसूत्रेऽतिपरग्रहणंचेत्यपिबोध्य॰
म्। हृतिर्ग्रंथोपीति। सुकटंकराणीतिभाष्यग्रंथोप्यर्थः। ।इतिप्रथमोध्यायः भिन्नेति। यवाग्वेतितनीयाग्निहोत्रमिति
द्वितीयेतिभावः भेदमात्रस्येति। स्वरूपभेदमात्रस्येत्यर्थः। भिन्नार्थकविभक्त्यवरुद्धयोरेवतनतथान्वयइतिभावः एकविभ
क्तिकत्वनियमइति। एकस्याश्चाकृतेश्चरितःप्रयोगोनद्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्चभवतीतिकृत्वानुप्रयुज्यतइतिसूत्रभाष्येउ
क्त्वादितिभावः। करणेद्वितीयेति। अयंभावः। अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयंसएषयज्ञःपंचविधोग्निहोत्रंदर्शपूर्ण॰

शा॰र॰
२६

मासावित्यादि द्वन्द्वानां नु । हयनेत्यस्यनेस्मिन्निति होत्रं अग्नेर्होत्रमिति समासः । अत एवं केषांचिदिदं नोदात्तपाठः श्रुतो । एवं चा
ग्निहोत्राख्येनेष्टभावयेदित्यर्थ इति । तल्लसूत्रेति । कृकर्मण्यीत्यधिकारात् । नापि भाष्येति । नत्रत्नी याविधानार्थमिदं । द्वि
तीयानुकर्मणीत्येव सिद्धेरिति सिद्धान्तितोक्तं । विम्बष्टीति । वष्टीति भ्रागमम् । वैकल्यादिति । एवं च लिङ्ग्रहणमपि व्यर्थम् । सिच इत्यनु
वर्त्य न स्येव लुकासिद्धेः । आदितः सिच इत्यवैकल्पिकनयारूपांतरस्यानापाद्यत्वेन तदभवत्यर्थे लिङ्ग्रहणं न शंक्यमित्यपि बो
ध्यम् । इति द्वितीयः । आगुके त्विति । कृञो लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लुकि सार्वधातुकगुणे इत्यपि बोध्यम् । इट्पर्से त्विति ।
नेरीति वृद्धिप्रतिषेधात् गुणोत्रपक्षे । गुणहावर्द्दं तइति । तस्माणिचि चङि णौ कृतस्या ल्लोपस्य स्थानिवत्वान्न शास्त्रस्य द्वि
त्वं । अग्लोपित्वान्न सन्वद्भाव दीर्घोपधाह्रस्वत्वानि । तमोटिवाद्मात्रमिति । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया भाष्या सं

२६

आद्यं तु विपर्यासमिति। प्र
मनत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। अदादीति। सूत्रे दुइति दीर्घपाठे ऽद्रं ह्रस्वपाठे ल्वदनेनेति बोध्यं। आ
त्वयत्यत्ययमित्यपि बोध्यं। नदुकं षत्वनिपातनादिति। ननु प्रयोग द्वये नपतेरेव प्रकृतित्वाच्चतुर्थ्यं इत्यसंगतमत आ
ह। उपसर्गभेदादिति। न्याय्यत्वाच्चेति। अकारविशिष्टयोरेव सूत्रे पाठाच्चेत्यपि बोध्यम्। पदादानइति सूत्रस्वारस्येनाप
पादादावपीष्टत्वेनेदं चिंत्यं निपातनमिति। धातूपपदसमुदायानामिति बोध्यम्। वहेः कर्मणीति। इवैनेरुत्वं नेइति ष्वेन
पादादावपीष्टत्वेनेदं चिंत्यं निपातनमिति। धातूपपदसमुदायानामिति बोध्यम्। वहेः कर्मणीति। इवैनेरुत्वं नेइति ष्वेन
वा ईड्ः। उक्थेति उक्थैरुक्थ्यानि वा शंससुक्थशोः। कर्मणि चेति। पुरोदाश्यनेषु रोडाशः। संप्रसारणे कृतेइति। पर्
वा ईड्ः। उक्थेति उक्थैरुक्थ्यानि वा शंससुक्थशोः। कर्मणि चेति। पुरोदाश्यनेषु रोडाशः। संप्रसारणे कृते इत्यर्थः। अवसवयोर्नुस्
त्यविभक्त्यान्वास्थाने ऽन्तरंग परिभाषाया अनित्यत्वादिन्नाश्रयणेन नित्यत्वात्संप्रसारणे कृते इत्यर्थः। अवसवयोर्नुस्
त्यविभक्त्यान्वास्थाने ऽन्तरंगपरिभाषाया अनित्यत्वादिन्नाश्रयणेन नित्यत्वात्संप्रसारणे कृते इत्यर्थः। सामादिकइति भावः विकरण इति करणेन इत्यादौ। वि
प्रकृती। स्वार्थमिति। एवं च दृषादो ऽवयसवोः छंदसीत्यस्य पाठः सामादिकइति भावः
प्रकृती। स्वार्थमिति। एवं च दृषादो ऽवयसवोः छंदसीत्यस्य पाठः।

सा॰ र॰
२७

कृणस्य गुण इति। कृतेनेरुत्वाभावश्चेत्यपि बोध्यम्। कविन्नेति। गुण इति शेषः परस्मैपदमिति। तिपोऽ इसिप इ डिति बोध्यम्। आ
इति। वस इति शेषः। आडिति लेर इत्यर्थः। जिह्माचरणेनेति। जिह्मं कुटिलं पापं। सुमुभ्रमनिम्प इति। छंदसि सर्वेभ्यः किकिनोर्व
त्यावित्युक्तेरिति भावः। अगुण इति। गुणाभाव इत्यर्थः। इ उ॰ निश्रिन्सेवायामित्यस्य। एप्यनादिति। मदेरिति शेषः। ग्रविस
पीति। अपिना बहुलकाद्यगभावमात्रमित्यपि बोध्यम्। लस्येति। पिबध्ये इत्यत्र घुहान्तपाठादिति भावः। उत्वं बोध्यमि
ति। एवं वचनवेङ्व्यर्थ इति भावः। उत्स्यन्ययत्वादिति। अन्यत्र हृन्मेजन इत्यत्र यत्वं बोध्यम्। सत्वं नादिति। केममस्यपः इत्यर्थ इ
ति। कृत्वारत्वानिति बोध्यम्। रेफस्य विसर्ग इति। एवं च नत्र कस्त्वमिति रूपमिति भावः। एतर मस्यय इति च क्षिउ॰ इत्यादिः। इत्या
दाविति। संनिष्वनेपितयज्ञ इत्यादिशब्दार्थः। ।इति तृतीयः। ।एवं यानद्येति। यान् नाहननीत्यर्थः। कृधोगे कर्मणि

२७

439

षष्ठीयातुरक्षसीपर्यायौ॥ बहुवचनांतात्द्विधानं स्तुत्यर्थं बहूनां तेषां हननेहि स्तुतिर्भवति। हविष्येति। अत्ररुगवादिभ्यो यत्। म
त्वं नमस्कृतिकादिति। नद्यानि स्तुकेरिदं लभ्यं। सवितुरित्यादिक इति। यत्रापि तत्र मंत्रे पदानां राशिसंतति तथापि तत्र कृतिकर्म
त्वं तात्स्यस्य योत प्रयोगानुसरणार्थं निशाद्यात्। उपचारादिति। छांदसोयमुपचारः। अश्विनूशाद्वानिति। यद्यपि बहुवोम
त्राअश्विनूशाद्वंतः तथापि सामान्यापेक्षयैकवचनं। उदाहरणे इनण्यनपत्य इति प्रकृतिभावः। अथर्वेति। इदंचित्यं। उके
ष्मासिद्धेर्लोपकल्पासंभवात्। हनिकारस्त्विति। अनारुचिर्वीजं तु यथासंरम्य सूत्रस्य भाष्यविरोधः। पूर्वा इतीति। यदि
वेदेलिस्वरविशिष्टः प्रयोगो नास्ती तु नेनदेकदेशानुवृत्तिर्बोध्या। पाठांतरमिति। पाठद्वयेपि तुल्यइत्यर्थः समानः। क
र्यं नहीति। अत्रच्छेदोधिकारादिति भावः। सोमइवेति। सोमः कर्पूरचंद्रयोः। सार्थेव्यञिति। चानुवर्ण्यादित्वादिति भा

वः। यथायोग्यमिति। आगते पंचमी प्रकृते प्रथमामध्यमयोः षष्ठीति बोध्यम्। ।इति चतुर्थः। ।सादृश्यमिति। सदृन
मर्हतीत्यर्थः। प्रयोजनं यस्येति। धातावित्येवशब्दे कार्यस्यासंभवार्थग्रहणोसिद्धेऽर्थपदं बहुव्रीह्यर्थमिति भावः उ
पसर्गो हि क्रियासत्त्वेन द्विशेषकाः यथा आगच्छतीत्यादौ। न हसत्त्वेनु क्रियाविशिष्टसाधनबोधका। यथा निक्षेशं वि
रित्यादौ। नत्र यत्र क्रियापदाश्रवणं तत्रैव यथास्यादित्यर्थे धात्वर्थे धात्वर्थ इतीति तात्पर्यं। अष्टेति। दृष्टापर्यायो
यंछेदो विषयः ।इति पंचमः ।संप्रसारणं चेति। एवं चापस्य धैर्थामित्येकं पदं ति ऊ ति ऊः इति
निधानस्य यद्धतान्तिस्यमिति प्रतिषेधे आपुदानं। कश्चित्तेनीति अष्टावसरत्वादिति भावः। प्रकृतसूत्रभाष्येनुपदाना
देऊः तीत्यनुवर्त्य पदानं स्यै ऊति यत्नाभोतिनस्य सर्वस्यायं निषेध इति व्याख्यानं। अष्टावसरन्यायस्तु नास्त्येव नौसदि

त्यादिनिर्देशादिति तद्राश्यः। पूर्वपदान्नेइति। पदमिति पदस्य संज्ञा आकारादेश इति। नचैवं छंदोग्रहणं व्यर्थं। आकारा
देशस्य छंदस्येव सत्वादिति वाच्यम्। सप्तार्थसत्वात्। अन्यथा नरस्तवं उ आकारोपि नियात्स्यत इति संभाव्येन। साहे इति। सोढेस
र्थकं। मात्वेदं सूत्रमिति। निपातानिति रिक्ते गेन विषयं तुल्यं न वेदे इति भावः। अत एव मंत्रे इत्यनुवर्तनादेव। इहे इति। आमा
ऽयोगेपीत्यर्थः। उपधालोप इति। सलोपधत्वे इत्यपि बोध्यम्। । इति षष्ठः। । कद्रुशोउ इति। उरित्वादङ्। नपुंस इति
। नपुंसवाजवंधवो निति तु सुम्समर्सः अवधमधिदीधरदिति मंत्रः। उत्तमस्य इति। कवेरिति शेषः। वस्या कारो लोप इति व
बोध्यम्। इतरेतरयोग द्वंद्व इति। समाहारद्वंद्वे तु क्लीवैकशेषेतु हृस्वांतत्वादेव नुट् सिध्या ग्रामणी ग्रहणमपि व्यर्थं छंदसी
ति नु गोः पहान इति सूत्रे ऋक्वाद्रस्यैव ग्रहणार्थमावश्यकमिति बोध्यम्। वि[illegible]त्यस्य यस्येति। सहादिषु दृशाइति क्विन्। भू

याभो इति पथ्येति। न चापि भूयामेत्यस्योत्रा आङ्गुणः। हलङ्यादिलोप इति। शपस्लुलुक्। शाखांतर इति पाठः शाखांत
रमात्र इत्यपपाठः। ।इति सप्तमः। ।समर्थनीयत्वादिति। त्वयापीति शेषः उक्तमिति॥ न यानत्वादिति शेषः। अ
प्ररत्वमित इति। इति प्रयोगादिति शेषः। कथं संगच्छत इति। एवं च नेचिंत्या इति भावः। चिंत्यमिति। चिंताबीजं तु हस्व
व्रीहिकालयोरित्यत्र सामान्यग्रहणार्थं कित्वमिति। प्राचीनग्रंथैरिति दीर्घो किन इति सूत्रस्य भाष्यादिग्रंथैरित्यर्थः।
व्यवस्थितनयेति। छंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वादिति भावः। विकल्पव्यवस्थयेति। व्यवस्थितविकल्पेने^
नियावत्। ॥इत्यष्टमोध्यायः समाप्तः॥ ॥
॥ ॥इति श्रीमद्दीक्षितभट्टोजिपौत्रदीक्षितवीरेश्वरपुत्रदीक्षितहरिविरचिते लघुशब्दरत्ने वैदिकी॥ ॥

शा० र०   समाप्ता   समस्तश्चायं शङ्कराख्यो ग्रंथः   अस्य ग्रन्थसंख्या ७८८१   संवत् १८७७   पौषशुद्धनवमी

समाप्तसमारम्य शङ्करपर्यन्तं ग्रंथसंख्या ४३८०५ पत्रसंख्या २२३ लेखनमूल्य रु ६५० ६॥।)

३०

३०

444

[OrderDescription]
,CREATED=09.10.20 12:01
,TRANSFERRED=2020/10/09 at 13:02:56
,PAGES=444
,TYPE=STD
,NAME=S0003951
,Book Name=M-1926-LAGHUSHABDURATANA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF

FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF

FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF

FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF

FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
,FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
,FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF

FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
,FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF
,FILE316=00000316.TIF
,FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF
,FILE322=00000322.TIF
,FILE323=00000323.TIF
,FILE324=00000324.TIF
,FILE325=00000325.TIF
,FILE326=00000326.TIF
,FILE327=00000327.TIF

FILE328=00000328.TIF
,FILE329=00000329.TIF
,FILE330=00000330.TIF
,FILE331=00000331.TIF
,FILE332=00000332.TIF
,FILE333=00000333.TIF
,FILE334=00000334.TIF
,FILE335=00000335.TIF
,FILE336=00000336.TIF
,FILE337=00000337.TIF
,FILE338=00000338.TIF
,FILE339=00000339.TIF
,FILE340=00000340.TIF
,FILE341=00000341.TIF
,FILE342=00000342.TIF
,FILE343=00000343.TIF
,FILE344=00000344.TIF
,FILE345=00000345.TIF
,FILE346=00000346.TIF
,FILE347=00000347.TIF
,FILE348=00000348.TIF
,FILE349=00000349.TIF
,FILE350=00000350.TIF
,FILE351=00000351.TIF
,FILE352=00000352.TIF
,FILE353=00000353.TIF
,FILE354=00000354.TIF
,FILE355=00000355.TIF

FILE356=00000356.TIF
,FILE357=00000357.TIF
,FILE358=00000358.TIF
,FILE359=00000359.TIF
,FILE360=00000360.TIF
,FILE361=00000361.TIF
,FILE362=00000362.TIF
,FILE363=00000363.TIF
,FILE364=00000364.TIF
,FILE365=00000365.TIF
,FILE366=00000366.TIF
,FILE367=00000367.TIF
,FILE368=00000368.TIF
,FILE369=00000369.TIF
,FILE370=00000370.TIF
,FILE371=00000371.TIF
,FILE372=00000372.TIF
,FILE373=00000373.TIF
,FILE374=00000374.TIF
,FILE375=00000375.TIF
,FILE376=00000376.TIF
,FILE377=00000377.TIF
,FILE378=00000378.TIF
,FILE379=00000379.TIF
,FILE380=00000380.TIF
,FILE381=00000381.TIF
,FILE382=00000382.TIF
,FILE383=00000383.TIF

FILE384=00000384.TIF
,FILE385=00000385.TIF
,FILE386=00000386.TIF
,FILE387=00000387.TIF
,FILE388=00000388.TIF
,FILE389=00000389.TIF
,FILE390=00000390.TIF
,FILE391=00000391.TIF
,FILE392=00000392.TIF
,FILE393=00000393.TIF
,FILE394=00000394.TIF
,FILE395=00000395.TIF
,FILE396=00000396.TIF
,FILE397=00000397.TIF
,FILE398=00000398.TIF
,FILE399=00000399.TIF
,FILE400=00000400.TIF
,FILE401=00000401.TIF
,FILE402=00000402.TIF
,FILE403=00000403.TIF
,FILE404=00000404.TIF
,FILE405=00000405.TIF
,FILE406=00000406.TIF
,FILE407=00000407.TIF
,FILE408=00000408.TIF
,FILE409=00000409.TIF
,FILE410=00000410.TIF
,FILE411=00000411.TIF

FILE412=00000412.TIF
,FILE413=00000413.TIF
,FILE414=00000414.TIF
,FILE415=00000415.TIF
,FILE416=00000416.TIF
,FILE417=00000417.TIF
,FILE418=00000418.TIF
,FILE419=00000419.TIF
,FILE420=00000420.TIF
,FILE421=00000421.TIF
,FILE422=00000422.TIF
,FILE423=00000423.TIF
,FILE424=00000424.TIF
,FILE425=00000425.TIF
,FILE426=00000426.TIF
,FILE427=00000427.TIF
,FILE428=00000428.TIF
,FILE429=00000429.TIF
,FILE430=00000430.TIF
,FILE431=00000431.TIF
,FILE432=00000432.TIF
,FILE433=00000433.TIF
,FILE434=00000434.TIF
,FILE435=00000435.TIF
,FILE436=00000436.TIF
,FILE437=00000437.TIF
,FILE438=00000438.TIF
,FILE439=00000439.TIF

FILE440=00000440.TIF
,FILE441=00000441.TIF
,FILE442=00000442.TIF
,FILE443=00000443.TIF
,FILE444=00000444.TIF
,